

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

На правах рукопису

Хараджи Марина Вікторівна

УДК 159.922.4/6-044.352-053.6

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Євтух Володимир Борисович

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	12
1. 1. Концептуалізація понять «толерантність» та «міжетнічна толерантність».....	12
1. 2. Теоретичні та методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності особистості.....	25
1. 3. Соціальні та психолого-педагогічні умови й чинники формування міжетнічної толерантності у старшокласників.....	42
Висновки до першого розділу.....	61
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТА РІВНІВ РОЗВИТКУ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	67
2. 1. Методичні підходи до вивчення проблеми міжетнічної толерантності учнів старших класів.....	67
2. 2. Критерії, показники та рівні розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.....	74
2. 3. Вікові та гендерні особливості прояву міжетнічної толерантності у старшокласників.....	96
Висновки до другого розділу.....	102
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	107
3. 1. Теоретичне обґрунтування комплексної програми психологічного супроводу з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.....	107
3. 2. Динаміка розвитку міжетнічної толерантності досліджуваних експериментальної та контрольної груп старшокласників.....	128

3.3. Психолого-педагогічні та методичні рекомендації з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.....	139
Висновки до третього розділу.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	171
ДОДАТКИ.....	195

ВСТУП

Актуальність дослідження. Серед різних питань міждержавної та внутрішньодержавної взаємодії між різними верствами населення та соціальними групами все гостріше постає проблема вибудовування безконфліктного співжиття громадян різного етнічного походження у межах однієї держави; розуміння й позитивне сприйняття та адаптація їх до соціальної реальності етнокультурного й етномовного розмаїття сучасного світу. Тому важливим напрямком психологічних досліджень є розробка і впровадження у життєву практику міжособистісних моделей міжетнічної толерантної взаємодії представників різних народів і носіїв різних етнічностей. Такі практики мають сприяти безконфліктним відносинам між вихідцями з різних поліетнічних країн, до яких належить й Україна.

Дослідження міжетнічної толерантності проводилися у межах етнопсихології (П. І. Гнатенко, В. Г. Крисько, А. А. Налчаджяна, М. І. Пірен); етносоціології (В. Б. Євтух, О. В. Хижняк, А. О. Ручка), етнології (С. В. Лур'є, В. А. Тишков), етнографії (С. А. Токарев), соціально-культурної антропології та психології (В. А. Тишков, Л. П. Нагорна), соціальної психології (І. С. Кон, Н. М. Лебедева, А. М. Татарко, П. М. Шихірева та ін.).

Наприкінці XX-го та на початку XXI-го ст. психологи (В. С. Агєєв, В. І. Данилюк, І. С. Кон, Н. М. Лебедева, А. М. Львовичкіна, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко, Г. В. Старовойтова, Т. Г. Стефаненко, А. М. Татарко та ін.) інтенсивно вивчають соціально-психологічні та акмеологічні особливості становлення і розвитку різного роду етнічних спільнот. У наукових доробках названих вчених міжетнічна толерантність розглядається у контексті міжетнічних групових відносин та особистісних міжетнічних взаємодій.

Накопичений дослідницький досвід дає підстави стверджувати, що вивчення різних аспектів міжетнічної толерантності учнів та особливостей її формування у шкільному середовищі поступово починає заповнювати як вітчизняний, так і зарубіжний науковий простір, зокрема психологічний. Такі

зарубіжні вчені, як П. В. Степанова, Д. Хейд розглядали теоретико-методологічні проблеми виховання толерантності в учнівському середовищі; А. Асєєва, Д. Біттнерова, О. Гаасхолт, Н. В. Мольденгаузер, Л. Тогєбі вивчали особливості міжетнічної толерантності в учнів різних навчальних закладів – гімназій, загальноосвітніх шкіл, в установах додаткової освіти; Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко досліджували міжкультурний діалог у школі та розробили тренінг етнічної толерантності для учнів; М. Баліашвілі, Л. Мелікішвілі, Н. Сарджвеладзе, Н. Шушаньї запропонували методики виховання толерантності у поліетнічному шкільному колективі.

Українські вчені проводили кроскультурні дослідження міжетнічної адаптації учнів старших класів в умовах українських реалій (І. В. Брунова-Калісецька); підготовки майбутніх учителів музики до інтеркультурного діалогу в умовах поліетнічного регіону України; розглядали питання виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності (Г. А. Назаренко); досліджували етнічні та національні ідентифікації й уявлення в українських дітей і підлітків (В. Н. Павленко) тощо. Проте, системного дослідження саме психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників не проводилося, тоді як їх визначення і впровадження у практику шкільного середовища сприятиме підвищенню рівня міжетнічної толерантності старшокласників й розширенню сфери успішної міжетнічної взаємодії, що є особливо значущим у цьому віці.

Таким чином, соціальна значущість і недостатній рівень психологічної розробленості проблеми обумовили вибір теми нашого дослідження: *«Психолого-педагогічні умови розвитку міжетнічної толерантності старшокласників»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідною темою «Філософія підготовки нового вчителя для об'єднаної Європи», яка виконується у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені

Григорія Сковороди»; номер державної реєстрації 01-11 И 002944 й затверджена Вченою радою університету (протокол № 10 від 25.06.2010 р.) та узгоджена рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 24 березня 2015 р.).

Мета дослідження – теоретично та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці; обґрунтувати психолого-педагогічні умови та розробити й апробувати комплексну програму формування міжетнічної толерантності старшокласників.

В основу дисертаційного дослідження покладено *припущення* про те, що розвиток міжетнічної толерантності старшокласників в сучасних умовах побудови навчально-виховного процесу є недостатнім, а її функціонування буде більш ефективним при забезпеченні психолого-педагогічних умов, спрямованих на розвиток у старшокласників механізмів етнічної ідентичності, етнічної рефлексії та етнічної інтеракції шляхом реалізації програми психологічного супроводу з формування міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.

Відповідно до мети та гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми та психолого-педагогічні умови формування міжетнічної толерантності старшокласників.
2. Виявити чинники, вікові та гендерні особливості прояву міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.
3. Обґрунтувати критерії, визначити рівні та показники розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.
4. Теоретично обґрунтувати, розробити і апробувати програму психологічного супроводу з формування міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці.

Об'єкт дослідження: міжетнічна толерантність учнів старших класів.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні умови формування міжетнічної толерантності старшокласників.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукової літератури з проблеми дослідження; *емпіричні* – спостереження, бесіда, опитування, психологічний експеримент (констатувальний, формувальний); *статистичні* – кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції r-Спірмена та t-критерій Стьюдента.

На різних етапах дослідження були використані такі психодіагностичні методики: для визначення особливостей расових, міжетнічних та гендерних стосунків – опитувальники «Що я знаю і думаю про екстремізм» та «Я й інший» (авт. Г. Л. Бардинер); для вимірювання дистанції, пов'язаної з расовою, національною приналежністю, віком, статтю, професією, релігією – методика «Шкала соціальної дистанції» (авт. Е. Богардус, адап. Л. Г. Почебут); визначення толерантних та інтолерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин – методика «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д. В. Адамчук, В. С. Собкін); виявлення особливостей міжнаціональних ставлень – методика «Житейські діалоги» та методика «В поїзді» (авт. Г. Л. Бардинер).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі середніх загальноосвітніх шкіл Київської, Закарпатської, Чернігівської, Одеської та Дніпропетровської областей з учнями старших класів впродовж 2010-2014 рр. Загальна вибірка склала 537 старшокласників віком від 15 до 17 років.

Наукова новизна та теоретична значущість роботи полягає у тому, що в ній:

вперше:

– визначено сутність поняття *міжетнічної толерантності старшокласників* як позитивно налаштованого індивідуально-особистісного

ставлення старшокласників до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття світу, яке базується на усвідомленій адекватній терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної конструктивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей; критерії (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до мігрантів та представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію), показники та рівні (високий, середній, нижче середнього, низький) міжетнічної толерантності старшокласників; виявлено вікові та гендерні особливості міжетнічної толерантності старшокласників; обґрунтовано та здійснено системне теоретико-експериментальне дослідження *психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників*: 1) забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолога, соціального педагога, педагога-організатора) у регулюванні процесу формування міжетнічної толерантності; 2) формування взаємної довіри і поваги до представників інших етносів у процесі вибудовування міжетнічної взаємодії; 3) орієнтація на ціннісно-світоглядні засади, що стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, зокрема міжетнічної толерантності; 4) виключення із міжетнічної взаємодії такої форми як інтолерантність; 5) формування поваги до індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп; 6) впровадження факультативних навчальних програм з історії та культури етносів планети; 7) використання різноманітних психолого-педагогічних підходів до формування міжетнічної толерантності у старшокласників; 8) оволодіння старшокласниками прагненням реалізовувати соціальний запит безконфліктної міжетнічної взаємодії; 9) усвідомлення й осмислення старшокласниками поліетнічності сучасного світу, переваг та ризиків його етнокультурної диверсифікації; на основі визначених психолого-педагогічних умов теоретично обґрунтовано доцільність, розроблено та експериментально доведено ефективність

комплексної програми розвитку етнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі;

- *поглиблено та розширено* уявлення про чинники впливу (етнічна наповненість конкретних регіонів та поліетнічність країни загалом; різноманітність конкретних соціальних та культурних контекстів міжетнічної взаємодії; усталеність певної етнічної ідентичності учасників міжетнічної взаємодії; етнічне походження, стать та соціальний статус учасників міжетнічної взаємодії) на розвиток та функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі;

- *набуло подальшого розвитку* розуміння механізмів впливу (етнічна ідентифікація; етнічна рефлексія та міжетнічна інтеракція) на розвиток міжетнічної толерантності; шкільного середовища як контексту функціонування міжетнічної толерантності; моделювання на базі існуючого досвіду, передовсім, зарубіжного, позитивного впливу навчально-виховного процесу на сприйняття етнічного й культурного різноманіття й посилення позитивних компонентів у міжетнічній взаємодії, які передбачають підвищення рівня міжетнічної толерантності.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні результати та емпіричні дані дисертаційного дослідження, а також пакет психодіагностичних методик та авторська програма можуть бути використані шкільними психологами та учителями з метою розвитку міжетнічної толерантності учнів старшого шкільного віку. Отримані результати слугуватимуть для подальшої розробки проблематики, пов'язаної з феноменом міжетнічної толерантності як у рамках психологічних наук, так і у суміжних з ними соціогуманітарних науках; розробки та впровадження у практику моделей розвитку міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі нашої країни; підготовки нових та удосконалення існуючих нормативних чи спеціальних навчальних дисциплін з соціальної та етнічної психології.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися та отримали схвалення на *3-х міжнародних конференціях*: 71 щорічній міжнародній конференції Латвійського університету (Рига, лютий 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Європейський вибір України та освіти» (Київ-Луцьк-Житомир-Рівне, 2014 р.), IX Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Київ-Кам'янець-Подільський, 2015 р.); *на 3-х наукових семінарах, наукових студіях та етносоціологічних школах*: Першому засіданні Наукової етносоціологічної школи професора Володимира Євтуха (Київ, 2011 р.); Перших Українських педагогічних студіях «Освіта і культура як запорука сталого демократичного розвитку суспільства» (Київ-Луцьк-Рівне, 2012 р.); Другому інноваційному семінарі «Евалюація науково-освітніх програм для національних меншин» (Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015 р.); на звітних наукових конференціях викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (2012-2015 рр.); на засіданнях кафедри психології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (2012-2015 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 2380/01 від 24.12.2014 р.), ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (довідка № 933 від 31.10.2014 р.), Переяслав-Хмельницької гімназії (довідка № 1012 від 25.11.2014 р.), Переяслав-Хмельницької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5 (довідка № 2 від 17.12.2014 р.).

Публікації. Зміст дисертаційної роботи висвітлено у дев'яти публікаціях авторки, з них: шість – одноосібних статей у наукових фахових виданнях України, одна – стаття у зарубіжному фаховому періодичному

виданні (Азербайджан), одна – стаття в інших наукових виданнях, одна – тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (234 найменування, з них 46 іноземною мовою) та 4 додатки (на 58 сторінках). Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінках. Робота містить 11 таблиць та 6 рисунків на 14 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 250 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1. 1. Концептуалізація понять «толерантність» та «міжетнічна толерантність»

Поняття «міжетнічна толерантність» – досить нове для української соціогуманітаристики, як і наукових досліджень, які здійснюються на усьому пострадянському просторі. Його поява й функціонування пов'язані з поліетнічним, полікультурним довкіллям, структуризація якого визначається наявністю різноманітних етнокультурних спільнот та політикою владних органів щодо цього феномену.

Сьогодні поняття «міжетнічна толерантність» все частіше вживається в соціології, психології, культурології та інших соціогуманітарних науках, як у дослідженнях зарубіжних, так і українських науковців. Проте, його наукове вживання не регламентоване, тобто не визначене однозначно поле його функціонування й не конкретизоване значення його застосування. Останнім часом дослідники значно просунулися у з'ясуванні його термінологічної детермінованості й меж дії силового поля.

У дисертації ми поставили завдання обґрунтувати зміст цього поняття, можливості його застосування у дослідженнях поліетнічно структурованого соціального організму, передусім у царині психології.

В роботах Юліана Бромлея сутність етносоціального організму (ЕСО) зводиться до наступного: це - особливого типу етнічні спільності, які мають відносну самостійність (територію, певні функції самоврядування й самоуправління), котрі забезпечують сприятливі умови для існування етносу та його відтворення. Етносоціальному організму поряд з етнічною спільністю

властива територіальна, економічна, соціальна, а у багатьох випадках і політична спільність [20].

Тому етносоціальний організм у певному сенсі є синтетичною спільнотою, яка інкорпорує як суто етнічні, так і соціальні якості, що необхідно враховувати, досліджуючи феномен міжетнічної толерантності. Прикладами етносоціального організму можуть слугувати такі спільноти, як плем'я, народність, нація. Зрештою етносоціальний організм є однією із форм існування етносу [59, с. 62-63].

Наведене уточнення є важливим для контексту нашого дослідження, оскільки представники різних етносів (етнофори), котрі виступають носіями етнічних, етнокультурних та етнопсихологічних характеристик, з одного боку, створюють поліетнічне середовище, у якому в процесі взаємодії реалізується міжетнічна толерантність, а з другого, – етнофори є безпосередніми учасниками цієї взаємодії, власне, вони є модераторами (провідниками) міжетнічної толерантності.

Для усвідомлення явища міжетнічної толерантності, його значущості у становленні та розвитку поліетнічних суспільств й розуміння його змісту варто проаналізувати кілька моментів, пов'язаних з умовами, за яких воно формується. Передусім, це стосується лінгвозмістовного походження терміну, а згодом і поняття «міжетнічна толерантність». Поняттям «міжетнічна толерантність» походить від поняття «толерантність», яке достатньо об'ємно (хоча й неоднозначно) продискутоване у науковій літературі, зокрема й у психологічній [10; 12; 18; 81; 126; 160; 201; 207; 225;].

Передусім, звернемо увагу на трактування поняття толерантності у статті 1 «Декларації принципів толерантності», прийнятій Генеральною Асамблеєю ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, яке визначається з точки зору загальних правил взаємин між людьми. Акценти зроблено на таких моментах: повага, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють, серед іншого, знання, відкритість,

спілкування та свобода думки, совісті й переконань [44], які значною мірою перебувають у дослідницькому полі психології.

Термін «толерантність» має латинське походження «*tolerantia*» від початку своєї появи означав добровільне перенесення страждань, пасивне терпіння [144, с. 11]. Згодом його значення під впливом різного роду чинників, зокрема, тиском соціального довкілля й психологічного сприйняття трансформується. Ця трансформація виявляється у смислах його вживання у різні історичні періоди розвитку суспільства. Дехто з дослідників пов'язує появу терміну «толерантність» з підписанням Нантського едикту (закон 1598 року), який подарував французьким протестантам-гугенотам права на їх віросповідання, після чого протестанти і католики знайшли компроміс між своїми конфесіями.

Важливою віхою у конституюванні толерантності, як поняття, так і терміну, був кромвельський період англійської історії (XVII століття). У тодішній Англії в умовах релігійного плюралізму було досягнуто миру і загальної атмосфери милосердя. Епоха Відродження (XVIII століття), дала новий поштовх до осмислення значення поняття «толерантність», (насамперед у концептуальному плані), як терпимість до чужих, часом і незрозумілих, поглядів особи та тієї чи іншої людської спільноти. Саме з просвітительським рухом у Франції у науковий обіг та соціальну практику введено термін «толерантність» [150; 221, с. 219].

Отже, явище, яке ми називаємо «толерантність», актуалізувалося у процесі відносин між носіями різних, часто протилежних політичних, релігійних, культурницьких поглядів й відмінного один від одного світосприйняття [74, с.61-69].

До цих роздумів варто додати ще й суто лінгвістичний ракурс, а саме тлумачення терміну «толерантність» різними мовами. При порівнянні виявляється цікавий феномен: хоча термін походить від однієї мови – латинської, у кожній окремо взятій мові у його трактуванні спостерігаються певні відмінності. Визначаючи рівень концептуалізації терміна «міжетнічна

толерантність», необхідно звернутися до більш детального аналізу його соціолінгвістичної складової.

У цьому контексті ми коротко проаналізуємо трактування терміну «міжетнічна толерантність», відштовхуючись від інтерпретації парасолькового терміну «толерантність»: *англійський* - *tolerance* - готовність бути терплячим (у нашому випадку, бути терплячим до іншої етнічності та її носіїв); *французький* - *tolerance* – стан у міжетнічній взаємодії, коли учасник (автор) визнає, що інші учасники (автори) взаємодії можуть думати й діяти інакше, ніж він сам; *іспанський* - *tolerancia* – здатність визнавати відмінність від власних ідей чи думок (у контексті нашого викладу – інших етнофорів); *китайський* - *kuanrong* – дозволяти бути милосердним до інших (знову ж таки в етнічному контексті, до носіїв іншої етнічності); *арабський* - *tamasul* – прощення, терпіння, чуйне ставлення до інших (до іншого етнічного докілья); в російську мову термін «*толерантность*» прийшов з англійської мови й найчастіше трактується як терпимість (терпіння) та ненасильство (що стосується іншої етнічності). Найчастіше вживається термін «терпимість», що трактується як здатність миритися (приймати) з відмінностями (зокрема, етнокультурними) тих, з ким ми перебуваємо у взаємодії, або ж терпляче ставлення до іноетнічного докілья.

Зважаючи на багатогранність поняття «міжетнічна толерантність», у визначенні його концептуального поля варто, особливо в психологічних дослідженнях, враховувати семантичний простір терміну «терпимість»: великодушність, готовність допомогти, душевність, добро, милість, милосердя, сердечність, чуйність. При трактуванні поняття «толерантність» у різних мовах ми звертаємо увагу на особливості сприйняття цього поняття та його стереотипізацію у свідомості носіїв різних етнічностей (різних лінгвофорів), що, безумовно, впливатиме на характер взаємодії вихідців із різних етносів, які проживають у рамках одного етносоціального організму.

Щодо української мови, то у ній термін «толерантність» в силу його новизни (а тим більше, «міжетнічна толерантність») немає однозначного

трактування, хоча вітчизняні дослідники все частіше послуговуються цим терміном і прагнуть відтворити сутність явища міжетнічної толерантності у реаліях міжетнічної взаємодії в Україні [36; 60; 61; 141].

Дослідники із різних галузей соціогуманітарного знання виділяють найбільш характерні риси феномена «толерантність»: 1) толерантність є специфічною формою особистісного ставлення до існуючого соціокультурного різноманіття, є терпимістю до «інакшості»; 2) особистісна толерантність виявляється на рівні свідомості як особистісне ставлення, а на рівні поведінки як свідомо дія чи вчинок; 3) толерантність базується на власній усталеній позиції суб'єкта, яка формує платформу для відкритого діалогу; 4) толерантні установки визнають автономність суб'єктів міжособистісних відносин; 5) толерантність сприяє формуванню позитивних ціннісних орієнтацій; 6) толерантність є вибірковою щодо об'єктів, речей, явищ довколишнього світу; 7) толерантності властивий динамічний характер, що пов'язується з динамікою як об'єктів, так і суб'єктів взаємодії у конкретному соціальному й культурному середовищах [144, с. 41].

З огляду на тему нашого дослідження наголосимо на відчутну «психологізацію» терміну «толерантність», у якій представлений особистісний компонент й підкреслена роль особистості як творця й носія толерантності.

Концептуалізація терміну «міжетнічна толерантність» відбувається у рамках, передусім, етносоціологічних та етнопсихологічних досліджень. Це відноситься як до зарубіжних, так і до вітчизняних студій, що є логічним, оскільки проблеми міжетнічної толерантності - складова об'єктно-предметного поля міжетнічної взаємодії і є базовим поняттям етносоціології [65, с. 193-203]. Також міжетнічна толерантність як поняття входить у проблемне поле інших соціогуманітарних наук, зокрема, соціальної психології, етнопсихології, соціології та ін. У межах етносоціологічного знання з'ясовується структура феномена, особливості взаємодії складових

компонентів цієї структури й функціонування явища толерантності у соціальному докiллі [26; 49, с.6-7].

Етнопсихологи, передусім, концентрують увагу на етнопсихологічних особливостях формування й закріплення ціннісних орієнтацій особистості, які значною мірою складаються у результаті міжетнічної взаємодії [91, с. 101-102], та базуються на механізмах міжгрупового сприйняття (під дією етнічних стереотипів, етноцентричних ціннісних орієнтацій [41, с. 302-320], де знову ж таки фактори міжетнічної толерантності відіграють помітну роль.

Якщо ж звернутися до з'ясування функціонування терміну «міжетнічна толерантність» (введення у науковий обіг) у часовому просторі, то початком відліку його історії буде середина 1980-х років. У виданому 1985-го року глосарії «Етнічність» під керівництвом професора університету в Гавайях Фреда Ріггса (США) вперше була здійснена спроба концептуалізувати термін «міжетнічна толерантність», звертаючись до цілої низки термінів, пов'язаних з етнічністю: міжетнічна інтеракція, міжетнічна напруга, міжетнічний конфлікт, етнічне насильство, етнічний стереотип [226]. Згодом цей термін почали використовувати дослідники (передусім, психологи, соціологи, етнологи) інших країн.

З середини 1980-х років, інтенсивно досліджуються проблеми міжетнічних стосунків на поліетнічному просторі колишнього Радянського Союзу та у зарубіжних країнах. Етносоціологи (Л. М. Дробіжева) та етнопсихологи (Н. М. Лебедева, Г. У. Солдатова, А. М. Татарко) зробили помітний вклад у концептуалізацію поняття «міжетнічна толерантність». На їх доробок та на напрацюваннях українського вченого В. Б. Євтуха ми будемо спиратися у подальшому з'ясуванні концептуальної сутності поняття «міжетнічна толерантність».

Згадані вище дослідники феномену «міжетнічної толерантності», користуються терміном «етнічна толерантність» та терміном «міжетнічна толерантність». Аналіз вітчизняної й зарубіжної літератури, щодо проникнення у сутність обох термінів, виявляє певне неспівпадання їх

змістовного наповнення. У нашому дослідженні ми будемо послуговуватися терміном «міжетнічна толерантність». Аргументи на користь такого вибору наступні: а) толерантність виявляється у процесі взаємодії, щонайменше, двох учасників взаємодій; б) вона працює у двох (або, за умови участі більшої кількості учасників взаємодій, у кількох напрямках); при цьому відбувається досить інтенсивний обмін етнічною інформацією, яка аналізується й засвоюється обома (чи більшою кількістю) реципієнтів (принаймні, цього вимагає логіка взаємодії двох (чи більше) суб'єктів). Проте, засвоєння етнічної інформації при такій взаємодії, може бути неповним, що унеможлиблює адекватний замір рівня толерантності й ускладнює формування уявлення про її зміст; в) термін «міжетнічна толерантність» націлює на діагностику гострих проблем, які виникають у процесі зіткнення інтересів при взаємодії двох її учасників.

Звертає на себе увагу те, що автори, котрі аналізують явище міжетнічної толерантності, не подають, за окремими винятками, чіткого термінологічного визначення, а лише окреслюють його концептуальні параметри. Адекватне визначення терміну міститься у глосарії «Етнічність» В. Б. Євтуха (2009 р.): «Міжетнічна толерантність (від латин. *tolerare* – терпіти) – терпиме ставлення представників однієї етнічної спільноти до представників іншої спільноти, до відмінних культурницьких традицій, готовність до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей» [58, с. 100]. У подібному ключі поняття «міжетнічна толерантність» трактує і Фред Ріггс [226, с. 81-84].

Прагнучи до концептуалізації поняття «міжетнічна толерантність», ми, передусім, виходимо із необхідності його операціоналізації - власне робочого вживання терміну у контексті нашого психолого-педагогічного дослідження, яке формується об'єктом, предметом, метою і завданнями наукового аналізу. Зауважимо, що для даного дослідження операціоналізація поняття «міжетнічна толерантність» вкрай важлива в силу багатовимірності явища, його міждисциплінарного характеру й недостатньої продискутованості у

психологічній науці. Принагідно нагадаємо, що В. Л. Абушенко операціоналізацію визначає як процедуру «...встановлення зв'язку концептуальної схеми з її методичним інструментарієм, що полягає у пошуку засобів фіксації у спостереженнях референтів концептуальної схеми та обґрунтування їх валідності» [1].

Таке визначення значною мірою базується на запропонованому американським вченим Полом Лазарсфельдом підході до конкретизації понять у соціальних дослідженнях [212].

Хоча, за твердженнями дослідників, операціоналізація понять за своєю сутністю протилежна їх концептуалізації, у нас є підстави розглядати її як структуроутворюючий елемент концептуалізації, оскільки, на думку тих же фахівців, "операціоналізація забезпечує онтологічне підтвердження концептуальній схемі" [1].

Отже, зважаючи на усі обставини, які впливають на зміст того чи іншого поняття у конкретних умовах, у нашому випадку психолого-соціальних, ми можемо зафіксувати кілька важливих моментів у процесі концептуалізації поняття "міжетнічна толерантність":

1) ідея толерантності у загальному її розумінні зароджувалася та розроблялася у філософії; згодом такі науки, як психологія й соціологія внесли помітний вклад у її розвиток й концептуалізацію поняття та терміну «міжетнічна толерантність». Дослідники зазначають, що традиційно толерантність вважається однією із основних цінностей лібералізму, особливо тоді, коли мова йде про психологічне сприйняття партнера у міжетнічних відносинах [217];

2) міжетнічна толерантність не є очевидною цінністю, вона вимагає аргументації того чи іншого ставлення (сприйняття) до певних цінностей етнічності; цю аргументацію варто шукати у практиках міжетнічної взаємодії різних поліетнічних країн; вона формується й функціонує під впливом, передусім, соціально-психологічних умов;

3) етнокультурний плюралізм сучасного світу вимагає плюралістичного підходу до осмислення етнічної розмаїтості, що пов'язано з формуванням багатовекторності свідомості, яка може структурувати толерантну свідомість таким чином, щоб особистість могла адекватно реагувати на етнічний плюралізм;

4) у процесі концептуалізації поняття «міжетнічна толерантність» необхідно виходити з того, що толерантність взагалі, й міжетнічна толерантність зокрема, є одночасно соціолінгвокультурологічною й комунікативною категорією. У першому випадку йдеться про дещо відмінне її осмислення у різних мовах, яке базується на національних, історичних і культурних особливостях реалізації феномену «міжетнічна толерантність»). Як комунікативна категорія вона реалізується у процесі міжетнічної взаємодії та є запорукою успішної комунікації [48, с. 28-29];

5) явище міжетнічної толерантності необхідно розглядати не лише у контексті концепції міжетнічної взаємодії [59, с. 72-75], а й більш широкому полі – у теорії інтеракціонізму, методологічні засади якої були запропоновані свого часу Максом Вебером, а згодом були розвинуті у працях багатьох дослідників, зокрема, Георга Міда, Герберта Блумера [116].

Аналіз процесу концептуалізації терміну «міжетнічна взаємодія» базується ще на двох важливих обставинах: історичні умови, у яких зароджувалася й розвивалася ідея толерантності взагалі, й міжетнічної зокрема; конкретні соціальні, психологічні (й певною мірою, політичні) умови її функціонування. У першому випадку ми маємо справу з історичними концепціями обґрунтування ідеї толерантності, що було викликано тими історичними умовами, котрі склалися на час творення цих концепцій [221].

Головна думка, що у них концентрувалася, зводилася переважно до наступного: можливість толерантної людини послабити свою незгоду з неприйнятною думкою, віруванням чи поведінкою [48, с. 15-20]. Рівність у сприйнятті партнера по взаємодії згідно з філософськими поглядами

виступає детермінантним компонентом у розумінні толерантності й психологічному опануванні нею. У цьому розумінні – рівність первинна й на ній виростає толерантність.

Серед концепцій, які базуються на таких принципах, найпоширенішими, на час зародження ідеї толерантності, були: *скептицизм* (схвалення певних ідей і в той же час збереження переконань про необхідність пошуку аргументів, які можуть заперечити таке схвалення); *раціональний редукціонізм* (зведення сутності різних уявлень, думок до якоїсь певної основи (можливо, спільної у деякому сенсі) з метою усунення суперечностей між ними); *містицизм* - толерантний елемент релігійної свідомості (усі явища світу тією чи іншою мірою дотичні до Божественної реальності й це вимагає толерантного до них ставлення); *функціоналізм* (оскільки будь-яка людина вносить певний вклад у розвиток того чи іншого громадянського суспільства, то вона вимагає до себе толерантного ставлення); *концепція автономії індивідуума* (з досягненням повноліття кожна людина стає «абсолютним сувереном над самим собою» й ніхто не може вибирати для неї той чи інший спосіб життя; е) *раціонально-прагматичні аргументації*, які обґрунтовують неможливість знищення відмінності та принципову неспівмірність насильницьких методів з цілями інтолерантних практик.

Формування толерантних установок й ставлення представників однієї етнічності до представників іншої, власне, у широкому розумінні міжетнічної толерантності, відбувається у певних соціальних та політичних умовах, включаючи й їх історичну даність. Не вдаючись до детального аналізу такого твердження, звернемо у цьому контексті увагу на наступні моменти: у стабільних поліетнічних суспільствах рівень міжетнічної толерантності вищий, ніж у нестабільних. Останнє підтверджують дослідження, які проводилися у рамках спеціального міжнародного проекту «Омнібус» впродовж тривалого часу у кількох європейських країнах [33, с. 121-122].

Такі дослідження дають підстави стверджувати, що співвідношення між феноменами «толерантність-інтолерантність» зумовлюється не лише міжособистісними стосунками, й тими соціальними, а також політичними умовами, у яких співіснують учасники міжетнічної взаємодії. На фоні політичної й економічної нестабільності посилюються настрої фрустрації та агресії, загострюється боротьба за зайняття більш вигідних ніш у соціальній, економічній, політичній, культурній сферах, що веде до зменшення рівня толерантності й, навпаки, стимулює зростання рівня інтолерантності [99, с. 59-60; 118, с. 58-64].

Саме за цих обставин з особливою силою виявляється протистояння соціальних експектацій та конкурентоспроможних якостей учасників міжетнічної взаємодії різних етнофорів, зокрема й у шкільному середовищі. У цьому ж контексті виникає необхідність вести мову про цінності й символи, передусім, етнічні, котрі впливають на формування якісних характеристик міжетнічної взаємодії. Це особливо важливо тому, що дослідники психологічних аспектів суспільних явищ завжди прагнуть відшукати у цінностях когнітивні, емоційні та регулятивні елементи.

Отже, ми можемо стверджувати, що на сьогоднішній день концепт поняття «міжетнічна толерантність» (ядро концепту), зміст якого передається через однойменний термін, у колі дослідників цього феномену (психологи, соціологи, етнологи, політологи, соціолінгвісти) в основному сформувався. Його семантика здатна покрити дослідницьке поле міжетнічної толерантності. Проте, це не означає, що пошуки оптимізації його функціонування у цьому полі завершені. Вони мають продовжуватися і, передусім, у плані уточнення його смислового навантаження, максимального наближення до однозначності у трактуванні та безконфліктної взаємодії з термінами, які працюють у проблемному полі дослідження явищ етнонаціонального розвитку сучасних поліетнічних суспільств. Для нашого контексту важливим є особистісний чинник, оскільки особистість відіграє вагомую роль у формуванні толерантної атмосфери у поліетнічному

середовищі, зокрема шкільному. І тут можна погодитися з українськими дослідниками про те, що «...визначаючи толерантність як організоване врівноваження взаємообумовлених соціокультурних суб'єктів, можна констатувати, що суб'єктом суспільних відносин, побудованих на принципах толерантності, буде особистість, яка готова до сприйняття всього різноманіття світу і чинить опір відчуженню свого власного буття. Розв'язання цієї суперечності дає змогу особистості врівноважити у своїй внутрішній структурі зовнішній біосоціальний вплив, будувати відносини з іншими, згідно з принципами самозбереження й визнання прав і переваг інших» [47, с. 19]. Таке твердження корелюється з твердженнями інших дослідників феномена толерантності [165, с. 315].

З огляду на висловлені думки й зауваження стосовно концептуалізації поняття «міжетнічна толерантність» важливо пам'ятати про багатогранність (змістовну, комунікаційну) цього складного феномену, зокрема на особистісному рівні. Це вимагає поєднання міждисциплінарних підходів до його вивчення і базується на усвідомленні дослідниками неоднозначності й багатоаспектності виявів міжетнічної толерантності у процесі як міжособистісного, так і міжгрупового спілкування та й у більш широких формах взаємодії.

Виходячи з вищесказаного ми будемо визначати *міжетнічну толерантність* як специфічну форму індивідуально-особистісного відношення до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття, що базується на усвідомленій терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

Загалом, представлений аналіз концептуалізації проблематики феномену міжетнічної толерантності можна класифікувати у рамках п'яти основних підходів: *аксіологічного підходу*, який пояснює толерантність як «цінність-в-собі». З одного боку, увага тут концентрується на тих рисах, що

відрізняють її від байдужості, а з іншого, вона наділяється такими чеснотами, які передбачають її беззастережне прийняття. Перший момент дозволяє максимально сфокусуватися на предметі вивчення, вичленивши його із подібних; надмірне застосування другого може спричинити хибне трактування міжетнічної толерантності, позбавляючи критичного погляду на неї й обмеження можливостей у з'ясуванні негативних впливів на формування її змісту та функціонування у певному соціально-психологічному середовищі; *ідеально-типового підходу*, прихильники якого розглядають і трактують міжетнічну толерантність як певну моральну цінність, до якої варто усім прагнути. Щоправда, беззастережне застосування такого підходу може спричинити вилучення із поля зору дослідника всього, що не допускає суттєвих розбіжностей між різними суб'єктами відносин, у нашому випадку різними етнофорами, і позбавляє його можливостей порівняння з іншими суб'єктами з метою встановлення істини; *онтологічно-історичного підходу*, де дослідники розглядають міжетнічну толерантність як спосіб співіснування й безконфліктної взаємодії різноманітних груп в історії; *конфліктного підходу*, що допускає суперечки та боротьбу у певних межах. Скажімо, конфлікт між різними культурами (етнокультурами) часто веде до кращого їх розуміння протилежними етнофорами, до формування терпимості й співіснування, іншими словами, конфлікт радше переходить у змагальність, а не протистояння; *мультикультуралістичного підходу*, що у контексті нашого дослідження є найбільш релевантним дослідницьким підходом, оскільки він передбачає включення у дослідницьке поле низки факторів, які пов'язані з етнічністю й які визначають сутність цієї етнічності, котра є базовим компонентом формування міжетнічної толерантності.

Кожен з представлених підходів дає можливість з'ясувати сутність того чи іншого аспекту міжетнічної толерантності. Глибокого проникнення у зміст явища міжетнічної толерантності можна досягти поєднуючи усі названі підходи, що ми будемо робити впродовж проведення дослідження.

1. 2. Теоретичні та методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності

Феномен міжетнічної толерантності є надзвичайно складним й актуальним у суспільному розвитку поліетнічних країн сучасного світу. Він значною мірою впливає на характер та спрямованість їх етнонаціонального розвитку. Подеколи міжетнічна толерантність, особливо у регіональному та локальному вимірах відіграє вирішальну роль у наданні змісту взаємодії представників різних етнічних спільнот та носіїв різних культурницьких традицій. Психологічний компонент, який є структуроутворюючим у особистісних стосунках носіїв різної етнічної ментальності надає цій взаємодії особливого характеру, зокрема, коли мова йде про поведінку одних етнофорів стосовно інших. Багатогранність цього феномена пояснюється ще й тим, що його формування відбувається під дією численних чинників: соціальних, етнічних, культурних, політичних, психологічних тощо. Складність такого переплетіння впливів різного роду чинників ускладнює сприйняття й усвідомлення цього впливу на перебіг міжетнічної взаємодії, й, безумовно, на сутність міжетнічної толерантності. Тому для вивчення та адекватного відтворення, усвідомлення форм вияву, передбачення результатів дії міжетнічної толерантності варто ретельно опрацювати причини, які зумовлюють появу цього феномена, чинники, що впливають на його змістовне наповнення та динаміку трансформації у конкретних історичних і соціальних умовах.

Отже, щоб зрозуміти сутність цього явища, його можливі трансформації та наслідки функціонування необхідно з'ясувати теоретико-методологічні засади та підходи до проблеми вивчення міжетнічної толерантності.

Інтенсифікація, інституалізація та структуризація наукових пошуків, пов'язаних з феноменом міжетнічної толерантності, стала очевидною

починаючи з 1960-х років, коли помітно актуалізувалися етнічні проблеми у суспільному розвитку Сполучених Штатів Америки, Канади та багатьох європейських країн [63, с. 3-4].

Коротко охарактеризуємо процеси дослідження міжетнічної толерантності у кількох аспектах: *географічному, організаційно-функціональному й змістовному*. Це дасть нам змогу зрозуміти: як формувалися теоретико-методологічні засади вивчення феномена міжетнічної толерантності; які аспекти дослідження активізувалися за різних історичних і соціальних умов; яку роль у процесі вивчення міжетнічної толерантності відігравали представники різних наук та наукових шкіл; відтінити ті проблеми, які можуть досліджуватися у майбутньому.

Щодо *першого (географічного) аспекту*, то інтенсифікацію дослідження міжетнічної толерантності, передовсім, її соціально-психологічних контекстів, ми пов'язуємо з етнізацією суспільного життя і особистісних стосунків у країнах, де традиційно мешкають та взаємодіють представники численних етнічних спільнот: Великобританія, Канада, Нідерланди, США, Франція, а згодом до них приєднуються Росія й Україна. Саме у цих країнах з'являються спеціалізовані дослідницькі центри (у більшості своїй у межах діяльності університетів) [64, с. 5-6], публікуються монографії, статті, проводяться конференції, формуються компедіуми дослідників проблематики, започатковуються спеціальні проекти, наприклад, проект «Навчати толерантності» Центру дослідження законодавства, спрямованого на подолання бідності у південних регіонах США [231]. До цього варто додати заснування спеціалізованих наукових видань, передусім, журналів та концентрацію експериментальних зусиль дослідників на виявленні психологічних особливостей формування, функціонування й реалізації міжетнічної толерантності в конкретних соціальних умовах, зокрема й умовах шкільного середовища. Саме шкільне середовище ми розглядаємо як продуктивне поле дослідження перцептивних і поведінкових аспектів та моделей міжетнічної толерантності, носіями яких є учні старших

класів. Такі наукові напрями розробляються у дослідницьких колах Росії, України, Чехії [9; 19; 21; 71; 101; 113; 117; 123; 127; 218].

Зауважимо, що у переліку дослідників-представників різних соціогуманітарних наук найбільшою активністю відзначаються соціологи, психологи й педагоги. Соціологи зосереджують увагу на соціальних аспектах міжетнічної толерантності взагалі, й толерантності учнів різного типу навчальних закладів, зокрема, на структурну й інституційну наповненість поняття та взаємодію усіх компонентів цієї структури. Психологи виявляють особливості функціонування елементів міжетнічної толерантності в міжособистісних стосунках. У полі підвищеної уваги педагогів знаходяться питання, пов'язані з роллю та підготовкою мобілізаторів процесу позитивної взаємодії різних етнофорів й виписування його траєкторій з особливим акцентом на шкільному середовищі [29]. Усі вони, як і представники інших наук, роблять акцент на моделюванні, формуванні й функціонуванні міжетнічної толерантності. Ці моделі є найбільш релевантними в окреслених межах дослідницької проблеми нашої дисертації.

Змістовний аспект дослідження міжетнічної толерантності пов'язаний передусім з формуванням термінології, процесом який чітко окреслюється в середині минулого століття у соціогуманітарних науках європейського простору під впливом такого ж процесу у США [219; 226]. Цей процес розгортається під знаком розуміння того, що поняттєво-термінологічний апарат наукового дослідження є його фундаментом. Через відповідну термінологію відтворюється й передається зміст явища, яке досліджується, у нашому випадку міжетнічної толерантності. Однак, будь-яке явище функціонує у певному контексті, який формується під впливом різного роду об'єктивних та суб'єктивних чинників. Тому логічно міжетнічну толерантність аналізувати у зв'язку зі взаємодією цього явища з іншими, передовсім однопорядковими складовими феномена етнічності. Звідси вилаштовується низка понять, репрезентованих у нашому дослідженні через відповідні терміни: "міжетнічна взаємодія", "статус етнічної групи", "етнічні

маркери" відносин "свій-чужий"", "етноцентризм", "етнічні стереотипи", "етнічні установки". Зважаючи на необхідність визначеності термінології, яка застосовується у дисертації й, прагнучи передати її розуміння та смислове навантаження ми подаємо у таблиці 1.2.1. трактування базових напрямів дослідження толерантності, які, найбільш адекватно відтворюють сутність явища й, у такому контексті, апробовані вітчизняними та зарубіжними дослідниками етнічної проблематики [41; 49; 60; 95; 99; 163; 165].

Таблиця 1. 2.1.

Психологічні напрямки в дослідженнях толерантності

Напрямок дослідження толерантності	Визначення толерантності	Автори
Як психологічної стійкості.	Здатність індивіда протистояти зовнішнім впливам, які виводять людину зі стану нервово-психічної рівноваги та самостійно повертатися в стан психічної рівноваги.	А. Р. Лурія, Дж. Грінберг
Як системи позитивних настанов, особистісних та групових цінностей.	Соціально-психологічна стійкість як стійкість до різноманітності світу, до етнічної, культурної, соціальної, світоглядної різниці.	Е. Фромм, Т. Адорно, Г.Олпорт, Д. Левінсон, Н. Сенфорд, Г. У. Солдатова
Як сукупності індивідуальних якостей.	Моральний імператив зрілої особистості, сторонами та проявами якого є емпатія, альтруїзм, довіра, співробітництво, прагнення до діалогу, віротерпимість та інші.	Р. Кеттелл, Г. Айзенк, С. Кабейс, Р. Янов - Бульман

До цього варто долучити напрацювання психологів, педагогів щодо трактування таких понять, як «шкільне середовище», «соціально-психологічні умови», «міжетнічний мобілізатор» та інші [155; 157; 161], котрі утворюють й наповнюють соціально-психологічні простори, у яких реалізується й функціонує міжетнічна толерантність.

Зважаючи на важливість суто теоретичних моментів та виходячи із викладеного вище, ми ставимо завдання проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності, вибудовуючи структуру викладу, що базується на таких засадах: 1) концептуальне визначення поняття «міжетнічна толерантність» та змістовне наповнення самого феномену з акцентуацією на його психологічних маркерах; 2) етнічна строкатість населення країни, регіону, що зумовлює необхідність формування міжетнічної толерантності як на особистісному рівні (на рівні міжособистісних стосунків), так і на рівні міжгрупової взаємодії; 3) умови реалізації (функціонування) міжетнічної толерантності; 4) чинники психолого-соціального характеру, котрі визначають зміст та динаміку міжетнічної толерантності.

Щодо концептуального визначення поняття «міжетнічна толерантність» через інтерпретацію однойменного терміну, то це питання детально розглядалося у попередньому параграфі. Однак, ми ще раз наголосимо на тому, що основними моментами у цьому контексті є такі: а) латинське походження слова «толерантність» та його модифікація у більшості мов світу, що концентрує увагу на терпимому ставленні до «чужого», віддаленого від усталених традицій, які, зазвичай, практикуються у вужчому чи більш широкому людському довшілі зі спільним (у нашому випадку етнічним) походженням та спільним уявленням про соціальні, культурні, моральні цінності; б) налаштованість на позитивну взаємодію з носіями інших, відмінних від своєї, етнічності етнофорами, результатом чого має стати така психологічна атмосфера, яка передбачає рівність у відносинах та повагу до цінностей інших народів і культур; в) налаштованість на

позитивні результатів реалізації міжетнічної толерантності, виявом чого, передусім, є відсутність напруги, конфліктів в етнічно різноманітній спільноті людей на різних рівнях простору, зокрема у шкільному середовищі.

Аналіз доробку українських дослідників та дослідників із країн пострадянського простору, європейських та американських науковців (психологи, соціологи) засвідчує, що вони ґрунтуються на вище визначених особливостях трактування феномену «міжетнічна толерантність». Це, зокрема, українські дослідники І.В. Данилюк [41; 42], В.Б. Євтух [58; 59], Л. Орбан-Лембрик [130], О.В. Хижняк [176]; дослідники пострадянського простору П.К. Гречко [35], Л.М. Дробіжева [49], Н.М. Лебедева [97; 99], А.А. Погодіна [139], Г.У. Солдатова [156], А.М. Татарко [97]; Д. Хейд [207] (Великобританія); Дж.У. Беррі, Р. Калін [191], Д. Мак-Дугал [216] (Канада); Х. Грундманн [204] (Німеччина); Б.А. Рірдон [223-225], П.Дж. Роуз [227], Р. Шермерхорн [229] (США); Д. Бітнерова та М. Моравкова (Чехія) [218] тощо. Безумовно, у роботах кожного із авторів є нюанси в інтерпретаціях, пов'язані зі специфікою етнонаціонального складу населення країни, історичного й соціального досвіду співіснування представників різних етносів у рамках одного етнополітичного організму та традицій наукових шкіл вивчення феномену етнічності, складовою частиною якої є міжетнічна толерантність.

Більш детально про згадану специфіку мова йтиме у наступних розділах дисертації, а зараз ми розглянемо роль *організаційно-функціонального аспекту* етнічної різноманітності у формуванні міжетнічної толерантності та теоретико-методологічних засад її вивчення. Принагідно звернемо увагу на те, що деякі дослідники паралельно терміну «міжетнічна толерантність» вживають термін «етнічна толерантність», ставлячи знак рівності між ними, що, на нашу думку, у методологічному плані є не зовсім виправданими. Маючи практично одну й ту ж основу (етнічність), ці два терміни відтворюють явища з різними характеристиками й різними функціональними параметрами. Аналіз зарубіжної і вітчизняної літератури з

етнічної проблематики [58; 59; 129; 198; 199] дає підстави зробити такі висновки, котрі є принциповими для нашого дисертаційного дослідження: етнічна толерантність є, передовсім, якісною характеристикою носія тієї чи іншої етнічності (етнофора); про її існування ми можемо здогадуватися, проте не можемо з впевненістю стверджувати, що вона притаманна кожному етнофору – власне, вона, якщо й існує, то поза нашим усвідомленим сприйняттям. Що ж до міжетнічної толерантності, то вона є основою процесу взаємодії представників різних етносів (міжетнічної взаємодії) й, зазвичай, його продуктом. До останнього твердження нас спонукає розуміння явища міжетнічної взаємодії у тій частині, де йдеться про обмін етнічною інформацією, її накопичення учасниками взаємодії та її ролі у формуванні етнічних стереотипів й етнічних автостереотипів. Ведучи мову про те, що етнічна толерантність та міжетнічна толерантність є явищами одного семантичного, й певною мірою змістовного, порядку, але не тотожними, варто мати на увазі ще один момент: міжетнічна толерантність - явище динамічне (конкретно функціональне), як і кожний феномен, котрий перебуває у взаємодії з іншим феноменом, а етнічна толерантність тяжіє до статичності, тобто вона як якісна характеристика етнофора існує у ньому самому і до вступу його у взаємодію з іншими етнофорами себе не виявляє. Така ситуація зумовлює й методики дослідження цих двох явищ: концептуальними засадами вивчення міжетнічної толерантності є ті, що коріняться у теорії інтеракціонізму [116], а етнічну толерантність більш продуктивно досліджувати з позицій структуралізму [27; 49; 100].

Дослідження Ф. Ріггса [226] дають підстави розмірковувати і над можливістю розглядати ще й інші розбіжності у змісті міжетнічної толерантності та етнічної толерантності. Дія першої групи відмінностей спрямована назовні (стосовно партнерів взаємодії), а другої - повернена у бік своєї етнічності (етнофори, ставляться лояльно, передусім, до своєї етнічності, прагнучи всіляко її зміцнювати). Такі дослідники, як Д. В. Зінов'єв, В. С. Зорько, Ю. П. Івкова та ін. [67; 70; 71], основою етнічної

толерантності вважають етнічну ідентичність (саме така ідентичність є стрижневим компонентом етнічної спільноти), тим самим підтверджуючи інтравертний характер етнічної толерантності. Етнічна ідентичність є ознакою співвіднесення (сприйняття) себе з етнічною спільнотою, або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими для цієї спільноти. Ідентичність відтворює сприйняття та розуміння себе як складної, особливої істоти з певними соціальними, культурними, етнічними маркерами [138; 226, с. 81-82]. Зауважимо, що у результаті міжетнічної взаємодії може формуватися особливий вид ідентичності – гібридний [208, с. 4]. На названих вище характеристиках ми й маємо намір акцентувати свою увагу у подальших дослідження феномену етнічності для з'ясування ролі різноманітних етнічних явищ у формуванні та функціонуванні міжетнічної толерантності.

Розглядаючи *організаційно-функціональний аспект* проблеми етнічного розмаїття у процесі формуванні міжетнічної толерантності варто нагадати, що сьогодні переважна більшість держав є чи поліетнічними, чи з поліетнічним складом населення. За даними дослідників наприкінці ХХ-го століття лише 12 держав (9%) можна було віднести до етнічно гомогенних, де основна етнічна спільнота складала майже сто відсотків населення. У 25 державах (18,9%) основна етнічна спільнота сягала 90% усіх мешканців, ще у 25 країнах вона становила 75-89%, у 31 країні (23,5%) – від 50 до 70%, а у 39 країнах (29,5%) – менш ніж половину населення [63, с. 7].

В окремих випадках кількість етнічних груп в одній країні складає більше сотні. Скажімо, одна п'ята мешканців лише Східної Європи належить до етнічних меншин, а в усій Європі налічується понад 100 етнічних груп з загальною чисельністю понад 100 млн. чоловік [59; 93; 195, с. 62]. Для Канади, наприклад, етнічна строкатість вимірюється такими цифрами: близько 45% її населення – це англоканадійці, 29% - франкоканадійці, решта 26% – представники понад 90 етнічних меншин. Навіть у новоутворених

державках після розпаду Радянського Союзу та Югославії етнічні меншини складали від 10 до 30 відсотків їх населення [59, с. 93].

Відповідно до запропонованого фахівцями визначення, етнічно гетерогенною (неоднорідною) вважається та країна, у складі населення якої налічується понад 10 відсотків вихідців із не титульної етнічної спільноти. Україна також відноситься до поліетнічних країн: тут налічується, принаймні, зо два десятки чітко структурованих етнічних спільнот, які здатні відтворювати себе в етнокультурному й суспільно-громадському сенсі через свою системну організаційну й культурно-освітню діяльність. Згідно перепису населення у 2001 році в Україні проживають представники близько 130 етносів: українці – 77,8%, вихідці із інших етносів – 22,2% (17,3% - росіяни; 4,9% - інші), тобто присутність етнічного фактору у нашій країні – досить відчутна [134].

Якщо ж розглядати цю проблему у регіональних контекстах, то тут етнічний чинник відграє ще більш суттєву роль. В Україні виділяється кілька регіонів, де певні етнічні спільноти проживають компактно і складають помітну частину населення, що суттєво впливає на особливості формування в їх мешканців міжетнічної толерантності. Це – Автономна Республіка Крим (росіяни, українці, кримські татари), східні та південні області (українці, росіяни, болгари, молдавани), Буковина (українці, румуни, молдавани), Закарпаття (українці, угорці, росіяни). Загалом в Україні є 12 регіонів, де кількість інших ніж українці та росіяни етнічних спільнот сягає від трьох до восьми відсотків: Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Чернівецька області та Крим [154].

Така етнонаціональна розмаїтість населення вбирає у себе розмаїтість культурну, ментальну, поведінкову й створює складні ситуації у взаєминах носіїв різних етнічних характеристик (етнофорів), різних культурницьких традицій. У цьому сенсі етнічне підґрунтя толерантності набирає особливої ваги й тому, ми прагнули у своєму дослідженні визначати ті соціально-

психологічні умови, які детермінують формування міжетнічної толерантності. Закономірно, що практично кожна наукова праця, що тим чи іншим чином торкається проблем міжетнічної толерантності, починається з короткої чи розлогої характеристики етнонаціонального складу населення країни. До таких праць належать дослідження згадуваних вище Л. М. Дробіжевої, В. Б. Євтуха [49; 63; 64] і, особливо, зарубіжних авторів [190; 195; 218; 228]. Показовою у цьому відношенні є робота групи грузинських дослідників «Толерантність у мультиетнічній Грузії», яка адресована, передусім тим, хто навчає толерантності у шкільному та студентському середовищах [228]. Чеські автори, звертаючись до розгляду умов формування та функціонування міжетнічної толерантності у молодшій школі, також ретельно аналізують етнічне походження школярів, відтворюють етнонаціональну палітру їх складу, порівнюючи її з такою у країні взагалі [218].

У такому контексті особливої ваги набирає момент динаміки етнонаціонального складу населення, особливо для тих країн, де етнічний чинник дає відчутно себе знати у кількісному плані. Або ж, де етнічні спільноти, не будучи чисельними, виявляють активну діяльність з метою збереження своєї етнокультурної самобутності, а лідери етнічних рухів прагнуть залучити до цієї діяльності підростаюче покоління як резерв для реалізації своїх устремлінь у майбутньому. Для України, після отримання незалежності, це питання актуалізувалося у зв'язку з: а) поверненням представників колись депортованих народів (зокрема, кримські татари переважно до Криму), українців, які мешкали на території колишнього Радянського Союзу і з різних причин повертаються до України; б) відродження зацікавленості своїм етнічним походженням, культурою своїх народів представників із різних етносів, котрі проживають на території України (створення етнічних організацій, відкриття шкіл з етнічними мовами навчання, заснування мистецьких колективів, які пропагують культуру, звичаї народів, із яких вони походять; в) поява на території етнофорів, котрих

раніше в Україні практично не було, або ж вони були присутні тут у невеликих кількостях – це мігранти із країн Азії та Африки, що привнесли у суспільне буття України елементи нової культури, нові звичаї, зразки поведінки та менталітет, які значно відрізняються від усталених у нашій країні [57, с. 287-293]. Ця різниця у сприйнятті різних феноменів етнічної реальності й поведінки як реакції на нове довкілля стає особливо очевидною у процесі міжетнічної взаємодії. Вона спричиняє стан психологічного дискомфорту, а деколи й конфліктогенні ситуації у стосунках між представниками різних етнічних спільнот, прийшого й місцевого населення, зокрема й в Україні.

Надзвичайно об'ємною сферою у дослідженні феномену міжетнічної толерантності є умови її реалізації. Адже сам її зміст, стан та динаміку можна відслідковувати тоді, коли вона активізується, тобто дає про себе знати, виявляється у тих чи інших формах. Для цього необхідно щоб мала місце взаємодія різних етнічностей, принаймні двох, носіями яких є представники різних етносів. Це явище в етнології, етносоціології та етнопсихології називається «міжетнічною взаємодією». Вона визначається як «взаємодія представників різних етносів, які проживають у межах одного етнополітичного організму (держави), через безпосередні й опосередковані контакти на індивідуальному й груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя. Результатом такої взаємодії є обмін етнічною інформацією, формування уявлення один про одного (етнічні стереотипи), корегування уявлень про самих себе (етнічні автостереотипи) та формування відповідної етнонаціональної ситуації у конкретній країні» [58, с. 99-100].

Серед багатьох *змістових аспектів* феномену міжетнічної взаємодії (міжетнічний діалог, міжкультурний діалог, міжетнічні конфлікти) для нас важливо з'ясувати роль, передусім, таких, як етнокультурна, етнопсихологічна та соціальна дистанції, які детермінують зміст, якість та динаміку міжетнічної толерантності й, розгляд яких представлено у дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених: І. В. Данилюка [41],

Л. М. Дробіжевої [49], В. Б. Євтуха [65], Л. Г. Іоніна [72], В. В. Кочеткова [88], Н. М. Лебєдевої [95], Б. Гізена [203], Б. А. Рірдон [223-225], П. Роуза [227], А. М. Татарко, С. Бартч, Б. Гуемус, Т. Тюректен-Сіміч [190], А. Хаас, Т. Бернд, Л. Доммермут [206] та ін.

У цьому контексті спробуємо визначити коло теоретико-методологічних конструктів, котрі допоможуть з'ясувати сутність феномену «міжетнічна толерантність» у різних його виявах. Передовсім, мова йде про те, який зміст дослідники етнічності, зокрема й міжетнічної толерантності, вкладають у такі ключові поняття міжетнічної взаємодії, як «етнокультурна дистанція», «етнопсихологічна дистанція», «соціальна дистанція», «етнічні установки», «етнічні пересуди», «етнічні упередження», «етнічний стереотип», «етнічний автостереотип» тощо, власне базові терміни, які великою мірою стосуються психологічних аспектів феномена.

Якщо за допомогою соціальної дистанції у етнічно маркованому середовищі вимірюють соціальний статус етнічних спільнот, то під етнокультурною дистанцією фахівці розуміють різницю в етнічних і культурних відмінностях різних людських спільнот (й окремих їх членів), які зумовлюються етнічним походженням, етнічними й культурними традиціями, котрі виявляється у процесі їх взаємодії. Енопсихологічну дистанцію визначають як різницю сприйняття та установки на взаємодію представників різних етнічних спільнот, котра виражається головним чином через встановлення межі між «ми» і «вони» [227]. Таке трактування згаданих термінів знаходимо у етносоціолога В. Б. Євтуха [58, с. 67-71] та етнопсихолога І. В. Данилюка [41, с. 150]. Воно досить чітко корелює з визначеннями, які містяться у працях американських вчених, визнаних наукових авторитетів Ф. Ріггса [226] та П. Роуза [227]. Перелічені поняття («етнічні установки», «етнічні пересуди», «етнічні упередження», «етнічний стереотип», «етнічний автостереотип») відтворені однойменними термінами, й, досить очевидно, пов'язані з поняттями «етнокультурна дистанція» та «етнопсихологічна дистанція».

Враховуючи, що названі поняття і терміни достатньо опрацьовані у психологічній, соціологічній, етнологічній науковій літературі, у своєму дослідженні ми робимо акцент на їх ролі у відтворенні процесу формування та функціонування міжетнічної толерантності й трансляції її змісту.

Дослідники відзначають такі характерні риси названих вище термінів, які, на нашу думку, характеризують їх сутність: етнічні установки, за своєю суттю, є підґрунтям формування сприйняття етнофором певних явищ етнічного довкілля, змістовною частиною якого є й він сам, та його налаштованістю на взаємодію з цим довкіллям. Їх дія виявляється у ставленні та поведінці етнофора щодо вихідців із інших етнічних спільнот й може мати як позитивний, так і негативний відтінок. Їх дія детермінується історичним досвідом міжетнічної взаємодії, якістю інформації про можливого і реального партнера взаємодії, позиції етнічних партнерів взаємодії та спрямованістю діяльності мобілізаторів [58, с. 61] (лідерів етнічних рухів, етнічних громадських організацій та їх дій).

У формуванні й конкретному вияві етнічних установок помітну роль відіграють етнічні стереотипи та етнічні автостереотипи. Так як зміст перших пов'язаний з фіксованими оціночними судженнями й усталеним образом етнофора – партнера взаємодії (його розумових, моральних, фізичних якостях), то й реагування та поведінка щодо нього буде схематизована, типова, до певної міри властива, усім представникам даного етносу. Функція етнічного автостереотипу, зазвичай, виокремлює етнофора у довкіллі. Часто його носій агрегує (посилює, перебільшує) позитивні якості, або ж приписує собі такі якості, які несвідомо чи цілеспрямовано ставлять його вище над іншими, або ж, навпаки, формує у себе почуття меншовартості.

Етнічні пересуди та етнічні упередження є психологічними та поведінковими конструктами, які формують негативне поле взаємодії вихідців із різних етносів, перешкоджають адекватному сприйняттю партнерами своїх стосунків, а їх дія спричиняє напругу у міжетнічних відносинах [163, с. 237-245]. Вони, з одного боку, є підґрунтям формування

негативних стереотипів, а з другого, - у певній частині реалізують цей негативний стереотип. Ми вважаємо, що для об'єктивної оцінки ролі етнічних пересудів та етнічних упереджень важливо зафіксувати такі моменти, пов'язані із специфікою їх формування, поширення та дії: вони формуються у конкретному соціально-історичному доквіллі на рівні емоційного сприйняття етнічних якостей та характеристик партнера взаємодії; останні сприймаються вибірково (запрограмовано) з акцентуацією на негативній інформації; негативно маркована налаштованість на сприйняття інших партнерів взаємодії як меншовартих, таких, що несуть загрозу існуванню своїх етнічних спільнот, закріплюється не лише на рівні свідомості окремого індивіда, а й у масовій свідомості, і до того ж до усієї сукупності людей іншого етнічного походження [54, с. 134].

З методологічної точки зору на сьогоднішній час важливо не стільки з'ясовувати причини та процес формування етнічних пересудів і етнічних упереджень (ці питання достатньо продискутовані у науковій літературі, передовсім, у психологічній), скільки спроектувати можливості їх подолання, зважаючи на їх стійку природу й укоріненість у свідомості людини, яка формувалася впродовж тривалого часу під впливом обставин, котрі зумовлювали негативне ставлення до тих чи інших представників іноетнічного доквілля.

Такого роду проблеми можуть бути розв'язані, якщо ми з'ясуємо чинники, котрі визначають зміст та динаміку міжетнічної толерантності, а також визначимо умови її формування. Така точка зору базується на тому, що усі розглянуті вище етнічні конструкти більшою чи меншою мірою пов'язані з міжетнічною толерантністю: етнонаціональний (зазвичай, строкатий) склад населення країни є найпершою умовою постановки проблеми про формування і функціонування міжетнічної толерантності; міжетнічна толерантність реалізується у процесі міжетнічної взаємодії; рівень толерантності залежить від якісних характеристик етнічних установок, упереджень, пересудів, етнічних стереотипів та автостереотипів.

Для продуктивного аналізу чинників, які впливають на стан міжетнічної толерантності та психологічних умов її формування, їх варто певним чином класифікувати. Аналіз досліджень феноменів, пов'язаних з етнічністю, здійснених зарубіжними та вітчизняними науковцями, наводить на думку, що така класифікація може базуватися на врахуванні об'єктивних та суб'єктивних чинників, котрі створюють ґрунт для позитивної налаштованості на взаємодію з носіями, відмінних від своєї, етнічності, культури та ментальності. Серед чинників, котрі дискутуються у працях Л. М. Дробіжевої, В. Б. Євтуха, Б. А. Рірдон, О. В. Хижняк, О. П. Шестаковського [48; 60; 223-225; 176-177; 179-181] та ін., мова йде, передовсім, про соціальну реальність, у котрій перебувають учасники міжетнічної взаємодії й носії міжетнічної толерантності, й під впливом якої формуються певні установки, й у якій реалізується міжетнічна толерантність. Залежність між соціальними умовами життєдіяльності і рівнем міжетнічної толерантності особистості можна обґрунтувати таким чином: сприятливий соціальний клімат сприяє підвищенню цього рівня, а соціальні й економічні катаклізми знижують його, оскільки за таких обставин загострюється змагання за місце на ринку праці, за зайняття адекватних ніш у суспільному житті. У цьому процесі посилюється роль негативних етнічних стереотипів, упереджень, пересудів у міжетнічній взаємодії.

Досвід поліетнічних країн на різних етапах їх розвитку дає чимало свідчень на підтвердження цієї тези – це мало місце у США і Канаді, у багатьох європейських країнах під час загострення етнічних й національних проблем у минулому столітті. Соціологічний моніторинг (2002-2010 рр.) за шкалою Е. Богардуса, показав, що в умовах соціально-економічних негараздів в Україні рівень міжетнічної толерантності знижувався, особливо по відношенню до так званих помітних меншин (представники інших етнічностей, котрі відрізняються кольором шкіри, зазвичай, іммігранти – вихідці із країн Азії та Африки) [170]. До такого висновку дійшла й Мрідула

Гош із Інституту східноєвропейських досліджень, вивчаючи рівень міжетнічної толерантності напередодні Чемпіонату Європи 2012 [202].

Дослідники звернули увагу й на могутній потенціал культури у формуванні особистості з акцентуацією на психологічних аспектах її впливу [41, с. 86-112]. У дослідженні ми певною мірою об'єднуємо етнокультурні та психологічні чинники, керуючись тим, що у поведінці етнофорів (сприйняття етнічного довкілля та реакція на нього на індивідуальному і груповому рівнях) відображається їх етнічне і культурне підґрунтя (елементи культури, звичаї, традиції, обряди, спосіб мислення індивіда, притаманні саме цій конкретній етнічній спільноті). Українські дослідники теж фіксують тенденцію до зростання зацікавленості народними етнокультурними традиціями у підлітковому середовищі [140].

Досліджуючи феномен міжетнічної толерантності, необхідно спиратися і на доробок психологів у царині дослідження ментальності етнофорів як продукту їх етнокультурного досвіду та досвіду взаємодії з іншими етнофорами у контексті міжетнічної толерантності. На жаль, в Україні поки що обмаль досліджень, які дали б змогу повністю розкрити цей взаємозв'язок. Започатковано такі дослідження у працях українського психолога Т. С. Воропаєвої, яка, на наш погляд, найближче підійшла до розгляду проблеми у зазначеному ракурсі [26].

Також, у визначенні теоретико-методологічних засад дослідження міжетнічної толерантності значна роль відводиться методам її дослідження. Принциповими моментами, на яких має будуватися їх вибір, на нашу думку, є такі: 1) міжетнічна толерантність – явище соціально-психологічне й воно, передусім, має розглядатися у межах закономірностей функціонування соціальної психології, тобто у її дослідженні ми маємо послуговуватися, зокрема, тими методами, які є у арсеналі цієї галузі психологічної науки; 2) складна структура міжетнічної толерантності і вплив численних чинників на її формування та функціонування вимагає її аналізу як у контексті великих (наприклад, у нашому випадку школа), так і малих (у нашому випадку клас)

груп – у цьому плані релевантними можуть бути методи, якими оперує як педагогічна та вікова психологія; 3) оскільки формування міжетнічної толерантності відбувається під впливом різних факторів (соціальних, природних, ментальних), то її дослідження об'єктивно вимагає застосування методів не лише із царини психології, зокрема, вікової та педагогічної психології та етнопсихології, а й з інших наук - соціології (етносоціології), політології (етнополітології) тощо.

Спираючись на вищенаведені аргументи, вважаємо, що методи дослідження феномена міжетнічної толерантності доцільно розділити на дві групи: 1) ті, що задіяні у вивченні сутності й особливостях функціонування самого явища та тих чинників, що на нього впливають (I та II розділи нашого дослідження); 2) ті, котрі пов'язані з визначенням ефективних способів та шляхів формування міжетнічної толерантності (III розділ дослідження). Відповідно умови моделювання чи то конструювання системи навчання міжетнічної толерантності та управління нею [98; 224; 231], значною мірою, базуються на методах другої групи. У даному контексті варто також постійно тримати у полі зору представлені у попередньому підрозділі п'ять основних підходів, якими впродовж довгого часу користувалися й продовжують користуватися представники різних соціогуманітарних наук й, у межах яких здійснюється науковий аналіз феномена "міжетнічна толерантність": аксіологічний підхід, ідеально-типовий підхід, історично-онтологічний підхід, конфліктний підхід, мультикультуралістичний підхід.

Отже, сучасний розвиток соціогуманітарних наук в Україні та інших країнах, передусім соціальної психології, етнопсихології та етносоціології створили вагому теоретико-методологічну базу для всебічного дослідження такого складного феномену життєдіяльності суспільства, яким є міжетнічна толерантність. Мова йде про умови її формування, функціонування та взаємодії з іншими явищами етнонаціонального розвитку поліетнічних країн (серед котрих знаходиться й Україна) у різних площинах – від малих до великих груп.

1.3. Соціальні та психолого-педагогічні умови розвитку міжетнічної толерантності у старшокласників

На формування, функціонування й прояви міжетнічної толерантності як багатогранного суспільного явища впливає цілий комплекс чинників - соціальних, економічних, політичних, культурних, психологічних тощо. За різних умов вони по-різному актуалізуються. Ми погоджуємося з твердженням одного з авторитетних дослідників міжетнічної толерантності американського психолога Йонг Юн Кіма, що «...специфіку явищ міжетнічної толерантності не можна зрозуміти без врахування мережі соціальних, ситуативних та психологічних обставин, котрі створюють контекст тих чи інших зразків міжетнічної поведінки» [210, с. 323].

Предметом теоретичного дослідження у даному підрозділі є соціальні й психолого-педагогічні умови та чинники, які поряд з етнічною данністю (наявністю поліетнічного довкілля) визначальною мірою детермінують зміст міжетнічної толерантності, котрий складається у процесі її формування й корегується у конкретних умовах функціонування. Мається на увазі те середовище, яке досліджується, оскільки соціальні, вікові, культурні, гендерні та інші його характеристики накладають свій відбиток на суто психологічні умови розвитку та на зміст міжетнічної толерантності, особливості її виявлення у процесі, міжетнічної взаємодії [59, с. 72-75]. Тому, скажімо, у дорослому виробничому, молодіжному спортивному, чи то культурницькому середовищах міжетнічна толерантність буде функціонувати зі своїми особливостями. Специфічним чином міжетнічна толерантність буде виявлятися й у шкільному середовищі, зокрема у старшокласників. Об'єднувальною обставиною, що дає можливість усі ці середовища розглядати як явище одного порядку, є та, що вони виступають як різновиди соціального середовища, або ж як простори, у яких міжетнічна толерантність реалізується [48; 59]. Зауважимо, що під просторами ми розуміємо структуровані певними межами та формами життєдіяльності

території, у яких відбувається міжетнічна взаємодія. Власне у нашому випадку йдеться про етнічно марковані простори.

Згідно з думкою дослідників етнічності, котра ґрунтується на висновках про сутність функціонування простору як соціального явища [105, с. 77], етнічно марковані простори характеризуються таким рівнем структурування, де кожна етнічна спільнота посідає окреме місце й, разом з тим, взаємодіючи з іншими спільнотами, виступає складовою частиною структури того чи іншого простору [58; 226]. Ця цілісність простору певним чином відтворюється у сприйнятті, яке, згідно з науковими теоріями, має бути більш-менш однаковим, та уявленнях, визнаних дослідниками психологічних аспектів функціонування простору, які мають бути спільними для усіх членів поліетнічного суспільства. Однак, мова не може йти про тотожне його сприйняття та уявлення про нього в усіх членів взаємодії, принаймні, у географічних межах, якими цей простір визначається. На наше переконання, співвідношення між соціальною реальністю (такою у дослідженні – у вузькому розумінні – виступають міжетнічне довкілля й міжетнічна взаємодія) та її психолого-ментальним сприйняттям, а, відповідно, й реагуванням на неї, має стати однією із важливих проблем дослідження, пов'язаного з етнічністю. З огляду на вище зазначене й завдань, поставлених у даній роботі, принциповим моментом нашого дослідження стає проекція загальних закономірностей та механізмів психолого-соціальних впливів на формування та функціонування міжетнічної толерантності саме у шкільному середовищі як специфічному виді простору.

Перед тим, як розпочати виклад основного матеріалу, варто з'ясувати значення двох понять, котрі є ключовими для нашого аналізу й котрі релевантні у визначенні функціональних можливостей міжетнічної толерантності у конкретних обставинах, тобто включити їх у робоче поле дослідження. Передусім, мова йде про поняття «соціально-психологічний контекст» та «функціонування міжетнічної толерантності». Розглядаючи перше поняття, ми концентруємо увагу на трьох моментах: 1) узагальнене

його визначення; 2) розуміння міжетнічної толерантності як предмету нашого дослідження; 3) усвідомлення необхідності спільних дій з розв'язання проблеми, яка породжена цим контекстом та існує в ньому. Виходячи із етимології слова «контекст» (від латинської *contextus*), це поняття пов'язує, передусім, з лінгвістичним його вживанням, розуміючи під цим завершену частину письмової чи усної мови, що дозволяє уточнити зміст окремих її елементів. Його застосування поширюється і на соціальну сферу й означає середовище, у якому існує певний об'єкт [220, с. 345]. Таким середовищем можуть бути великі й малі групи, суспільство тощо, а об'єктом – міжетнічна толерантність. Важливим моментом соціально-психологічного контексту дослідження того чи того об'єкту є уявлення про цей об'єкт, а у самих уявленнях – співвідношення соціального та індивідуального [187], значною мірою детермінованого соціально-психологічними чинниками та психолого-педагогічними умовами розвитку. У нашому дослідженні значної ваги набирає співвідношення соціального й індивідуального у вимірах міжособистісних стосунків, позаяк міжетнічна толерантність – це їх складова. Українські психологи, використовуючи зазначений термін, звертають увагу не лише на відтворення об'єкту (чи проблеми) у свідомості окремої людини, і, ширше, у громадській думці, а й на можливості спільних дій, які передбачають розв'язання певних соціально-психологічних та психолого-педагогічних проблем [66; 155].

Визначаючи поняття «функціонування міжетнічної толерантності» [49, с. 53], варто звернути увагу на ту роль та значення, яку вона відіграє у міжетнічній взаємодії, насамперед, на рівні міжособистісних стосунків та на те, яким чином вона змінюється у конкретному соціальному й психолого-педагогічному контексті. Вживання цього терміну виявляється доречним, коли ми хочемо розкрити сутність тих чи інших виявів міжетнічної толерантності у відповідних обставинах, наприклад, під час загострення етнічних проблем у поліетнічному суспільстві на фоні кризових ситуацій його економічного розвитку. Для вирішення гострих питань, передусім

соціальних та психолого-педагогічних, які стосуються людей різного етнічного походження, суттєве значення має й міжетнічна солідарність [174; 193; 209; 210; 214], яка безпосередньо формується на базі міжетнічної толерантності.

Зауважимо, що обов'язковою умовою аналізу соціальних й психолого-педагогічних контекстів міжетнічної толерантності, її формування та функціонування є наявність у складі населення країни, регіону, конкретної місцевості, того чи іншого середовища чи колективу представників, принаймні, двох етнічних спільнот, які вступають у взаємодію – те, що ми вище визначили як етнічну заданість (наявність поліетнічного довкілля). З цієї точки зору практично в усіх сучасних країнах ця умова зберігається – на території більшості країн мешкають вихідці із кількох, а іноді й більше сотні етносів [63; 64]. Україна не є винятком – тут проживають представники майже 130 етнічних спільнот (націй, етносів, етнічних груп, субетносів), що підтверджується даними останнього перепису населення (2001 рік) [134]. Тому постановка питання про з'ясування особливостей впливу певних чинників та психолого-педагогічних умов на формування та функціонування міжетнічної толерантності є закономірним і продуктивним, оскільки це допоможе визначити шляхи її підтримання й розвитку. Це є важливим елементом, до певної міри однією із знакових умов, стабільності поліетнічного суспільства.

Далі акцент у процесі викладу матеріалу буде робитися переважно на українських реаліях та їх співвіднесенні з тенденціями світового розвитку у царині міжетнічних процесів.

Розглянемо роль соціально-психологічних факторів у розв'язанні проблеми міжетнічної толерантності у двох аспектах: 1) у процесі її формування; 2) на рівні її виявів (функціонування). Спочатку зупинимось на соціальному аспекті згаданих факторів, які потрібно розглядати у двох вимірах: а) реально існуючі у суспільстві соціально-економічні умови його розвитку, які сформувалися незалежно від етнічного чинника, та б) їх

сприйняття (відтворення) у свідомості індивіда, де етнічність відіграє важливу, а іноді й вирішальну роль. Аналіз соціальної ситуації у багатьох поліетнічних країнах дає можливість зробити важливий для нашого дослідження висновок – рівень міжетнічної толерантності залежить від соціально-економічного розвитку країни. Іншими словами, економічний розвиток країни є умовою, а його рівень суттєво впливає на розвиток толерантності її населення [95; 97; 118; 210]. За несприятливих умов (низький рівень економічного розвитку) стимулюється прискорене формування конфліктогенних ситуацій й загострюються міжетнічні стосунки. Приклади подібного розвитку подій знаходимо на різних історичних відтинках розвитку поліетнічних країн як європейського, так і американського континенту [64; 214]. Подібні тенденції властиві й українському поліетнічному суспільству, зокрема на сучасному етапові, коли на частині території країни ведуться бойові дії. Підтвердження цього висновку знаходимо у результатах соціологічного моніторингу, який з 1992 року веде Інститут соціології НАН України. Співставлення даних із сфери міжетнічної взаємодії (у моніторингу «міжнаціональні відносини і мова спілкування» [170, с. 519-534]) з даними двох інших розділів - «Соціальне самопочуття і суспільні настрої» [170, с. 535-561] та «Економічна ситуація» [170, с. 483-485] виявляє залежність стану міжетнічної взаємодії, головним маркером якої є рівень міжетнічної толерантності, від соціально-економічної ситуації, у якій остання функціонує. У стабільні періоди соціального розвитку фіксується більш високий рівень міжетнічної толерантності.

Процес формування міжетнічної толерантності розпочинається тоді, коли етнофори отримують інформацію один про одного, яка закладає основи вибудовування у їх свідомості стереотипів щодо учасників міжетнічної взаємодії. Основними каналами отримання цієї інформації є, передусім, безпосередні контакти носіїв різних етнічностей. Останні відбуваються, насамперед, в ареалах спільного проживання представників тих чи інших етносів, а також у процесі спілкування у поліетнічному виробничому

колективі, молодіжних центрах, навчальних закладах (сюди відносяться і школи) з різноетнічним контингентом (у дослідницькій літературі все це класифікується як простори спілкування чи діалогу) [233, с. 31-35]. У процесі формування міжетнічної толерантності у визначених середовищах кілька факторів відіграють детермінантну роль, але, насамперед, усталені типи етнічної ідентичності учасників взаємодії, на що особливу увагу звертають, психологи Н. М. Лебедева та А. М. Татарко [99].

Етнічна ідентичність формується у конкретних соціальних та культурних контекстах. Різноманітність, різноплановість цих контекстів реалізується у різноманітності етнічних ідентичностей, а соціальні чинники можуть збільшувати чи зменшувати її дистанцію. Серед соціальних чинників, які активізують динаміку дистанції різноманітності, – соціальне походження учасників взаємодії, їх соціальний статус, такі маркери, як рівень освіти, доходів, соціальних експектацій. Власне, ті характеристики, котрі склалися у етнофорів до того, як вони почали вступати у контакти й формувати цілісну структурну систему міжетнічної взаємодії (міжетнічні контакти, міжетнічне спілкування, міжетнічні зв'язки, міжетнічні відносини) [58, с. 99-101]. Оскільки етнічна ідентичність перебуває у постійному процесі трансформації (це відбувається під впливом різного роду факторів та залежить від певних умов), то соціальне довкілля, у якому перебувають носії різних етнічностей, детермінує зміст динаміки дистанції між ними і впливає на суто психологічні аспекти розвитку міжетнічної толерантності. Зважаючи на такі особливості формування, а згодом і функціонування, міжетнічної толерантності, ми мусимо враховувати ще кілька наступних моментів, які стосуються самих носіїв етнічностей: 1) автохтонні етнофори, тобто ті, хто постійно, чи впродовж тривалого часу проживають у поліетнічному ареалі або етноконтактній зоні й адаптувалися до їх культурних, соціальних реалій та психолого-поведінкових реакцій на довкілля, зокрема, і на присутність в ньому представників інших етносів, трансформували свою етнічну ідентичність; 2) аллохтонні («прийшли») етнофори, носії інших етнічностей,

котрі порівняно недавно прибули в ареал з різноетнічним складом населення й для яких цей ареал є іноетнічним довкіллям; різний (відмінний) рівень соціально-економічного розвитку цього іноетнічного довкілля та його психологічного сприйняття тими, хто прибув у це довкілля.

В Україні етносоціальні й етнокультурні мережі дають можливість прослідкувати і відчувати вплив перелічених факторів та існуючих умов на функціонування міжетнічної толерантності. Згідно з новітніми дослідженнями, в етнонаціональному складі населення України виділяється значна його частина, яка сформувалася на базі власне автохтонів, племен, що стали предтечею українців, білорусів та росіян, й тих груп населення, що у різні часи прибули на територію нинішньої України й тут укорінилися – вірмени, євреї, молдавани, поляки та інші. Також помітну групу складають новітні етнофори - іммігранти, переважно із країн Африки й Азії [55].

Відповідно, в Україні сформувалося кілька чітко окреслених поліетнічних ареалів та етноконтактних зон, що дає змогу прослідкувати вплив саме психолого-соціальних умов на формування й функціонування міжетнічної толерантності. Передусім, ті регіони, де інші етнічні спільноти, окрім українців та росіян, відчутно присутні у структурі населення (не менше 0,1%). В Україні налічується двадцять таких областей, де мешкають представники від трьох до вісімнадцяти етнічних спільнот, відсоток яких перевищує згаданий вище [56, с. 253].

Особливою концентрацією (за компактного розселення) тих чи інших етнічностей виділяються Автономна Республіка Крим (тимчасово окупована), Буковина, Закарпаття, Південь України. Власне, в силу компактного поселення етнічних спільнот саме тут утворюються чітко окреслені ареали (вірмени, кримські татари, росіяни, українці у Криму; роми (цигани), росіяни, угорці, українці на Закарпатті; молдавани, росіяни, румуни, українці на Буковині; болгари, гагаузи, молдавани росіяни, українці в Одеській області) та виникають етноконтактні зони – скажімо, українсько-угорські, українсько-румунські, болгарсько-російські, болгарсько-

молдавські тощо. Певну аналогію можна провести з іншими країнами, наприклад, США, де у великих містах виділяються окремі етнічні квартали (скажімо, афроамериканські, італійські, китайські, російські у Нью Йорку), Бельгії (арабські), Німеччині (турецькі), Франції (темношкірого населення, арабські) і формуються відповідні етноконтактні зони. У цій аналогії є одна важлива особливість, яку варто враховувати у психологічному сприйнятті цього компоненту соціального контексту (наявність етнічних ареалів та етноконтактних зон), котра суттєво впливає на стан міжетнічної толерантності. Йдеться про те, що в Україні ареали та етноконтактні зони сформувалися із автохтонного населення та представників тих етнічних спільнот, які проживали тут практично впродовж століть, а у названих країнах вони, окрім афроамериканських у США, мають іммігрантське походження [64; 184]. Останній чинник відіграє неабияку роль, коли ми ведемо мову про етнокультурну, етнопсихологічну та соціальну дистанцію у міжетнічній взаємодії різних компонентів етнонаціональної структури населення тієї чи іншої країни та психологічного сприйняття факту етнічного розмаїття старшокласниками українських шкіл.

Оскільки, ми прагнемо з'ясувати залежність процесу формування і функціонування міжетнічної толерантності й від соціального чинника, то мусимо, бодай фрагментарно, зупинитися на деяких аспектах соціально-економічних характеристик відчутно маркованих в етнічному плані регіонів нашої країни. Таку можливість надають нам дослідження економістів. Аналіз соціально-економічної ситуації та перспектив її розвитку з урахуванням показників соціальної рівності, рівня розвитку соціальної інфраструктури та стану економічної активності населення дозволили фахівцям вибудувати зведений, таксономічний (інтегральний) показник соціального розвитку регіонів [90, с. 64-66].

У контексті з'ясування необхідної нам залежності цікавим виявляється специфічний регіон – мегаполіс м. Київ. Його специфіка саме у розрізі дослідження психологічних контекстів міжетнічної толерантності полягає у

тому, що тут зконцетрований значний сегмент іншоетнічного населення, який перебуває у постійних контактах з представниками титульного етносу (українцями) та на рівні «меншина – меншина» не утворює чітко окреслених етнічних ареалів, а етноконтактні зони тут надто рухливі. Вони виникають не у результаті компактного розселення у певних місцевостях, що характерно для названих вище регіонів, а радше у процесі спілкування на виробництві, у навчальних закладах, молодіжних розважальних та спортивних осередках. Тому у Києві процес формування й функціонування (передусім, форми вияву) міжетнічної толерантності може відрізнятися від такого у регіонах. Попередні спостереження дають підстави говорити, що тут її рівень може бути вищим, ніж, скажімо, на півдні України; або ж більш високим він виявлятиметься стосовно так званих «помітних меншин» – іммігрантів із азійських та африканських країн. Завважимо, що рівень етнічної різноманітності й концентрації представників тих чи інших етнічних спільнот у регіонах позначається на етнічному складі контингенту учнів шкіл. Найбільше шкіл з етнічними та змішаними мовами навчання фіксується у перелічених вище групах регіонів, де чітко окреслюються ареали компактного поселення вихідців із різних народів [148, с. 63–64].

Важливим моментом у визначенні ролі різних аспектів функціонування міжетнічної толерантності є чинник дискримінації. Дані моніторингу Інституту соціології НАН України за перші десятиліття XXI століття свідчать, що вона в Україні існує, проте її рівень у відношенні до усіх категорій населення (за походженням) не є високим: При чому цікаво, що за визнанням респондентів іноетнічного походження, він був значно нижчим, ніж в українців, росіян, євреїв й коливався у межах від 2,3 % до 6,3% [33, с. 103]. Принагідно завважимо, що цей показник відрізняється від такого у європейських країн у кращий бік: у таких поліетнічних країнах, як Велика Британія він складав від 10,6% до 14,1%, Бельгія – від 4,9% до 6,5%, Нідерланди – від 6,8% до 7,7%, Франція – від 8,8% до 10,4 % [33, с. 104].

На основі проведених досліджень [33, с. 104-105] можна зробити висновок, що за таким етнічним маркером як колір шкіри в Україні ситуація більш сприятлива для формування міжетнічної толерантності, ніж у названих європейських країнах, а за показником національної (етнічної приналежності) вона має приблизно ті ж позиції, що й у цих країнах. Мовні індекси для України дещо гірші, що, на нашу думку, пов'язано з тим, що проблеми мовного розвитку після отримання нею незалежності загострилися й вони надто емоційно-чутливі для значної частини українського суспільства [94; 122]. Додамо, що здійснене нами порівняння важливе з точки зору визначення рівня інтегрованості України у європейський простір з урахуванням психологічного контексту взаємодії носіїв етнокультурницьких традицій й менталітету.

Оцінити важливість різного роду контекстів міжетнічної толерантності (особливо у перспективі) можна аналізуючи чинник міграційних процесів й, зокрема, регіональну спрямованість міграційних потоків, які сьогодні характерні для України. Ця важливість пов'язується, насамперед, з такими моментами, як те, що іммігранти спрямовуються до більш благополучних з точки зору соціально-економічного розвитку регіонів. Це автоматично підвищує там рівень їх концентрації й, відповідно, вносить свою динаміку у міжетнічну взаємодію, викликаючи зміни у співвідношення між локальним та «прийшлим» населенням у місцях їх поселення й у психологічний клімат, характерною рисою якого стає збільшення етнокультурної та етнопсихологічної дистанції між цими категоріями населення. Практики поліетнічних країн свідчать, що іммігрантський компонент контекстів, у яких функціонує міжетнічна толерантність, зазвичай, погіршує умови її функціонування. Це пов'язано, передусім, з двома обставинами: 1) посилюється конкуренція на ринку праці й за зайняття престижних ніш у соціальній й економічній ієрархії, особливо, на регіональному та локальному рівнях; надзвичайно гострою ця конкуренція стає у кризових ситуаціях; 2) культурно-звичаєві традиції, моральні цінності та ментально-поведінкові

настрої іммігрантського населення, зазвичай, не співпадають (чи й суттєво відрізняються) від таких же характеристик титульного населення, чи тих мешканців, котрі впродовж тривалого часу перебувають на даній території.

Такий стан речей спонукав дослідників явищ міжетнічної взаємодії (Л. М. Дробіжева, Н. М. Лебедева, А. М. Татарко, В. І. Мукомель, Една Бонасіч) до висновку про появу й поглиблення етнічного антагонізму у відносинах між прийшлим і місцевим населенням [49; 97; 118; 193]. Підтвердження цієї тези ми знаходимо і серед результатів «Європейського соціального дослідження» у рамках діяльності Міжнародного наукового консорціуму, участь у якому беруть 32 країни Європи, у тому числі й Україна. Українські респонденти оцінюють факт переїзду людей до України з інших країн з точки зору його впливу на економіку нашої країни на рівні респондентів таких країн, як Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Франція, що відповідає середньому показникові у шкалі від 0 до 10 балів (4.42 - 4.81) [33, с. 107].

Наступні дані цього ж дослідження дають підстави для розмірковування над питанням про оцінку українцями впливу іммігрантів на соціальне й культурне життя в Україні та про формування психологічного клімату в ареалах їх присутності. Для нас ця оцінка виявляється дуже важливою, оскільки вона певною мірою відтворює психолого-ментальний стан респондентів (також і нашого експериментального дослідження) до готовності чи неготовності толерувати щодо носіїв інших етнічностей та культур. Ситуацію респонденти оцінювали за десятибальною шкалою таким чином: у результаті приїзду людей з інших країн своя країна стає гіршим місцем для життя (0) та стає кращим місцем для життя (10) [33, с. 109-111]. Цей показник в Україні теж знаходиться на рівні тих європейських країн, про які згадувалися вище [219, с. 15].

Отже, за проведеними дослідженнями дистанція між представниками різних етнічностей (за середніми показниками) зростала, що дає підстави для розмірковування над ускладненням умов для функціонування міжетнічної

толерантності вже на психологічному рівні. Ще більш складними ці умови виявляються тоді, коли ми беремо до уваги представників тих національностей (етнічностей), які кольором своєї шкіри, етнокультурними характеристиками та поведінкою відрізняються від слов'янського населення країни, котре складає переважну більшість населення України (за підрахунками на базі перепису 2001 року, майже 96%) [170, с.532].

Таке позиціонування етнофорів у міжетнічній взаємодії в українському поліетнічному суспільстві можна пояснити кількома обставинами: *1) досвідом спілкування (його тривалістю) носіїв різних етнічностей, передусім, етнокультурницьких традицій.* Оскільки у розряд етнічностей, яким властивий високий рівень етнічної дистанційованості, стабільно потрапляють представники відносно нових для України етносів, то можна припустити, що до них населення України апріорі ставиться, якщо не вороже, то досить стримано; *2) обсягом етнічної інформації про партнера спілкування,* на базі якої формуються уявлення про нього та сприйняття цього партнера. Цей обставина певною мірою є наслідком дії попередньої – не досить тривале спілкування не дозволяє накопичити обсяг інформації, який дозволяв би сформувати об'єктивне уявлення, скажімо, про афганців, китайців, негрів, турків; *3) негативними стереотипами щодо цих етнофорів, які укорінилися у свідомості значної кількості громадян України* у результаті поширення про них такого типу інформації, котра накопичується завдяки міфам, анекдотам, переказам, де підкреслюються саме негативні риси, які, нібито, властиві цим етносам як визначальні. Особливу роль тут відіграють повідомлення засобів масової інформації про випадки агресивної поведінки носіїв цих етнічностей в українському суспільстві; *4) наявність певної дистанції (соціальної, культурної, психологічної) між етнофорами:* більшої для перелічених вище представників етнічних спільнот й не такої великої для інших, скажімо, для вихідців із слов'янських народів. Окрім реакції партнерів по спілкування, психологи пояснюють це ще й прагненням зберегти себе в умовах іноетнічного довкілля й фактично діаспорного

статусу як цілісної етнічної спільноти зі своїми звичаями, культурницькими традиціями, поведінковими вчинками. Власне, вони формують механізми психологічного захисту перед загрозою акультурації та асиміляції у цьому довкіллі. На цих моментах ми зупинилися детальніше, розуміючи, що такий стан психологічних атитюдів, якщо не повністю, то, принаймні, частково переноситься й у шкільне середовище.

Проаналізовані результати теоретичних та емпіричних досліджень дають можливість дійти висновку, що: 1) для України властиві ті ж тенденції, що і для більшості поліетнічних країн Західної Європи; 2) більш високий рівень позитивних установок виявляється до представників тієї ж етнічності, носіями якої є й респонденти; 3) певна стриманість респондентів фіксується, коли мова йде про етнофорові, які етнокультурними й етнопсихологічними характеристиками відрізняються від самих респондентів. У свою чергу два останні моменти дають можливість звернути увагу на такі особливості: а) рівень толерантності стосовно представників своєї етнічності вищий, ніж до вихідців з інших етнічних спільнот. Це підтверджує нашу думку, про те, що варто все ж таки розрізняти два поняття «етнічна толерантність» і «міжетнічна толерантність», оскільки їх смислове навантаження буде різними, а їх ототожнювання, яке деколи має місце у дослідженнях феномена толерантності у контексті етнічності, може провокувати хибні висновки; б) на сьогоднішній день в Україні, взагалі, зберігається (згідно проаналізованих даних й того рівня впливу соціально-психологічних чинників впливу на рівень міжетнічної взаємодії та її складової міжетнічної толерантності) достатньо позитивний потенціал для безконфліктного розвитку відносин між представниками різних етнічних спільнот. Однак, як вже зазначалося вище, погіршення соціально-економічної ситуації може викликати зниження рівня міжетнічної толерантності, що саме по собі збільшуватиме конфліктогенний потенціал в етнонаціональному розвитку країни [33, с. 112].

У контексті нашого дослідження можна передбачити, що ця ситуація буде загострюватися. Є дві підстави прогнозувати саме такий розвиток подій:

1) показник задоволення громадян України (а саме від них визначальною мірою залежить рівень міжетнічної толерантності) соціально-економічними процесами в країні знаходиться нижче середнього індексу (за шкалою оцінювання від 0 до 10 балів) – життям в цілому (4,19), станом економіки (1,50). У порівнянні з іншими європейськими країнами він виявляється найнижчим, відповідно, різниця з найближчим за цим показником сусідом України Болгарією складає 0,22, а з найвіддаленішою країною Швейцарією – 3,77 [33, с. 115]; 2) у перше десятиліття нинішнього століття в імміграційному потоці до України збільшувалася частка осіб, які прибували з бідних (часто бідніших, ніж Україна) країн - переважно азійських та африканських [57, с. 309-318].

Зважаючи на світові міграційні тенденції така ситуація зберігатиметься в Україні й у майбутньому, що є додатковим аргументом актуальності дослідження щодо визначення психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі. До цього додамо факт загострення соціально-політичної ситуації та військові дії на Сході України.

Проаналізовані вище основні умови формування й функціонування міжетнічної толерантності, які є продуктом стану і розвитку об'єктивної соціальної реальності, відповідним чином трансформуються у свідомості особистості у процесі їх сприйняття й формують засади реагування на ті чи інші явища. Врахування впливу соціальних чинників (трансформованих й нетрансформованих через сприйняття індивідів) дає можливість прослідкувати процес їх впливу на психологічні установки особистості щодо контактів та спілкування з представниками інших етнічностей. Це надзвичайно важливо для оцінок психологічного чинника у визначенні системи психолого-педагогічних умов, які детермінують сутність міжетнічної толерантності, яку ми, йдучи за концепціями вітчизняних і зарубіжних науковців, розглядаємо як складне соціально-психологічне явище.

Згідно з обґрунтованими вище висновками дослідників різних аспектів етнічності, психологічні (етнопсихологічні) чинники, котрі впливають на сутність міжетнічної толерантності, є продуктом впливу соціального, культурного, природо-екологічного середовища. Тут ми підкреслимо значущість двох інших середовищ. Культурне довкілля відіграє вагомую роль у формуванні міжетнічної толерантності, «оскільки в процесі свого розвитку кожний етнос творить власну систему культурних цінностей, у тому числі і свою мову, ті чи інші етнічні та поведінкові моделі, свою систему естетичних цінностей» [163, с. 220]. Ці цінності стають складовою частиною менталітету, зокрема й представників шкільного середовища та визначають зразки поведінки носія відповідної етнічності (етнофора), що накладає відбиток на характер міжетнічної взаємодії. Щодо природо-екологічного довкілля, то, як знову ж таки доведено науковцями, «природні й екологічні умови існування етносу значною мірою визначають психоетнічні стереотипи поведінки, форми етнічної суспільної свідомості, релігію як вплив культури, обряди та усну народну творчість, етнічні звичаї та традиції» [163, с. 220]. Безумовно, переліченими вище психологічними чинниками не вичерпується детермінація психологічного аспекту міжетнічної толерантності. До них можна зарахувати й етнічну структуру повсякдення: житло, харчування (етнічна кухня), вбрання та інше, що стосується етнічно маркованого побуту; до кола чинників впливу варто додати й етнічні традиції внутрішньо сімейного спілкування та виховання дітей. В емпіричній частині дослідження ми сконцентруємо увагу на результатах впливу психологічних чинників, а в третьому розділі на психолого-педагогічних умовах формування та розвитку міжетнічної толерантності, який фіксується в атитюдах щодо реальних і можливих партнерів з міжетнічної взаємодії. Дослідниками різних галузей знань доведено, що в умовах соціальних невизначеностей зростає недовіра до інших етнофорів, загострюється конкуренція за отримання гідних соціокультурних ніш у суспільній ієрархії й тому знижується рівень міжетнічної толерантності, передусім, з боку етнічної більшості, а також

представників тих спільнот, які ці ніші займають. Натомість зростають конфліктогенні й ксенофобські тенденції у міжетнічній взаємодії на основі ескалації етноцентричних настроїв. Психологи, зокрема, з'ясували, що причиною зниження рівня міжетнічної толерантності, й, відповідно, зростання міжетнічної інтолерантності, згідно з інтегральною теорією загрози, яка сприймається групою, є страх втратити статус престижної етнічної спільноти [99, с. 56].

Щодо змісту й функції етнічного статусу, то він, на думку дослідників, «...є елементом соціального статусу, який визначає місце індивіда, групи, спільноти у структурі міжетнічних відносин. Етнічний статус є невід'ємною складовою становища етнічної групи в суспільстві. Індивід має свій конкретний етнічний статус в силу своєї приналежності до етнічної групи. Етнічний статус відтворюється в етнічній свідомості і є свого роду результатом порівняльного аналізу, який люди здійснюють у процесі взаємодії з представниками інших національних спільнот» [92].

Власне, етнічний статус, а точніше те, як його сприймають і трактують етнофори, можна розглядати як відтворення впливу трансформованих через етнічну ментальність соціальних, культурних, природо-екологічних та інших умов формування міжетнічної толерантності. Додамо, що статусний аспект етнічності виражається у самооцінках представників певних етнічних спільнот, які контактують між собою. У процесі взаємодії «етнічна більшість прагне до підтримання визначеності власної етнічної ідентичності і збереження високого соціального статусу. Оскільки у представників групи етнічної більшості переважає позитивна етнічна ідентичність, то інтолерантність їх міжгрупових установок може пояснюватися таким «внутрішнім» фактором, як дискримінація, що сприймається переважно як «недоброзичливість» з боку етнічних меншин» [99, с. 59].

У працях провідних фахівців-психологів постійно робиться акцент на феномені «позитивна етнічна ідентичність» [95; 97; 99]. Така позиція повністю виправдана, оскільки така ідентичність є фундаментом міжетнічної

толерантності. Щоправда, в силу різноаспектності міжетнічної толерантності, адекватно було б позитивну ідентичність розглядати не лише базуючись на соціально-психологічних концепціях. У нашому контексті доречно вести мову про соціокультурну ідентичність, оскільки, за твердженням знаної української дослідниці цього явища Л. П. Нагорної, у соціокультурної ідентичності «величезний обшир проблемного поля, де це поняття можна застосовувати».

По суті будь-яка ідентифікація людини, окрім суто особистісної, входить або у сферу соціальності, або у сферу культури... це багатозначне поняття є зручним інструментом для передачі як «стану здоров'я» соціуму (зокрема, якості «соціального капіталу»), так і соціального самопочуття індивіда» [122, с. 51-52].

Оскільки показник налаштованості на взаємодію представників різних етносів є концентрованим виявом етнічних установок та сприйняття носіїв відмінних від своїх етнічностей, культур, менталітетів, то він дає змогу реально оцінити стан та перспективи міжетнічної взаємодії й міжетнічної толерантності. Дослідники етнічної проблематики етнічні установки розглядають у контексті етнопсихологічних концептів, інтерпретуючи їх як «готовність особистості сприймати ті чи інші явища етнічного життя і міжетнічних відносин й, у відповідності з цим сприйняттям, діяти визначеним чином у конкретній ситуації. Вони фокусують у собі переконання, погляди, думки людей стосовно історії і сучасного життя їх етнічної спільності та взаємозв'язків з іншими народами, людьми інших національностей» [163, с. 347].

Вважаємо, що саме міжетнічна толерантність є тим компонентом взаємин, котрий надає їм відповідної наповненості. Від останньої залежить, чи буде ця взаємодія позитивною, чи у ній будуть переважати негативні тенденції, що вестиме до конфронтації й конфлікту. Окрім того, ці установки та сприйняття, з одного боку, абсорбують в себе вплив соціального та етнокультурного контекстів існування етнічних спільнот та етнофорів, а з

другого, виявляють себе через психолого-поведікові реакції щодо інших етнічностей. У цьому виявляється психологічний аспект різних контекстів міжетнічної толерантності й тому, ми у дисертаційному дослідженні постійно тримаємо у полі зору ці два аспекти, підкреслюючи їх взаємопов'язаність й взаємодетермінованість.

Взаємозв'язок між психологічною та соціальною складовими контекстів міжетнічної толерантності, як стає очевидним із викладеного вище матеріалу, прослідковується, передусім, у процесі сприйняття явищ соціальної реальності та у вияві настанов на реакцію на них індивіда (у нашому випадку позиціювання щодо взаємодії з іншими етнофорами), що й визначає поведінкові зразки учасників взаємодії. Саме у сприйнятті, й особливо у позиціюванні індивідів, які різняться між собою, фіксується специфіка міжетнічної толерантності: вона «...не є універсальною категорією: її зміст та кордони, а також число adeptів серед рядових громадян та активістів соціального простору розрізняються не тільки в історичному аспекті, а й залежно від культурної традиції, стану суспільства та багатьох інших чинників. Іншими словами, терпимість до «інакшості» не є позачасовою категорією і біосоціальною характеристикою людини й суспільства. Це - особистісна індивідуально-психологічна установка та колективна позиція як реакція та умова існування складних суспільств, соціально-психологічна установка та позиція, котрі набуваються й умисно культивуються» [165, с. 314].

Слушною у цьому плані є думка антрополога Валерія Тішкова про те, що як установка, толерантність носить характер індивідуального вибору, вона здобувається через виховання, інформацію й особистий життєвий досвід [165, с. 315], у яких психологічні й соціальні контексти відіграють вирішальну роль. Теоретико-методологічний аналіз проблем, пов'язаних з формуванням і функціонуванням міжетнічної толерантності, зокрема і в учнівському середовищі, який здійснюють саме ті психологи, котрі безпосередньо досліджують міжетнічну толерантність, засвідчує, що

основним показником міжетнічної толерантності у взаємовідносинах різноманітних етнічних спільнот є позитивна етнічна ідентичність (у деяких авторів «самоідентифікація»), позитивні установки у міжетнічному спілкуванні [99, с. 51; 117, с. 9].

Важливо у цьому контексті пам'ятати про те, що сама етнічна ідентичність під впливом умов соціального та психолого-педагогічного середовища може змінюватися, набираючи чи позитивних, чи негативних якостей. Це може привести або ж до міжкультурного діалогу, або ж міжетнічного непорозуміння й ускладнення міжетнічної взаємодії [7; 27; 194]. Тому проникнення у сутність цього процесу й розуміння динаміки змін, які відбуваються у свідомості етнофорів є підвалиною їх усунення зі шляхів цієї взаємодії серед усього населення, а у шкільному середовищі особливо, у процесі конструювання моделей функціонування міжетнічної толерантності.

Таким чином, оскільки міжетнічна толерантність формується (як у дорослому, так і у шкільному середовищі) під впливом цілого комплексу чинників та умов, серед яких поряд з соціальними визначальну роль відіграють і психолого-педагогічні, то, безумовно, важливим завданням цього параграфа було відтворення їх ролі у процесі формування, й вочевидь, функціонування у поліетнічному довіллі.

Водночас, психологічні чинники формування міжетнічної толерантності надають їй якісні компоненти, які, до певної міри хоча й детермінуються соціальними умовами, проте на рівні поведінки не завжди повністю ними визначаються, тобто поведінка у спілкуванні може бути спонтанною й не корелювати з тим соціальним контекстом, в якому формується міжетнічна толерантність, а визначатися психолого-педагогічними впливами (тобто умовами). Якщо соціально-психологічні умови, у яких конструється міжетнічна толерантність, задають цьому процесові параметри й детермінують шляхи наповнення цього явища змістом, то психологічні чинники та психолого-педагогічні умови визначають сам характер міжетнічної взаємодії, у якій міжетнічна

толерантність виявляє себе промоутером поведінки та вчинків особистості стосовно представників відмінної від своєї етнічності й забезпечує (або, принаймні, сприяє забезпеченню) безконфліктний перебіг взаємодії різних етнофорів у різних соціально-культурних просторах.

Висновки до першого розділу

Аналіз напрацювань зарубіжних та українських науковців, які безпосередньо вивчають явище міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, зокрема у старшокласників, або ж певним чином торкаються цієї проблематики дає можливість зробити наступні висновки.

Останніми роками чітко окреслилося проблемне поле дослідження феномена «міжетнічна толерантність», яке інтенсивно формувалося у науковому просторі поліетнічних країн (М. Баліашвілі, Дж. У. Беррі, Д. Бітнерова, Л. М. Дробижева, Р. Калін, Н. М. Лебедева, Д. Мак-Дугал, Л. Мелікішвілі, М. Моравкова, Б. А. Рірдон, П. Дж. Роуз, Н. Сарджвеладзе, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, А. М. Татарко, Р. Шермерхорн, Н. Шушаньї та ін.). Воно включає поняттєво-термінологічний апарат, концепції міжетнічної толерантності, соціальні і психологічні умови її формування та функціонування, можливості реалізації у конкретних обставинах, зокрема у процесі міжособистісного спілкування. Аналіз наукового доробку вказаних дослідників засвідчує, що вони трактували феномен «міжетнічна толерантність» як терпиме ставлення до «чужого», віддаленого від усталених традицій, людей зі спільним етнічним походженням та уявленнями про соціальні, культурні, моральні цінності; налаштованість на позитивну взаємодію з носіями інших, відмінних від своєї етнічностей, результатом чого має стати така психологічна атмосфера, яка передбачає рівність у взаєминах та повагу до цінностей інших народів і культур; налаштованість на позитивні результати реалізації міжетнічної

толерантності, виявом чого, передусім, є відсутність напруги, конфліктів в етнічно різноманітній спільноті людей на різних рівнях простору, зокрема й у шкільному середовищі. Сутність цих положень відображає ті умови, які необхідно створити та забезпечити їх реалізацію для успішного формування міжетнічної толерантності особистості.

Особливо актуальним є питання створення і реалізації умов формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, оскільки саме учні – це майбутнє доросле населення кожної країни, яке буде реалізовувати принципи толерантності чи, навпаки, інтолерантності у соціально-політичній, економічній, міжгруповій та міжособистісній взаємодії

Серед зарубіжних досліджень, присвячених проблемам міжетнічної толерантності учнів можна, передусім, виділити роботи: А. Асєєвої, яка досліджувала роль школи у становленні міжетнічної толерантності у полікультурному місті; Д. Бітнерової щодо аналізу стану міжетнічних стосунків у чеських школах та пошуки моделей міжетнічної толерантності; О. Гаасхолт та Л. Тогєбі встановили зв'язок між вихованням міжетнічної толерантності та політичними орієнтаціями учнів-старшокласників на прикладі досвіду, накопиченого у Данії; І. Л. Грінфельд прослідковував динаміку формування у підлітковому віці соціокультурної ідентичності; Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко досліджували міжкультурний діалог у школі та розробили тренінг етнічної толерантності для учнів; О. Ю. Межіна займалася проблемою формування міжетнічної толерантності підлітків в установах додаткової освіти; М. Моравкіна, Н. В. Недорєзова, Н. О. Симаченко розглядали психолого-педагогічні аспекти толерантності у міжособистісному спілкуванні старшокласників; Е. П. Непочатих аналізував соціально-психологічні аспекти формування міжетнічної толерантності учнів міської школи; Н. Сарджвеладзе, Н. Шушаньї, Л. Мелікішвілі, М. Баліашвілі запропонували методики виховання толерантності у поліетнічному шкільному колективі; П. В. Степанова досліджувала теоретико-методологічні проблеми виховання толерантності в учнів; Д. Мак Дугалл вивчав проблему

подолання етнічних упереджень засобами освіти у школах Канади; Д. Хейд здійснив теоретичний аналіз проблеми виховання толерантності в учнівському середовищі.

Вітчизняні дослідники (І. В. Данилюк, В. Б. Євтух, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко О. В. Хижняк та ін.) активізували науковий пошук у напрямку обґрунтування закономірностей та особливостей формування, функціонування та розвитку міжетнічної толерантності в українському контексті, а також адаптації концепцій зарубіжних дослідників до українських практик.

Серед українських дослідників вивченням міжетнічної толерантності учнів займалися: Е. О. Ангеліна (етнічна толерантність старшокласників), І. В. Брунова-Калісецька (кроскультурні особливості соціальної дистанції у рамках міжетнічної адаптації учнів старших класів в умовах українських реалій), А. А. Ленд'єл (підготовка майбутніх учителів музики до інтеркультурного діалогу в умовах поліетнічного регіону України), Г. А. Назаренко (виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності), В. Н. Павленко (етнічні та національні ідентифікації й уявлення в українських дітей і підлітків), В. В. Прискар (міжетнічна толерантність у структурі формування національно-культурних цінностей учнівської молоді).

Опрацювання вітчизняних і зарубіжних літературних джерел дає нам можливість розглядати *міжетнічну толерантність старшокласників* як специфічну форму їх індивідуально-особистісного ставлення до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття, що базується на усвідомленій терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

Чинники, які впливають на стан міжетнічної толерантності та соціальні і психологічні умови її формування дискутуються у працях Л. М. Дробіжевої, В. Б. Євтуха, Б. А. Рірдон, О. В. Хижняка та ін. До провідних *психологічних*

чинників розвитку міжетнічної толерантності відносять: усталеність певної етнічної ідентичності представників міжетнічної взаємодії (О. Гнатюк, І. Л. Гринфельд, К. Коростеліна, І. В. Кряж та ін.); настанова різних етнофорів на взаємодію один з одним (О. В. Петрунько, О. П. Шестаковський та ін.); етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень (П. І. Гнатенко, І. С. Кон, В. Н. Павленко та ін.); особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й виявляються в особливостях їх поведінки (Л. О. Аза, І. В. Брунова-Калисецька, Л. Г. Іонін, В. В. Кочетков та ін.).

Досліджено механізми функціонування міжетнічної толерантності (Г. О. Кісла, М. В. Литвинчук, М. О. Шульга та ін.). Одним з ефективних засобів формування міжетнічної толерантності є розвиток позитивної етнічної ідентичності через механізми етнічної ідентифікації (Н. І. Буркало), етнічної рефлексії й етнічної інтеракції (Л. О. Аза, В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Е. В. Юркова).

Етнічна ідентичність є певним чином психофізіологічно заданою, й разом з тим, на її формування та розвиток впливають чинники соціального і психологічного характеру (Н. М. Лебедева, А. М. Татарко), а старшокласники, в силу вікових особливостей, чутливі до корекційно-розвивальних впливів, тому реалізація програми у шкільному середовищі є добрим підґрунтям для формування міжетнічної толерантності старшокласників.

При реалізації програми ми опиралися на визначені теоретично та перевірені емпірично чинники, психолого-педагогічні умови та модель їх формування в учнів старшого шкільного віку.

Проблема психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності, підґрунтя якої закладається ще у дитячому й активно формується у підлітковому та ранньому юнацькому віці, останнім часом набирає значної ваги у психолого-педагогічних дослідженнях. У цьому сенсі

шкільне середовище є продуктивним для вивчення перцептивних і поведінкових аспектів та моделей міжетнічної толерантності старшокласників, оскільки дає змогу зафіксувати рівень міжетнічної толерантності як стартової платформи для її регулювання й визначити стратегію управління процесом її формування та функціонування як всередині, так і поза межами школи (А. Г. Асмолов, О. А. Грива, С. В. Дрожжина, Г. С. Кожухарь, О. З. Лютак, В. В. Пискар, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова та ін.).

Узагальнення теоретичних та емпіричних наукових доробок дозволило нам припустити, що психолого-педагогічними умовами формування міжетнічної толерантності старшокласників є: забезпечення усвідомлення учнями через різні складові навчально-виховного процесу поліетнічності сучасного світу та тенденцій до зростання його етнокультурної диверсифікації й того, які переваги і ризики вона містить для України; використання вивірених часом і практикою психолого-педагогічних підходів до формування толерантності, що базуються на прагненні досягти у навчально-виховному процесі реалізації соціальних запитів безконфліктної міжетнічної взаємодії; створення і впровадження у систему шкільної освіти факультативних навчальних програм та тематичних уроків для старшокласників, з вивчення історії та культури людей, які населяють планету, передусім тих, з якими вони вже взаємодіють чи можуть тісно взаємодіяти в подальшому; формування поваги до індивідуально-неповторних у культурологічному й психологічному плані особливостей та індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп; виключення із взаємодії ціннісно-світоглядних засад, на яких може проростати будь-яка форма інтолерантності й нетерпимості та заміна їх такими, які стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії; формування умінь і навичок здатності до вибудовування міжетнічних стосунків на основі взаємної довіри і поваги; забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолог, соціальний педагог, педагог-

організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу, регулює процес формування міжетнічної толерантності.

Окреслені теоретичні положення було покладено в основу емпіричного вивчення особливостей прояву, критеріїв та рівнів розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ТА РІВНІВ РОЗВИТКУ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

2. 1. Методичні підходи до вивчення проблеми міжетнічної толерантності учнів старших класів

Аналіз впливу психологічних та соціальних чинників при забезпеченні психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, здійснений на основі накопиченого науковцями та практиками досвіду, свідчить про те, що вони значною мірою базуються на засадах, які вироблені ЮНЕСКО й викладені у працях, виданих під егідою цієї міжнародної організації. Серед них: 1) діагностування міжетнічної толерантності через вияв інтолерантних настроїв; основними індикаторами тут виступають мова, стереотипизування, наявність подразників та упереджень, дискримінації, остракізму, переслідувань, сегрегації, виключення із соціальних процесів, репресій, деструкції, визначення об'єктів глузування тощо; 2) визначення просторів та напрямків навчання толерантності (окреслення значення толерантності для суспільного розвитку; забезпечення учнів знаннями про суб'єкти взаємодії; виховання поваги до відмінностей; розуміння унікальності; компліментарність як принцип ставлення до відмінностей; взаємність як основа для співробітництва; розуміння культури світу) [225, с. 14-25].

Детальний аналіз значення перелічених індикаторів міжетнічної толерантності, просторів та напрямків її формування і окреслення можливостей застосування у шкільному середовищі в умовах українських реалій та методик навчання психологів і педагогів, які працюють з учнями, ми подаємо у 3 розділі роботи. Ми можемо констатувати, що певною мірою

вони, принаймні, на теоретичному рівні адаптуються й ведуться пошуки шляхів їх застосування в практиках функціонування шкільного середовища. Характерною рисою усіх згаданих наукових пошуків й особливо практик, які стосуються функціонування міжетнічної толерантності у шкільному колективі, є те, що постійна увага приділяється з'ясуванню чинників, котрі детермінують сутність цього явища у зазначеному середовищі. Такими, передусім, виявляються психолого-педагогічні умови, які трактуються під кутом зору сприйняття й ментального опрацювання індивідом соціального довкілля, у якому він перебуває і взаємодіє з іншими індивідами.

Зважаючи на складність такого соціально-психологічного феномена як міжетнічна толерантність, важливо виявити причини та спонукальні мотиви його актуалізації як у науково-дослідницькому, так і у практичному плані. Це відкритє дорогу до розуміння цього явища й допоможе сформулювати концептуальні засади його функціонування у конкретному середовищі (як з акцентуацією його соціального контексту, так і вікових характеристик) та психолого-педагогічні умови формування і вплив на його функціонування різного роду чинників, зокрема психологічних та соціальних. Вище ми з'ясовували вплив чинників, які зумовлюють інтенсифікацію міжетнічної взаємодії, у якій міжетнічна толерантність відіграє детермінантну роль практично в усіх країнах світу. Серед них ми виділили кілька основних чинників: 1) етнічна строкатість переважної більшості країн сучасного світу, оскільки вони, зазвичай, є поліетнічними [189, с. 13]; 2) активне (у деякі періоди, гіперактивне) переміщення, (а, за українським дослідником М. Шульгою, «велике переселення народів» [184]) представників різних народів (етнофорів) за межі території свого проживання й поселення в інших країнах; 3) загострення стосунків між вихідцями із різних етнічних спільнот у конкуренції за кращі ніші у багатьох сферах суспільного життя; 4) погіршенням психологічного клімату у взаєминах етнофорів, про що свідчить поширення ксенофобських настроїв серед значної частини населення тієї чи іншої країни до прийшлого населення, переважно

іммігрантів [169; 170]; 5) зростання ваги у суспільному розвитку поліетнічних країн сепаратистських рухів, мобілізатором яких є етнічні фактори, зокрема сформовані етнічні уявлення, стереотипи та аттнтюди у кінцевому результаті психологічне сприйняття іншого [226, с. 86]. Перелічені чинники певним чином виявляють себе у шкільному середовищі, впливаючи на атмосферу існуючого поліетнічного довкілля, чи у тому, в яке у майбутньому потрапляють учні.

Метою даного підрозділу є виявлення та аналіз ситуації зі станом міжетнічної толерантності старшокласників різних регіонів України, зокрема рівень та можливості її розвитку, налаштування старшокласників на міжетнічну взаємодію поза межами шкільного середовища. Центральним моментом аналізу було встановлення детермінованості психологічними та соціальними чинниками змісту розуміння й сприйняття міжетнічної толерантності старшокласниками; між соціальними умовами життєдіяльності учнів та психолого-педагогічними умовами формуванням у них міжетнічної толерантності. Ми зосередимо увагу на конкретному об'єкті – а саме на шкільному середовищі щодо з'ясування змістовного наповнення феномена «міжетнічна толерантність» через сприйняття явища поліетнічності й самої міжетнічної толерантності та атитюдах, зумовлених етнічним чинником; найважливіших тенденціях функціонування цього різновиду толерантності у шкільному середовищі. Особливий акцент ми робитимемо на зв'язку стану міжетнічної толерантності старшокласників з психолого-педагогічними умовами її формування і функціонування. Наш експеримент був спрямований на виявлення соціального бачення та психологічного сприйняття старшокласниками як самого феномену, так і впливу на його формування низки умов, передусім психолого-педагогічних, через етнічні уявлення про суб'єктів міжетнічної взаємодії, а також учасників цієї взаємодії. Експериментальна частина базувалася на опитуванні учнів старших класів загальноосвітніх шкіл у різних регіонах України. Експеримент вибудовувався наступним чином:

На першому етапі були здійснені такі процедури: а) сформульована проблема й тема дослідження; б) визначені об'єкт і предмет; сформульовані гіпотези і завдання дослідження; в) окреслена вибірка дослідження (537 респондентів віком від 15 до 17 років з різних регіонів України).

Проблема (проблемна ситуація) нами була сформульована наступним чином: під впливом певних соціальних та психолого-педагогічних умов окреслюються два вектори формування міжетнічної взаємодії: 1) безконфліктний, 2) конфліктогенний. У першому випадку базоцентричним стає міжетнічна толерантність; у другому таким є ксенофобські атитюди. Об'єктом виступає шкільне середовище. Предметом - сприйняття «етнічної інакшості» у процесі взаємодії старшокласників з різнорідними етнофорами.

Другий етап включив розробку методики та проведення констатувального експерименту. У проведеному опитуванні перевірялася гіпотеза залежності рівня міжетнічної толерантності від впливу соціальних і психологічних чинників та забезпечення певних психолого-педагогічних умов її формування (соціально-економічного розвитку довкілля, у якому відбувається міжособистісна та міжгрупова взаємодія, рівня обізнаності старшокласників зі специфікою етнокультурної диверсифікації, сприйняття етнофорів один одним, налаштованості на взаємодію з «не собі подібними» у парадигмі «ми-вони»).

Третій етап включав проведення кореляційного аналізу з метою визначення особливостей взаємозв'язку між маркерами міжетнічної толерантності у свідомості старшокласників та їх анкетними даними за допомогою коефіцієнта рангової кореляції (r-Спірмена).

Завдання, які ставилися при реалізації програми дослідження: 1) виявити рівень міжетнічної толерантності старшокласників; 2) дослідити особливості вияву маркерів міжетнічної толерантності у їх свідомості; 3) отримати відповіді на питання про причинно-наслідкові зв'язки стану міжетнічної толерантності з соціально-економічним контекстом, у якому вона формується й функціонує; 4) відтворити картину рівня міжетнічної

взаємодії у шкільному середовищі через сприйняття представників однієї етнічної спільноти представниками іншої спільноти; 5) виявити рівень психологічної налаштованості старшокласників на взаємодію з етнофорами – вихідцями з інших етносів.

Застосовані у роботі методи дослідження міжетнічної толерантності доцільно розділити на дві групи: 1) ті, що задіяні у вивченні сутності самого явища, чинників та умов його формування і функціонування; 2) ті, котрі пов'язані з визначенням ефективних способів та умов формування (виховання) міжетнічної толерантності старшокласників. Найбільш продуктивними у цьому контексті методами, на нашу думку, є такі: *перша група* – метод безпосереднього спостереження, метод включеного спостереження, аналіз продуктів діяльності (міжетнічної взаємодії), бесіда, опитування (усне й письмове), метод тестів, метод збору обробки статистичних даних, метод інтерпретації, контент-аналіз; *друга група* – метод пояснення, метод навчання, тренінг, ділові та рольові ігри, консультування, методи корекції поведінки та стану, методи реконструкції, метод трансформації простору, у якому реалізується міжетнічна взаємодія та функціонує міжетнічна толерантність.

Усі перелічені методи психологічного дослідження, релевантні для з'ясування сутності феномена міжетнічної толерантності, чинників впливу та умов його формування. Першу групу методів ми застосовували для реалізації поставлених вище завдань та досягнення мети констатувального етапу дослідження. Друга група методів була застосована у процесі формувального етапу дослідження (3 Розділ роботи).

З метою визначення рівнів етнічної толерантності старшокласників, основних чинників та умов, які впливають на її функціонування і розвиток нами були використані наступні методики: «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д. В. Адамчук, В.С.Собкин), "Шкала соціальної дистанції" (авт. Е. Богардус, адап. Л.Г.Почебут), опитувальники "Що я знаю і думаю про екстремізм" та "Я й

інший" (авт. Г. Л. Бардинер). методика "Житейські діалоги" та методика «В поїзді» (авт. Г. Л. Бардинер).

Застосування саме цих методики пов'язано тим, що: а) для з'ясування ролі соціально-психологічних чинників впливу та психолого-педагогічних умов їх реалізації у процесі розвитку й функціонуванні міжетнічної толерантності старшокласників, вони є найбільш адаптованими; б) оскільки, такого роду дослідження (у його емпіричній частині – опитування старшокласників щодо налаштованості на взаємодію з іншими етнофорами на базі міжетнічної толерантності як соціально-психологічного явища) проводиться в українській психологічній науці вперше, змушувала нас вибрати найбільш апробовані методи саме у контексті з'ясування стану міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі та перспектив її розвитку поза межами цього середовища.

Охарактеризуємо коротко кожен з них.

Шкала соціальної дистанції Е. Богардуса – це тестова психологічна шкала, розроблена свого часу американським соціологом та психологом Еморі С. Богардусом для емпіричного вимірювання готовності (бажання) людей брати участь у соціальних контактах різної міри близькості з членами різних соціальних груп, зокрема, расових та етнічних. Насьогодні методика активно застосовується українськими й зарубіжними соціологами і психологами й, на нашу думку, є найбільш релевантною методикою щодо досліджуваної нами проблеми. Згідно з цією шкалою, респондентам ставляться запитання, пов'язані з мірою налаштованості на прийняття у контекст їх взаємодії представників тих чи інших расових чи етнічних спільнот. Шкала має діапазон від 1.00 до 7.00, де 1.00 означає, що між групами чи то індивідами не існує жодної соціальної дистанції. Серед питань, які з'ясовуються за цією шкалою (я допускаю представників інших соціальних, у нашому випадку, расових та етнічних, спільнот у якості...), такі: 1. Близьких родичів-членів сім'ї (1 пункт); 2. Моїх близьких особистих друзів (2.00); 3. Сусідів на тій же вулиці (3.00); 4. Колег по роботі (4.00);

5. Громадян моєї країни (5.00); 6. Лише як відвідувачів моєї країни (6.00); 7. Взагалі не допускаю у мою країну (7.00). Завважимо, що шкала Е. Богардуса застосовується як кумулятивна шкала, оскільки згода з будь-яким запитанням означає (передбачає) згоду з усіма попередніми запитаннями.

Українські дослідники активно користуються шкалою Е. Богардуса, зокрема, як зазначалося вище, у соціальному моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» [169; 170]. Досліджуючи етнічні установки населення України щодо 23 груп населення за їх етнічним походженням впродовж дванадцяти років (1994-2010 рр.), вчені вивели інтегральний індекс національної дистанційованості за шкалою Е. Богардуса.

Методика «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (В. С. Собкин, Д. В. Адамчук) – слугує для визначення показників толерантних та інтолерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин. Негативний сумарний підсумковий індекс (представлений у балах) означає наближення до полюса толерантності, позитивний - до полюса інтолерантності.

Опитувальники "Що я знаю і думаю про екстремізм" та "Я й інший" (авт. Г.Л. Бардинер) служать для виявлення розуміння та ставлення старшокласників до різних життєвих ситуацій та інших людей (в політиці, в расових відносинах, в міжетнічних відносинах, в релігійних та конфесійних проявах, в соціальній та побутовій сферах).

Методика "Житейські діалоги" та методика «В поїзді» (авт. Г. Л. Бардинер) слугують для виявлення того, до яких національностей учні ставляться недоброзичливо. На основі цього визначаються форми та методи проведення роботи з розвитку толерантного ставлення до представників інших етнонаціональних спільностей, представлені нами у третьому розділі дисертації.

Звертаючись до результатів моніторингу ми порівнюємо дані, щодо того як психологічні установки дорослого населення України реалізуються у

визначенні свого сприйняття та ставлення до носіїв різних етнічностей, які мешкають в Україні, їх налаштованості на взаємодію з ними, з даними котрі ми отримали в ході реалізації експериментальної частини нашого дослідження зі старшокласниками.

2. 2. Критерії, показники та рівні розвитку міжетнічної толерантності старшокласників

У даному підрозділі нашого дослідження ми ставили за мету визначити стан міжетнічної толерантності у середовищі старшокласників, її перцепцію у їх свідомості та з'ясувати вплив різних соціальних і психологічних чинників при забезпеченні певних психолого-педагогічних умов на розвиток міжетнічної толерантності.

Теоретичний аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових джерел дозволив нам визначити методологічні та методичні принципи психодіагностичного дослідження чинників впливу та психолого-педагогічних умов розвитку міжетнічної толерантності старшокласників на основі особистісно-діяльнісного та генетико-моделюючого підходів (І. Д. Бех, С. Д. Максименко та ін.).

Завданням цього етапу дослідження, було емпіричне визначення й аналіз показників і особливостей основних чинників впливу, рівнів розвитку та психолого-педагогічних умов формування міжетнічної толерантності старшокласників, теоретично обґрунтованих нами у першому розділі дисертаційної роботи.

Підставою для висновків про рівень міжетнічної толерантності старшокласників, спрямованість її дії та можливі наслідки міжетнічної взаємодії стали, передусім, результати проведеного нами дослідження за методиками «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д. В. Адамчук, В. С. Собкин), "Шкала соціальної дистанції

(авт. Е. Богардус, адап. Л. Г. Почебут), опитувальники "Що я знаю і думаю про екстремізм" та "Я й інший" (авт. Г. Л. Бардинер) (Див. Додаток А), а також (на етапі пілотажного дослідження) дані інших опитувань, зокрема «Європейського соціального дослідження» [33] та моніторингу Інституту соціології НАН України [169; 170].

До останніх ми зверталися з метою порівняння відповідних процесів у більш широкому (всеукраїнському) контексті та визначення валідності здобутих нами результатів. Для цього конкретного дослідження визначальним моментом було з'ясування двох питань: 1) розуміння старшокласниками важливості та сприйняття факту поліетнічності українського суспільства; 2) рівня психологічної налаштованості респондентів на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот та визначення рівня їх міжетнічної толерантності.

У змістовому контексті нашого дослідження важливим моментом було забезпечення адекватного розуміння кількох термінів, які відтворюють сутність і зміст поняття міжетнічної толерантності: етнокультурна дистанція, етнопсихологічна дистанція та соціальна дистанція, а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД).

Пропонуємо аналіз змістовного наповнення перелічених термінів. Під *соціальною дистанцією* у стосунках між представниками різних етнічних спільнот фахівці розуміють ступінь надання переваги представниками однієї етнічної спільноти представникам інших спільнот у якості партнерів у міжособистісному спілкуванні та готовність вступати у контакти з представниками конкретних етнічних груп. *Етнокультурна дистанція* для нашого дослідження - це різниця в етнічних і культурних відмінностях людських спільнот, які зумовлюються етнічним походженням, етнічними й культурними традиціями, звичаями, ментальністю; вона виявляється, передовсім, у процесі міжетнічної взаємодії.

У свою чергу *етнопсихологічна дистанція* зумовлюється різницею сприйняття та установки на взаємодію різних етнічних спільнот, мірою їх

близькості (спорідненості) чи то віддалення (відчуження), що можна заміряти, використовуючи шкалу Е. Богардуса. Що ж до *інтегрального індекса національної дистанційованості*, то він є усередненим значенням стосовно усіх національностей, які входять до переліку тих, які досліджуються у тому чи іншому конкретному випадку (методика «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д.В. Адамчук, В.С. Собкин)). У нашому дослідженні – це представники двадцяти трьох етнічних спільнот.

Отже, узагальнений рівень толерантності старшокласників оцінювався за значенням ПНД (інтегральний індекс національної дистанційованості): якщо він не перевищував 4 бали (готовність допустити представників вказаної етнічності чи національності у якості членів родини, близьких друзів, сусідів, тобто включити їх у сферу близького міжособистісного спілкування), то такий показник свідчив про толерантне ставлення представників однієї етнічної спільноти до вихідців з іншої. Якщо значення індексу вище ніж 4 бали (згода допустити інших етнофорів у якості колег, мешканців країни, що лежить у сфері соціального спілкування), однак не виходить за межі 5 балів, то у цьому випадку мова може йти про стан відособленості у стосунках носіїв різних етнокультурницьких традицій.

Діапазон інтегрального індекса національної дистанційованості у 5-6 балів є свідченням стану ізолюваності один від одного у відносинах представників різних етнічних спільнот, тобто чітко фіксується небажання бачити вихідців із інших спільнот у якості громадян нашої країни, щоправда, не виключається можливість перебування їх на території країни у якості гостей. Про нетерпимість один до одного етнофорів, крайнім виявом якої виступає ксенофобія, свідчить показник ПНД у понад 6 балів.

Однак, оскільки міжетнічну толерантність у нашому дослідженні ми розглядаємо під кутом впливу на неї, передусім, психологічних умов, то цей аналіз розпочнемо з розуміння школярами значення останніх у процесі формування феномену міжетнічної толерантності.

Практично усі респонденти заявили про те, що вони знають про існування в Україні представників різних етносів (97,56%). Додаткову інформацію у цьому плані ми отримали, поставивши нашим респондентам запитання про їх ставлення до того, що в Україні поряд з українцями та росіянами мешкають вихідці із інших народів. Їх відповіді вибудувалися наступним чином: цілком позитивне – 31,59%, більше позитивне, ніж негативне – 25,42%, більше негативне, ніж позитивне – 6,17%; в Україні мають жити українці та представники слов'янських народів – 7,10%, Україна лише для українців – 4,67 %, мені байдуже – 21,31%, важко відповісти – 3,74%.

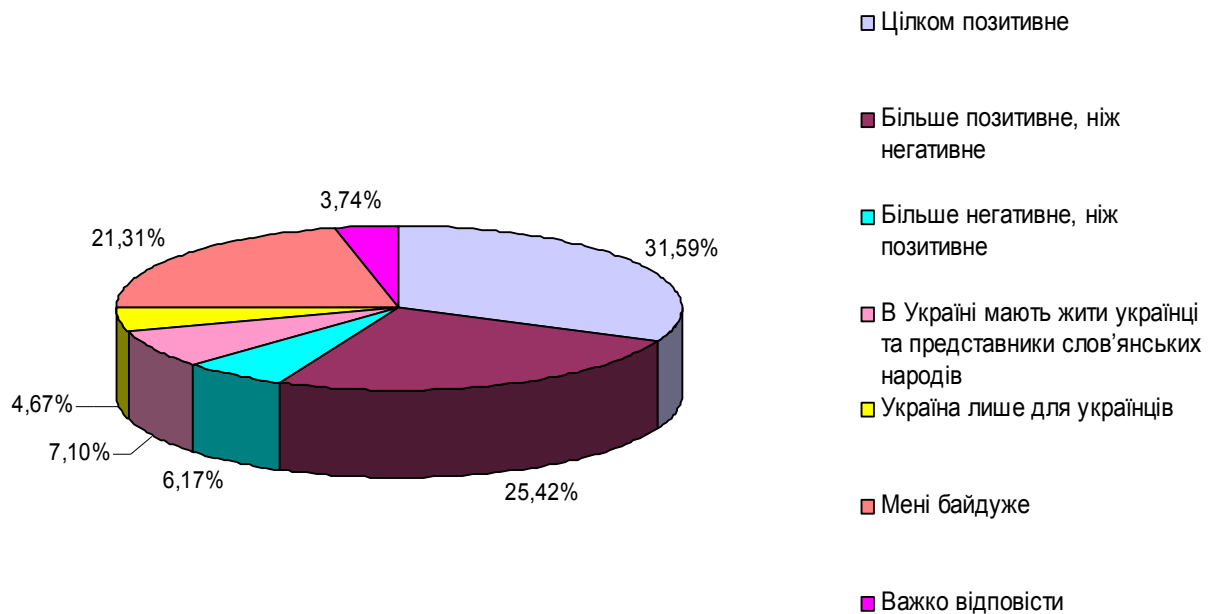

Рис. 2. 1. Ставлення учнів до поліетнічності українського суспільства

Наведені дані говорять про те, що учні у повсякденному житті усвідомлюють поліетнічність українського суспільства. Також старшокласники певним чином відслідковують ставлення суспільства та держави до різних національностей і виявляють свою обізнаність у цьому плані. Так, 78,80% респондентів заявляють про те, що їм відомі факти негативного ставлення в Україні до представників інших національностей.

Для нас важливо було виявити психологічну (позитивну чи негативну) налаштованість респондентів на сприйняття й усвідомлення як соціальної реальності етнокультурного розмаїття населення України.

У результаті опитування ми виявили, що до факту поліетнічності нашої держави цілком позитивно ставляться 31,59% опитаних учнів; ще 25,42% - схиляються до більш позитивних, ніж негативних його оцінок; 4,67% вважають, що в Україні мають проживати лише українці; достатньо високий відсоток (21,31%) виявилось тих, кому це питання байдуже. Відповіді на це запитання корелюють з відповідями на запитання про ставлення респондентів до національної (етнічної) різноманітності: цілком позитивно – 30,06 %; більш позитивно, ніж негативно – 35,16%; негативно – 3,40%; байдуже - 18, 90%.

Узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження дозволив визначити (на основі середньоарифметичних показників), *що високий рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість та прийняття факту поліетнічності українського суспільства, доброзичливе ставлення до представників інших етнічних груп та позитивна налаштованість на взаємодію з ними у різних життєвих ситуаціях (залежно від конкретної етнічної приналежності) - шлюб, навчання, праця, дружба, близькість проживання, культурні зв'язки, надання громадянства та ін.)) демонструють - 28% досліджуваних; *середній рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту та, переважно, позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, зокрема у ситуаціях спільного навчання, праці, близькості проживання та культурних зв'язків) притаманний – 29 % досліджуваних; *нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності* (часткова усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту, відносно позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, переважно у ситуаціях спільного навчання, праці та культурних зв'язків)

притаманний - 15 % досліджуваних; *низький рівень міжетнічної толерантності* (неусвідомлюваність чи неприйняття факту поліетнічності українського суспільства, переважно негативно-стереотипне ставлення й негативна налаштованість (чи її відсутність) на взаємодію з представниками інших етнічних груп (часткове виключення можуть становити лише культурні зв'язки, наприклад, туризм) – демонструють 10 % респондентів.

Досить значний відсоток досліджуваних виявляє байдуже ставлення чи взагалі не може визначитися і не дає відповіді на поставлені запитання. Саме з такою групою досліджуваних може бути найбільш ефективною корекційна робота, спрямована на розвиток усвідомлення і формування настанови на позитивне ставлення і взаємодію з представниками інших етнічних спільнот.

Рівні міжетнічної толерантності старшокласників

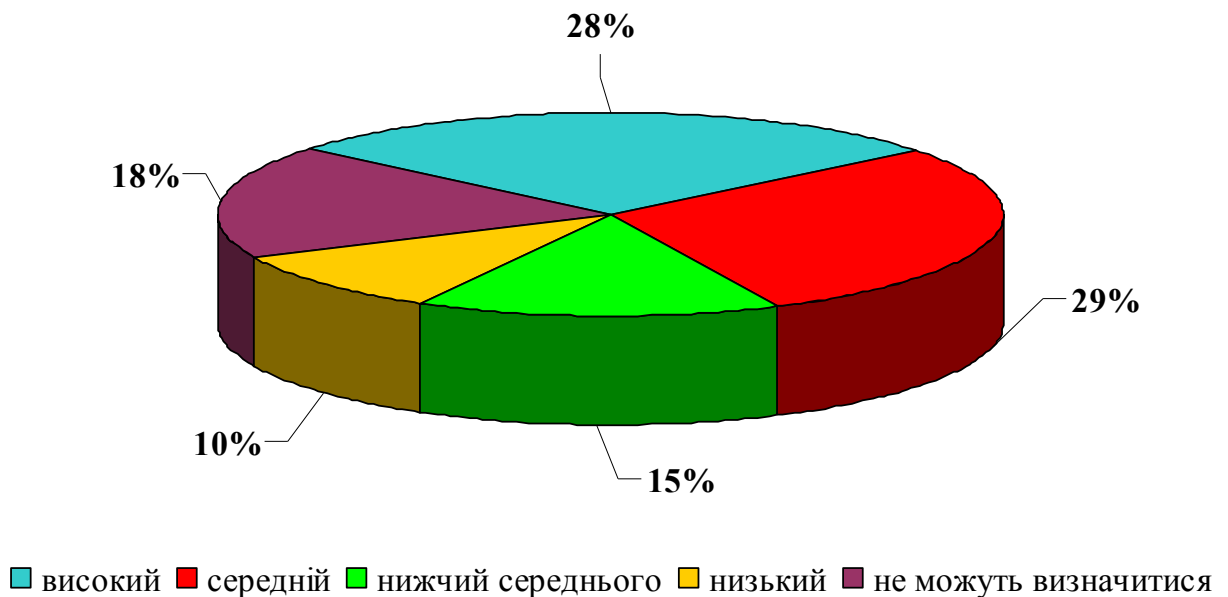

Рис. 2. 2. Рівні міжетнічної толерантності старшокласників

Коли ж ми через відповідну постановку запитань прагнули більш детально з'ясувати ставлення респондентів до етнонаціональної та етнокультурної диверсифікації українського суспільства, то змогли зафіксувати отримане відношення до можливості її позитивної динаміки.

Для цього було обрано два суттєві, на наш погляд, запитання, котрі пов'язані з міграцією до України того контингенту переселенців, що

посилують інші, ніж, скажімо, українську або російську етнічності. Цими запитаннями стали: 1) «Як Ви вважаєте, з напливом людей з інших країн Україна стає гіршим або кращим місцем для життя?»; 2) «Як Ви вважаєте, наплив людей з інших країн в цілому руйнує чи збагачує культурне життя в Україні?». Шкала оцінки тут була від 0 до 10, де 0 – імміграція є позитивним явищем, а 10 - вона шкідлива для нашої країни. Власне, йдеться про максимально позитивні та максимально негативні відповіді, а, відповідно, і про крайні полюси сприйняття таких можливостей для українського суспільства. У першому випадку індекси склали від 1 до 3 (відповідно 1,3% і 7,26%). Натомість переважна більшість респондентів зосередилася у діапазоні індексів від 4 до 9 (12,66% і 7,26%) з найвищою прив'язкою до індексу 5 (25,7%).

Таблиця 2.1.

Результати дослідження уявлень старшокласників про вплив емігрантів на рівень економічного життя населення України

Індекс	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
N	7	12	34	68	138	66	94	58	39	21
%	1,3	2,23	6,33	12,66	25,7	12,3	17,51	10,8	7,26	3,91

Дані відповідей на друге запитання мають певні відмінності: дещо розширився діапазон вагомості індексу (від 2 до 7) і фіксується інший розподіл відсотків у його середині (від 7,63% до 12,48%) з найвищою концентрацією на четвертій позначці цього діапазону – 24,95%.

Для відтворення повної картини ставлення респондентів до зазначених двох явищ наведемо порівняльну таблицю індексів по усьому діапазону:

Таблиця 2.2.

**Результати дослідження уявлень старшокласників
про вплив емігрантів на культурне життя населення України**

<i>Індекс</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
N	6	41	65	134	60	56	78	67	30	0
%	1,12	7,63	12,1	24,95	11,17	10,43	14,53	12,48	5,59	0

Оскільки ми постійно тримаємо у полі зору вплив психолого-педагогічних умов на формування ставлення одних етнофорів до інших, то в аналізованому дослідженні ми спробували з'ясувати, кого (мається на увазі за матеріальним становищем та за рівнем сприйняття у розрізі парадигми «ми – вони») учні старших класів хотіли б бачити поряд з собою.

Тобто вихідців із країн якого рівня соціально-економічного розвитку вони готові допускати у нашу країну, і, відповідно, на який рівень спілкування. Для цього ми скористалися запитаннями, котрі вміщені у підсумковому документі моніторингового проекту у країнах Європи «Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» [33].

Що стосується соціально-економічного розвитку рівня країн-донорів, респондентам ставили запитання: «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до України з бідніших країн із-за меж Європи?». Відповіді розподілилися таким чином: слід дозволяти багатьом - 22,92%; слід дозволяти деяким – 31,28%; слід дозволяти небагатьом – 24%; не дозволяти нікому – 9,68; байдужих виявилось 12,1%.

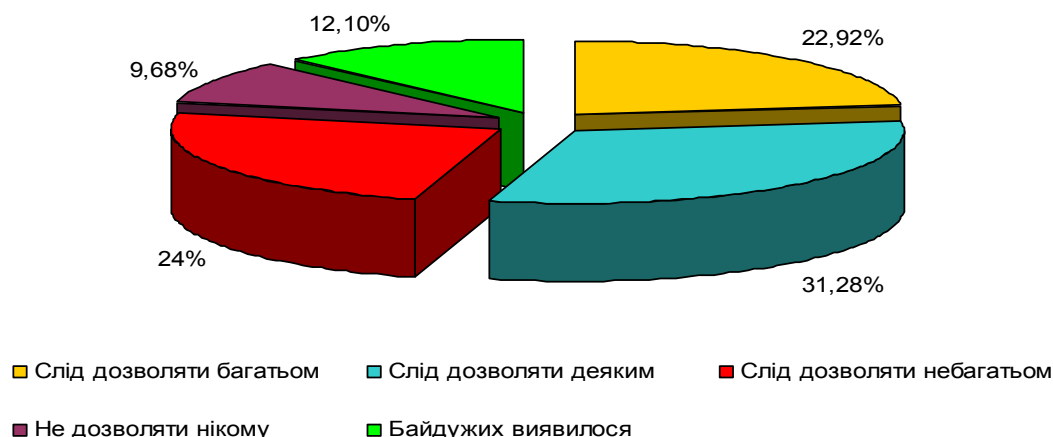

Рис. 2.2. Кількісні результати дослідження ставлення респондентів до переїзду в Україну емігрантів з бідних країн (у%).

Другий аспект ми намагалися з'ясувати через постановку двох запитань:

1) «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?»;

2) «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?».

Сукупність відповідей у діапазоні «слід дозволяти багатьом – слід дозволяти деяким» у першому випадку складала 63,13%, а у другому – 51,58%; а у діапазоні «слід дозволяти небагатьом – не дозволяти нікому», відповідно, 13,59% та 22,6%.

Таблиця 2.3.

**Результати дослідження ставлення старшокласників
до еміграції в Україну людей з інших етнічних груп**

Відповідь	Та ж раса та національність		Інша раса чи національність	
	N	%	N	%
Слід дозволити багатьом таким людям переїжджати	158	29,42	95	17,69
Слід дозволити деяким людям	181	33,71	182	33,89
Слід дозволити лише небагатьом таким людям	73	13,59	119	22,16
Не дозволяти нікому	9	1,68	17	3,17
Мені байдуже	84	15,64	82	15,27
Важко відповісти	32	5,96	42	7,82

Відмінності у ставленні до тих і інших дає підстави розмірковувати про те, що у старшокласників вже певним чином сформувалося сприйняття людського довкілля з чітким розмежуванням по лінії «ми – вони; свої – чужі», тобто зберігається тенденція (а за певних обставин вона може посилюватися) етнічно однорідних егоцентричних орієнтацій. Паралельно звернемо увагу на достатньо помітний рівень тих, кому ця проблема байдужа: він приблизно однаковий для обох випадків (15,67% та 15,30 %).

До аналізу цих даних ми звернемося нижче, долучивши до нього такого ж порядку відповіді на інші запитання опитувальника. Зараз же ми відтворимо картину співвідношення ставлення до «своїх – чужих» у старшокласників та дорослого населення за відповідями на запитання, котрі згадувалися нами вище. Це нам важливо для порівняння ситуації з рівнем міжетнічної толерантності у конкретному середовищі (у нашому випадку,

шкільному середовищі) з її рівнем у загальнонаціональному (загальноукраїнському) контексті.

Наукова важливість такої компаративістики полягає у тому, що ми можемо більш адекватно передбачити розвиток міжетнічної толерантності старшокласників у перспективі, після того, як вони покинуть своє звичне для них впродовж тривалого часу шкільне середовище.

Фіксуючи різницю у рівнях сприйняття й ставлення до чинника поліетнічності, ми зможемо з'ясувати адаптивні можливості старшокласників у більш широкому контексті соціально-психологічних відносин. І ще один важливий момент – уточнення, які ми здобуваємо, порівнюючи показники рівня міжетнічної толерантності у дорослого населення і старшокласників, дозволять продуктивніше працювати над конструюванням моделей формування й функціонування міжетнічної толерантності в шкільному середовищі з проекцією на майбутнє. Передусім, йдеться про такі питання:

1. «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?»;

2. «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?».

Отже, за порівнянням результатів «Європейського соціального дослідження» серед дорослого населення [33, с. 110-111] та проведеного нами дослідження серед старшокласників для першого запитання відповіді співвідносилися таким чином:

- відповіді старшокласників, відповідно на 1 та 2 запитання «слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни» – 29,42% та 17,69%; «слід дозволяти деяким таким людям» – 33,71% та 33,89%; «слід дозволяти лише небагатьом таким людям» – 13,59% та 22,16%; «не дозволяти нікому» – 1,68% та 3,17%; - «мені байдуже» – 15,64% та 15,27%; «важко відповісти» - 5,97% та 7,82 %;

- відповіді дорослих розподілилися так (у відповідності до запитань 1 та 2): «слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни» 17,72% та 18,9%; «слід дозволяти деяким таким людям» 33,96% та 27,9%; «слід дозволяти лише небагатьом таким людям» 22,20% та 28,7%; «не дозволяти нікому» 3,17% та 14,2%; «мені байдуже» 15,30 % та 0,2%; «важко відповісти» 7,65% та 10,2%.

Графічне зображення отриманих показників представлено у Додатку А.

Ці та інші дані (вони стосуються сприйняття й ставлення одних етнофорів до інших без уточнення етнічності) дають підстави розмірковувати над процесом формування міжетнічної толерантності в шкільному середовищі у кількох напрямках:

1) у старшокласників прослідковуються позитивні тенденції стосовно розуміння такого складного етносоціального й етнопсихологічного явища як міжетнічна толерантність;

2) налаштованість на сприйняття факту етнокультурної розмаїтості українського суспільства - адекватне з акцентуацією скоріше на позитивному, аніж негативному ставленні до такого факту.

На основі цих двох висновків можна зробити і наступний – у шкільному середовищі немає чітко виражених підстав для виникнення конфліктогенних ситуацій на етнічному ґрунті; нам видається, що це середовище є сприятливим контекстом створення умов для формування тенденцій безконфліктного розвитку міжетнічної взаємодії з їх продовженням і поза межами цього середовища.

Привертають до себе увагу, дані щодо байдужості до проблеми міжетнічної взаємодії, яка виявляється у байдужому ставленні до факту проживання разом з українцями та росіянами вихідців з інших країн (21,31%), у ставленні до факту етнічної різноманітності українського суспільства (байдужих тут 18,90%), понад 15% учнів залишаються байдужими до переїзду в нашу країну людей іншого етнічного походження.

Вочевидь, цю ситуацію можна трактувати у двох аспектах:

1) наявність значної частини «байдужих» старшокласників, що контрастує з фоном загального відсотка (97,56) їх обізнаності щодо наявності на території України представників багатьох народів. Причину цього можна шукати у недостатній обізнаності учнів про етнічний чинник у суспільному розвитку поліетнічної країни і його вплив на різні сфери життєдіяльності, зокрема, українського суспільства та проживання на територіях, де на даний момент не досить відчутна строкатість етнічного складу їх мешканців;

2) відчутний прошарок «байдужих» можна трактувати як продуктивну основу створення умов у шкільному середовищі для формування (виховання) почуття толерантності до представників інших етнічних спільнот, котрі є носіями відмінних культурницьких традицій і менталітету.

Останнє пов'язано з сутністю і змістом самої міжетнічної толерантності: «Толерантність може і повинна забезпечити її суб'єктам і об'єктам ситуацію співіснування: формування (виховання) ж толерантності покликане допомогти молодій людині гідно підійти до організації цього процесу» [76, с. 132].

Розуміння цієї данності утримуватиме учасників навчально-виховного процесу від невірних кроків, передусім, у формуванні «правильного», на їх думку, ставлення етнофорів один до одного. Саме щодо «байдужих», то тут не виникає необхідності перевиховання, чи то «перереформатування» їхньої свідомості у налаштуванні на позитивне сприйняття етнічного й культурного розмаїття та відповідного (адекватного) реагування на цей феномен.

З цього погляду, який ми вважаємо раціональним, респонденти, котрі висловлюються цілком позитивно, або ж скоріше позитивно, ніж негативно разом з «байдужими», котрі, як зазначалось вище, є більш чутливими до формувальних (виховних) впливів, значно переважають тих, хто вже сформував своє негативне ставлення (чи то сприймають це явище більш негативно, ніж позитивно) до етнокультурної різноманітності українського суспільства.

На цій основі варто вибудовувати формування, а згодом й конструювання міжетнічної толерантності у шкільному середовищі. Й, звичайно, прищеплюючи учням розуміння та уміння безконфліктного співіснування у довкіллі етнокультурних різноманітностей, можна досягти позитивного результату у міжетнічній взаємодії.

Дещо відмінна картина у розподілі симпатій старшокласників спостерігається, коли мова йде про їх ставлення до представників окремих етнічних спільнот. Для з'ясування цієї ситуації ми при опитуванні обрали вихідців із 23 етносів, які впродовж різної тривалості часу перебувають на території України: азербайджанці, американці, араби, афганці, білоруси, грузини, євреї, китайці, кримські татари, молдавани, негри, німці, поляки, росіяни, румуни, словаки, турки, угорці, українці, українці, котрі мешкають в інших країнах (представники української діаспори), цигани (роми), чехи, чеченці. Ці представники різних народів обиралися за такими принципами: а) саме вони є об'єктом постійного всеукраїнського моніторингу, який впродовж двадцятиліття веде Інститут соціології НАН України для визначення етносоціальної дистанції у міжетнічних відносинах у нашій країні.

Нагадаємо, що українські психологи й соціологи послуговуються шкалою Е. Богардуса, яку у своєму дослідженні використали й ми. Це дає нам можливість порівнювати загальноукраїнський контекст з контекстом шкільного середовища, представленого показниками нашого дослідження. що уможливорює визначення тенденцій функціонування міжетнічної толерантності у різних (за віковими, соціальними, освітніми параметрами й ступенем інформованості про об'єкт дослідження) середовищах. Й, відповідно, шукати шляхи і засоби кореляції співвідношення рівня міжетнічної толерантності для створення сприятливої атмосфери з метою закріплення позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, а ще більш широко в етнонаціональному безконфліктному розвитку українського суспільства. Серед згаданих представників етносів знаходяться різні за своєю

культурою, ментальністю, фізичними характеристиками (передусім кольором шкіри), тривалістю перебування на її території й причинами, які зумовили їх тут появу (автохтонні, аллохтонні мешканці України), що досить адекватно відтворює складну етнічну й етнокультурну палітру населення нашої країни, забезпечує достовірність висновків, які можна робити щодо тенденцій розвитку міжетнічної толерантності.

Для конструктивного аналізу проблеми перелічені вище етнофори можна розділити на кілька груп:

1) слов'янського походження (білоруси, поляки, росіяни, словаки, українці, представники української діаспори);

2) етнофори неслов'янського походження, які відрізняються від більшості населення України, але свого часу проживали у межах одного етнополітичного організму – Радянського Союзу й мають досвід більш-менш безконфліктного співіснування в одному етнополітичному організмі (в одній державі): азербайджанці, грузини, євреї, кримські татари, молдавани, німці, румуни, угорці, цигани (роми), чехи, чеченці;

3) етнофори, які відрізняються кольором шкіри і є новітніми мешканцями України, переважна більшість яких – іммігрантського походження; їх у західній етнології називають «помітними меншинами» (араби, афганці, китайці, негри, турки);

4) інші – американці. Такий розподіл допоможе виявити чинники, які зумовлюють різне ставлення до різних категорій мешканців України, яке визначається сімома індексами шкали Богардуса.

На основі цих шкал можна вибудовувати інтегральний індекс національної дистанційованості та визначити саме ті психолого-педагогічні умови, які забезпечать у формувальній частині зниження негативного впливу вказаних чинників та підвищення рівня міжетнічної толерантності старшокласників до представників різних етнічних груп.

Отримані результати опитування показали: що стосується 1 групи – етноси слов'янського походження (білоруси, поляки, росіяни, словаки,

українці, представники української діаспори), то практично для усіх включених до неї етнічностей характерні високі показники сприйняття й низькі показники несприйняття з боку респондентів (відповідно, для білорусів – 15,27% та 4,47%; поляків – 13,97% та 5,96%; росіян – 24,95% та 11,55%; словаків – 8,38% та 6,89%; українців – 61,27% та 1,86%; представників української діаспори – 40,6% та 4,84%).

Якщо ж індекси проранжувати за полярними рівнями, то різниця між ними буде вказувати на прихильність (позитивне ставлення) до різних етнофорів першої групи (слов'янське походження) в порядку спадання: українці – 61,27%, представники української діаспори – 40,6%, росіяни – 24,95%, білоруси – 15,27%, поляки – 8,32%, словаки – 8,38%.

Отримані результати дослідження представлені у таб. 2.2.4.

Таблиця 2.4.

Рівень близькості соціальних відносин досліджуваних з етнічними групами слов'янського походження (у%)

Етнічна група	На основі шлюбу	Як близького товариша	Як сусіда	Як співробітника	Як гомадянина мосії країни	Як візитера	Вигнавець з країни
Українці	61,27	6,52	2,79	1,12	18,99	7,45	1,86
Діаспора	40,60	20,30	5,21	1,49	16,01	11,55	4,84
Росіяни	24,95	16,01	8,01	3,91	16,20	19,37	11,55
Білоруси	15,27	16,39	14,71	6,70	17,69	24,77	4,47
Поляки	13,97	15,64	12,29	8,38	16,76	27,00	5,96
Словаки	8,38	10,43	11,92	8,75	21,79	31,84	6,89

Отже, спираючись на дані дослідження, можемо зробити висновок про те, що старшокласники українських шкіл найбільш прихильно у цій групі (1)

ставляться до мешканців (громадян і негромадян) українського походження, а також росіян, тобто виявляють *високий рівень толерантності (61%)*.

У ході опитування ми не з'ясовували причини того чи іншого ставлення, однак певні особливості у налаштуванні на взаємодію між різними представниками цієї групи можна пояснювати, насамперед, тим обсягом інформації, яку мають респонденти щодо українців і росіян, та їх високим відсотком у вибірці (у порівнянні з іншими етнофорами).

У подальших наших дослідженнях ми спробуємо здобути фактологічний матеріал, який дасть змогу з'ясувати умови, що впливають на особистісне налаштування учасників міжетнічної взаємодії у сприйнятті різною мірою певних етнофорів слов'янського походження, як і, до речі, ситуації з рівнем сприйняття один одного в інших групах респондентів, залучивши для цього інші методики.

Ставлення до представників 2 групи (етнофори, неслов'янського походження, котрі спільно проживали у Радянському Союзі) має свої особливості, які характеризуються такими параметрами:

а) членами своїх сімей їх бажали бачити від 2,82% до 10,0% (за динамікою зростання показника – чеченці, цигани, молдавани, кримські татари, грузини, євреї, німці), понад 10,0% досліджуваних (азербайджанці, угорці);

б) що ж стосується іншого полярного індекса («взагалі не допускав би в Україну»), то тут ранжування відбувається у межах від 6,53% до 58,35% (за динамікою зростання показника – угорці, румуни, азербайджанці, німці, грузини, кримські татари, євреї, чеченці, цигани).

Отже, ставлення старшокласників (20%) до етнофорів другої групи характеризується *середнім рівнем толерантності*.

Отримані результати дослідження представлені у таб. 2.5.

Таблиця 2.5.

**Результати дослідження упередження досліджуваних щодо представників етнічних груп – колишніх громадян
СРСР (за Шкалою соціальної дистанції Е. Богардуса)**

Етнічна група	Шлюб		Товариш		Сусід		Співробітник		Громадянин		Візитер		Вигнав геть	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Айзербайджанці	62	11,55	56	10,43	40	7,45	31	5,77	103	19,18	182	33,89	63	11,73
Грузини	44	8,19	59	10,99	48	8,94	39	7,26	96	17,88	154	28,68	97	18,06
Євреї	35	6,52	48	8,94	41	7,64	42	7,82	83	15,46	147	27,37	141	26,26
Кримські татари	25	4,66	40	7,45	49	9,12	28	5,21	129	24,02	158	29,42	108	20,11
Молдавани	21	3,91	44	8,19	50	9,31	40	7,45	103	19,18	180	33,52	99	18,44
Німці	52	9,68	79	14,71	48	8,94	57	10,61	75	13,97	157	29,24	69	12,85
Румуни	35	6,52	53	9,87	56	10,43	47	8,75	99	18,44	196	36,50	51	9,50
Угорці	58	10,80	58	10,80	71	13,22	53	9,87	104	19,37	157	29,24	36	6,70
Цигани	18	3,35	15	2,79	24	4,47	6	1,12	50	9,31	109	20,30	315	58,66
Чехи	42	7,82	63	11,73	76	14,15	59	10,99	85	15,83	167	31,10	45	8,38
Чеченці	15	2,79	27	5,03	40	3,54	25	4,66	63	11,73	177	32,96	211	39,29

Щодо групи «помітних меншин», яких останнім часом в Україні стає все більше у результаті імміграційних потоків, то прихильно до них ставиться незначний відсоток опитаних старшокласників: скажімо, лише дещо більше чотирьох відсотків згодні допустити арабів у якості членів своєї сім'ї, натомість понад 24% взагалі не допускали б їх в Україну. Подібна картина спостерігається стосовно афганців (відповідно, 5,06% та 28,84%), китайців (5,34% та 19,27%), негрів (афроамериканців) (5,11% та 20,27%).

Показники ставлення українських учнів до них як до близьких друзів, сусідів, колег по роботі коливаються від 5,99% до 10,04%. Отже, ставлення старшокласників до етнофорів третьої групи характеризується *низьким рівнем толерантності* (13 %), власне є інтолерантним.

Тут мусимо сказати і про роль самих «помітних меншин» у невисокому рівні (порівняно з іншими етнічними спільнотами) позитивного до них ставлення учнів старших класів українських шкіл.

Дослідники природи й динаміки міжетнічних конфліктів, звертаючи увагу на причини того чи іншого типу поведінки іммігрантів у новому етнічному довіллі й наголошують на тому, що у наслідок міграції окремі особи й групи в пошуках влади часто використовують свої етнічні, релігійні та культурні особливості, щоб «замкнутися у своїй етнічній групі» для подолання невпевненості, обмеженості ресурсів, що може лише загострити етнічні та культурні конфлікти» [234, с. 2].

У цьому твердженні ми знаходимо соціально-психологічні мотиви, що спонукають «помітні меншини» замикатися у своїй групі, збільшуючи етнокультурну, етносоціальну та етнопсихологічну дистанцію у стосунках з місцевим населенням.

Отримані результати дослідження представлені у таб. 2.6.

Таблиця 2.6.

**Результати дослідження упередження респондентів щодо представників етнічних груп, які відрізняються
кольором шкіри (за Шкалою соціальної дистанції Е. Богардуса)**

Етнічна група	Шлюб		Товариш		Сусід		Співробітник		Громадянин		Візитер		Вигнавець	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Араби	22	4,10	37	6,89	38	7,08	37	6,89	72	13,41	197	36,69	134	24,95
Афганці	27	5,03	32	5,96	37	6,89	31	5,77	79	14,71	175	32,59	156	29,05
Китайці	28	5,21	38	7,08	39	7,26	49	9,12	83	15,46	194	36,13	106	19,74
Негри	27	5,03	53	9,87	42	7,82	45	8,38	76	14,15	183	34,08	111	20,67
Турки	41	7,64	34	6,33	37	6,89	53	9,87	84	15,64	195	36,31	93	17,32

Цікаво, що з чітко вираженою прихильністю респонденти налаштовані на взаємодію з американцями (оскільки в опитувальнику окремо є така категорія як негри, то, вочевидь, автори згадуваного моніторингу під американцями розуміють білошкірих мешканців американського походження): вони за певними параметрами прихильності переважають навіть представників слов'янських етнічних спільнот.

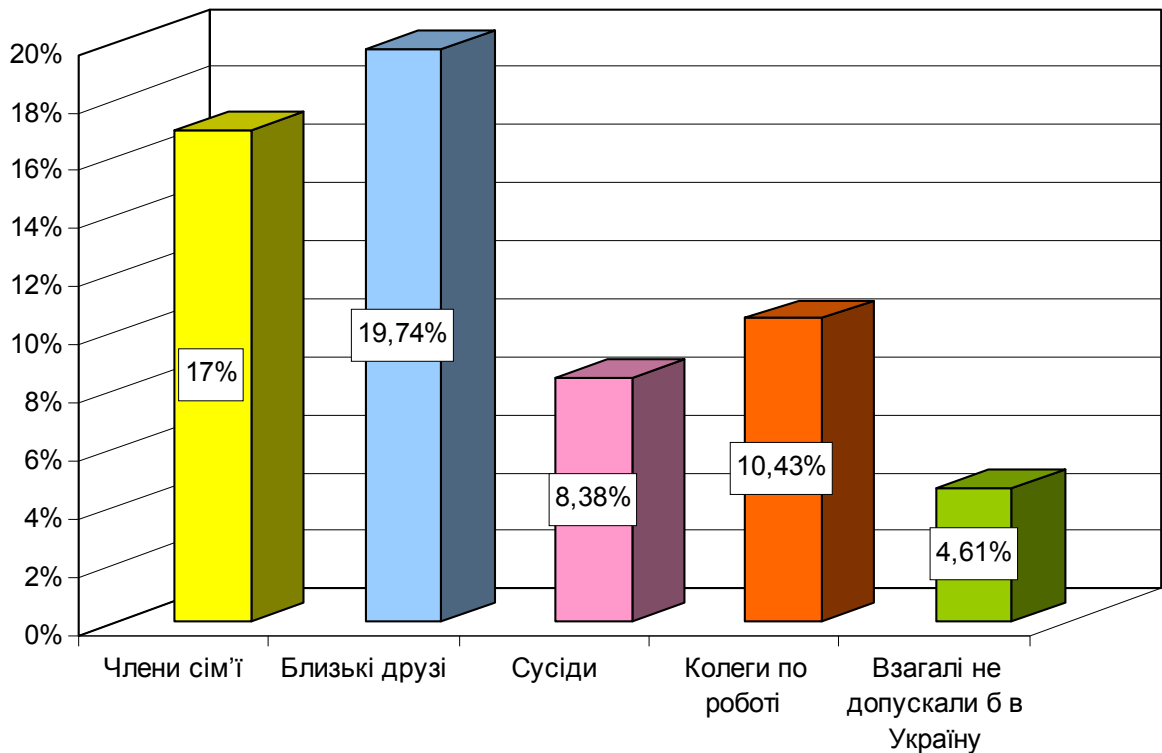

Рис. 2.2.3. Рівень близькості соціальних стосунків з американцями (за Шкалою соціальної дистанції Е. Богардуса)

Так, 17% учнів готові прийняти їх як членів своєї сім'ї (щодо білорусів, наприклад, цей показник становить менше п'ятнадцяти відсотків); близькими друзями американців хочуть бачити майже 20% респондентів, (щодо тих же білорусів, то це дещо більше шістнадцяти відсотків); сусідами американців хотіли б мати понад 8% досліджуваних (для білорусів цей показник – чотирнадцять відсотків); майбутніми колегами по роботі американців розглядають близько 11% (щодо білорусів, то, відповідно, трохи менше семи відсотків), а взагалі не допускали б в Україну 4,61 % як перших, так і других.

Можна зробити припущення, що таке позитивне ставлення до американців (*високий рівень толерантності*) пов'язується з популярним стереотипом «благополучної Америки» й бажаннями значної частини молоді певним способом поєднати своє життя з цією країною.

«Зважаючи» відповіді старшокласників на поставлені у рамках шкали Е. Богардуса запитання, можна вивести інтегральний індекс національної дистанційованості і прослідкувати його динаміку, що дасть можливість встановити настанову опитуваних стосовно сприйняття ними інших етнофорів й міри готовності до взаємодії з ними.

Щодо першої групи вихідців із етнічних спільнот (слов'янського походження), то тут ПНД становить 4 бали; для другої групи (неслов'янське походження з СРСР) він перевищує чотири бали, натомість ставлення до «помітних меншин» нерідко вимірюється у понад 6 балів, що свідчить про певну тенденцію до ксенофобських настроїв.

Порівняння показників сприйняття й ставлення до представників інших етнічних спільнот дорослого населення та учнів дозволяє зафіксувати кілька важливих моментів. Передусім, йдеться про те, що дорослі більш обережно, ніж старшокласники, ставляться до зближення з іншими етнофорами, за винятком білорусів, росіян і українців.

Такий висновок ми робимо, спираючись на показники найменшої дистанції між ними, що фіксують відповіді на чотири перші запитання шкали Е. Богардуса; я згоден допустити тих чи інших етнофорів у якості: а) членів сім'ї; б) близьких друзів; в) сусідів; г) колег по роботі.

Сумарний показник для згаданих етнічностей становить (відповідно у старшокласників і дорослих) - 50% і 52,59%; 62,50% та 54,93%; 75,60% та 72,07%. Якщо ж взяти до уваги останню сентенцію (я взагалі не допускав би в Україну), то вимальовується така картина: 3,1% та 4,61 %; 2,9% та 8,12%; 0,3% та 1,95%.

Щодо такої категорії населення України як «помітні меншини» (3 група), то ставлення до них і у дорослих, і у старшокласників не є настільки

прихильним, як до представників 1 і 2 груп (в порядку спадання). Найбільший відсоток і перших, і других зосереджено у двох твердженнях, з якими погодилися опитувані: «я допускав би їх у якості відвідувачів України», та «взагалі не допускав би в Україну».

У дорослих і старшокласників - це відповідно такі показники: для арабів – 88,00% та 61,20%; для афганців – 88,00% та 61,42%; для циган – 75,10% та 78,80%; для чеченців – 89,90% та 72,13% відповідно.

Порівняння даних ставлення дорослого населення й старшокласників до різних етнофорів дозволяє стверджувати, що учні старших класів більш лояльно налаштовані на міжетнічну взаємодію, ніж дорослі й, відповідно, більш толерантні до «інакшості» [32, с. 51].

Таким чином, рівень міжетнічної толерантності у шкільному середовищі вищий, ніж у загальноукраїнському контексті.

2. 3. Вікові та гендерні особливості прояву міжетнічної толерантності у старшокласників

Для встановлення взаємозв'язку між маркерами міжетнічної толерантності у свідомості старшокласників за узагальненими результатами отриманими в процесі застосування психодіагностичних методик – методика «Шкала соціальної дистанції» (авт. Е. Богардус, адап. Л. Г. Почебут), методики «Вимірювання толерантних настанов у сфері міжнаціональних відносин» (авт. Д.В. Адамчук, В.С. Собкин), методики "Я й інший" (авт. Г.Л. Бардинер), нами був проведений кореляційний аналіз із застосуванням коефіцієнта рангової кореляції r -Спірмена (Див. Дод. Б).

Опрацювання результатів емпіричного дослідження за вказаними методиками та узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження з використанням коефіцієнта рангової кореляції (r -Спірмена) засвідчує, що

виявлені зв'язки між різними чинниками міжетнічної толерантності мають значущі відмінності залежно від віку та статі старшокласників.

Зокрема дівчата схильні терплячіше ставитись до проживання інших народів на території України ($r=0,175$ при $p \leq 0,011$), з меншою пересторогою сприймають переїзд до країни представників інших спільностей, які схожі за расою чи національністю ($r=0,142$ при $p \leq 0,040$) або відрізняються за цими показниками ($r=0,165$ при $p \leq 0,017$). Дівчата фіксують у свідомості більше фактів негативного ставлення в Україні до представників інших національностей, ніж хлопці ($r=0,211$ при $p \leq 0,002$).

Аналіз результатів кореляційного аналізу виявив також вікові особливості проявів міжетнічної толерантності старшокласників:

- чим молодшим є респондент, тим більш чутливий він є до проявів негативного ставлення до осіб, які належать до інших етнічних спільностей, ніж він сам ($r=0,315$ при $p \leq 0,000$) та більш позитивно ставиться до поліетнічності українського суспільства ($r=-0,144$ при $p \leq 0,037$);
- чим старшими стають досліджувані, тим більш негативно вони ставляться до міграції на територію України осіб інших національностей, які схожі на них ($r=-0,268$ при $p \leq 0,000$) або відрізняються за зовнішніми ознаками ($r=-0,206$ при $p \leq 0,003$).

Уявлення про себе як представника титульної нації (українця) сприяють тому, що старшокласники починають сприймати зростання кількості інших етносів на території України як загрозу її культурному життю ($r=0,150$ при $p \leq 0,030$). На нашу думку, це зумовлено історично, оскільки тривалий час наша країна перебувала у складі інших держав, що негативно впливало на її культурний та соціально-економічний розвиток.

Також нами виявлена тенденція у досліджуваних, які визначають себе як українців, до зростання негативного ставлення щодо в'їзду на територію України з метою довготривалого чи постійного проживання осіб, які відрізняються расовою або національною приналежністю ($r=0,160$ при $p \leq$

0,014). Інформованість про проживання різних етносів на території України не залежить ні від віку ($r=0,106$ при $p \leq 0,126$), ні від статі ($r=0,124$ при $p \leq 0,074$) респондентів.

Дослідження взаємозв'язку особливостей ставлення до груп етнофорів та анкетних даних старшокласників дозволив зробити висновки про значущий вплив віку і статі на індивідуальні прояви міжетнічної толерантності респондентів.

Дівчата готові приймати представників інших етнічних груп більше, ніж хлопці, зокрема азербайджанців ($r=0,262$ при $p \leq 0,000$), чеченців ($r=0,106$ при $p \leq 0,126$), арабів ($r=0,189$ при $p \leq 0,006$), афганців ($r=0,262$ при $p \leq 0,000$), китайців ($r=0,181$ при $p \leq 0,009$), негрів ($r=0,184$ при $p \leq 0,008$) та турків ($r=0,166$ при $p \leq 0,016$).

Означені результати пов'язані і з результатами дослідження вікових особливостей ставлення до етнічних груп старшокласників. Виявлено, що чим старшими є респонденти, тим менше вони хочуть допускати представників інших етносів до свого оточення: азербайджанців ($r=0,194$ при $p \leq 0,005$), чеченців ($r=0,143$ при $p \leq 0,039$), арабів ($r=0,177$ при $p \leq 0,010$), афганців ($r=0,176$ при $p \leq 0,011$), китайців ($r=0,177$ при $p \leq 0,010$), негрів ($r=0,145$ при $p \leq 0,036$) та турків ($r=0,170$ при $p \leq 0,014$).

Величина інтегрального індексу дистанційованості також детермінується віком ($r=0,220$ при $p \leq 0,001$) і статтю ($r=0,225$ при $p \leq 0,001$) респондентів.

Особливу увагу привертає той факт, що значні відмінності між статями та серед різних вікових груп виникають у ставленні до груп етнофорів, які відрізняються кольором шкіри.

На нашу думку, це зумовлено недостатніми знаннями про культурні, релігійні, соціальні, психологічні та світоглядні особливості цих етносів у старшокласників. При цьому, диференціація налаштованості на позитивну взаємодію структурується таким чином (у порядку зростання індексу національної дистанційованості):

- українці; представники слов'янських народів – *високий рівень толерантності (67%)*;
- вихідці із неслов'янських народів, які довгий час мешкали разом за часів Радянського Союзу – *середній рівень толерантності (20%)*;
- етнофори, котрі вирізняються із основної маси населення кольором шкіри, мешканці України недавнього іммігрантського походження – *низький рівень толерантності (інтолерантність) (13%)* досліджуваних.

Узагальнений аналіз теоретичних та емпіричних результатів дослідження дав можливість обґрунтувати критерії міжетнічної толерантності (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до мігрантів та представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію), визначити показники та рівні (високий, середній, нижчий середнього та низький) міжетнічної толерантності старшокласників:

- *високий рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість та прийняття факту поліетнічності українського суспільства, доброзичливе ставлення до представників інших етнічних груп та позитивна налаштованість на взаємодію з ними у різних життєвих ситуаціях (залежно від конкретної етнічної приналежності) – шлюб, навчання, праця, дружба, близькість проживання, культурні зв'язки, надання громадянства та ін.)) демонструють – 28% досліджуваних;

- *середній рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту та, переважно, позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, зокрема у ситуаціях спільного навчання, праці, близькості проживання та культурних зв'язків) притаманний – 29% досліджуваних;

- *нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності* (часткова усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту, відносно позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, переважно у ситуаціях спільного навчання, праці та культурних зв'язків) притаманний – 15% досліджуваних;

- *низький рівень міжетнічної толерантності* (неусвідомлюваність чи неприйняття факту поліетнічності українського суспільства, переважно негативно-стереотипне ставлення й негативна налаштованість (чи її відсутність) на взаємодію з представниками інших етнічних груп (часткове виключення можуть становити лише культурні зв'язки, наприклад, туризм) – демонструють 28% респондентів.

Отже, зважаючи на результати констатувального експерименту щодо не достатньої сформованості у значної частини досліджуваних етнічної толерантності, виникає необхідність у створенні відповідних умов та пошуку шляхів і засобів, методів і прийомів організованої роботи з формування етнічної толерантності старшокласників.

На основі здійсненого нами аналізу результатів опитування ми прийшли до таких висновків:

- учні старших класів усвідомлюють поліетнічність українського суспільства; їм притаманна переважно позитивна налаштованість на міжособистісну взаємодію з вихідцями із інших, ніж вони, етнічних спільнот; в орієнтаціях на міжособистісне спілкування вони віддають перевагу представникам етнофорів слов'янського походження, а також тих етносів, які входили колись до Радянського Союзу;
- порівняння налаштування на міжетнічну взаємодію у старшокласників та дорослого населення дозволяє зробити два висновки: загалом досліджувані старшокласники більш позитивно налаштовані на міжетнічну взаємодію, ніж представники старшого покоління;

- у шкільному середовищі наявний значний потенціал для формування позитивного ставлення до багатоетнічності та багатокультурності українського населення.

Наступні завдання нашого дослідження полягали у з'ясуванні особливостей функціонування та конструюванні моделей виховної, інформаційно-просвітницької роботи зі старшокласниками у межах шкільного середовища, з тим, щоб закріпити та розвинути тенденції налаштованості на позитивну міжетнічну взаємодію й поза межами цього середовища, власне, у поліетнічному українському суспільстві.

Важливим завданням сучасного поліетнічного громадянського суспільства є скорочення соціальної, етнокультурної та етнопсихологічної дистанції між різними категоріями населення, зокрема у старшому шкільному віці, що й дозволяє акцентувати увагу на потенціалові шкільного середовища щодо створення психолого-педагогічних умов для розвивально-виховної роботи з урахуванням визначених емпіричним шляхом чинників впливу та умов їх реалізації з використанням психологами-практиками, соціальними педагогами, педагогами-організаторами, учителями теоретичних напрацювань вітчизняних і зарубіжних дослідників проблематики міжетнічної толерантності.

Визначені завдання ми будемо вирішувати у 3 Розділі дисертаційного дослідження.

Висновки до другого розділу

Важливим моментом у процесі аналізу проблем, пов'язаних з функціонуванням міжетнічної толерантності у тих чи інших соціально-психологічних контекстах, є те, що у ситуаціях нестабільного розвитку поліетнічних суспільств загострюється конкуренція за соціокультурні ніші й знижується рівень міжетнічної толерантності.

Аналіз впливу психологічних та соціальних чинників на формування та функціонування міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі, здійснений на основі накопиченого науковцями та практиками досвіду, свідчить про те, що вони значною мірою базуються на засадах, які вироблені ЮНЕСКО. Серед них:

1) діагностування міжетнічної толерантності через вияв інтолерантних настроїв, де основними індикаторами виступають мова, наявність стереотипів та упереджень, дискримінації, остракізму, переслідувань, сегрегації, виключення із соціальних процесів, репресій тощо;

2) визначення просторів та напрямків формування (виховання) толерантності (окреслення значення толерантності для суспільного розвитку; забезпечення учнів знаннями про суб'єкти взаємодії; виховання поваги до відмінностей; розуміння унікальності; компліментарність як принцип ставлення до відмінностей; взаємність як основа для співробітництва; виховання розуміння культури світу – мирного співжиття).

На основі аналізу перерахованих вище обставин ми виділяємо три групи чинників, котрі впливають на формування і функціонування міжетнічної толерантності:

1) *соціальні* (стан соціально-економічного розвитку місцевості, регіону, у яких функціонує, зокрема, і шкільне середовище; етнонаціональний склад цього середовища та його соціального довкілля і вплив на них таких процесів, як міграція та імміграція, наявність дискримінації, конкуренція за ніші у соціальній сфері життєдіяльності; політика держави у галузі міжетнічних відносин та сфері освіти з врахуванням етнічного чинника тощо);

2) *психологічні* (стан міжетнічної взаємодії; настанова різних етнофорів на взаємодію одного з одним; етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень; особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й

виявляються в особливості їх поведінки і, як і у випадку з соціальними чинниками, конкуренція між учасниками взаємодії за зайняття престижних культурницьких та економічних ніш у суспільстві;

3) *ключова роль мобілізатора* (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу (вихователями, вчителями-предметниками, передусім з циклу соціально-гуманітарних дисциплін) регулює процес формування міжетнічної толерантності старшокласників.

Дія усіх перелічених чинників, які складають загальний контекст формування й функціонування міжетнічної толерантності, є багатовекторною і буде виявлятися у кожному конкретному середовищі зі своєю специфікою.

Ця багатовекторність посилює динаміку соціально-психологічного контексту міжетнічної толерантності, що, безумовно, ускладнює виявлення й аналіз взаємозв'язку між змістом міжетнічної толерантності й психолого-педагогічними умовами її розвитку у старшому шкільному віці.

На основі аналізу теоретичних пошуків дослідників та практик вважаємо, що про стан міжетнічної толерантності, як і міжетнічної взаємодії взагалі, можна судити за проксемами в етнокультурній, етнопсихологічній й соціальній дистанції, які є важливими компонентами взаємодії і, які дають можливість оцінювати атитюди щодо реальних та можливих партнерів з міжетнічної взаємодії.

Специфіка дії вказаних чинників у шкільному середовищі визначається такими умовами, як інтенсивність взаємодії учасників впродовж тривалого часу, обмеженим простором цієї взаємодії (рамки школи), значним потенціалом навчально-виховного процесу, що посилює розвивальний компонент впливу психолого-педагогічних умов на розвиток міжетнічної толерантності старшокласників.

Прослідковано динаміку впливу визначених чинників та психолого-педагогічних умов їх реалізації на рівень міжетнічної толерантності старшокласників. Оцінка результатів опитування старшокласників засвідчила

кілька моментів стосовно сутності міжетнічної толерантності, серед яких варто було б виділити такі:

1) учні усвідомлюють важливість міжетнічної толерантності для розвитку поліетнічних суспільств, до яких відноситься і українське суспільство;

2) усвідомлюють зв'язок між психолого-педагогічними та соціальними умовами й чинниками, які на них впливають у повсякденні й рівнем та особливостями прояву міжетнічної толерантності;

3) для них характерне, переважно, позитивне сприйняття «інакшості» й готовність вступати у позитивну взаємодію з представниками інших етнічних спільнот;

4) їх сприйняття й реагування на інших етнофорів більш позитивне, ніж у дорослого населення України;

5) диференціація налаштованості на позитивну взаємодію структурується таким чином (у порядку зростання індексу національної дистанційованості):

- українці; представники слов'янських народів - *високий рівень толерантності*;

- вихідці із неслов'янських народів, які довгий час мешкали разом за часів Радянського Союзу – *середній рівень толерантності*;

- етнофори, котрі вирізняються із основної маси населення кольором шкіри, мешканці України недавнього іммігрантського походження – *низький рівень толерантності* (інтолерантність).

Загалом у шкільному середовищі наявний значний потенціал для формування позитивного ставлення до багатоетнічності та багатокультурності українського населення.

Узагальнений аналіз теоретичних та емпіричних результатів дослідження дав можливість обґрунтувати критерії міжетнічної толерантності (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до мігрантів та представників різних етнічних груп,

спрямованість на міжетнічну взаємодію), визначити показники та рівні (високий, середній, нижчий середнього та низький) міжетнічної толерантності старшокласників:

- *високий рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість та прийняття факту поліетнічності українського суспільства, доброзичливе ставлення до представників інших етнічних груп та позитивна налаштованість на взаємодію з ними у різних життєвих ситуаціях (залежно від конкретної етнічної приналежності) – шлюб, навчання, праця, дружба, близькість проживання, культурні зв'язки, надання громадянства та ін.)) демонструють – 28% досліджуваних;
- *середній рівень міжетнічної толерантності* (усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту та, переважно, позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, зокрема у ситуаціях спільного навчання, праці, близькості проживання та культурних зв'язків) притаманний – 29% досліджуваних;
- *нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності* (часткова усвідомленість поліетнічності українського суспільства як об'єктивного факту, відносно позитивне ставлення й налаштованість на взаємодію з представниками інших етнічних груп, переважно у ситуаціях спільного навчання, праці та культурних зв'язків) притаманний – 15% досліджуваних;
- *низький рівень міжетнічної толерантності* (неусвідомлюваність чи неприйняття факту поліетнічності українського суспільства, переважно негативно-стереотипне ставлення й негативна налаштованість (чи її відсутність) на взаємодію з представниками інших етнічних груп (часткове

виключення можуть становити лише культурні зв'язки, наприклад, туризм) – демонструють 28% респондентів.

Отже, зважаючи на результати констатувального експерименту щодо не достатньої сформованості у значної частини досліджуваних етнічної толерантності, виникає необхідність у створенні відповідних умов та пошуку шляхів і засобів, методів і прийомів організованої роботи з формування етнічної толерантності старшокласників.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

3. 1. Теоретичне обґрунтування комплексної програми психологічного супроводу з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників

У психологічній науці існують різні підходи до розуміння міжетнічної толерантності, до її змісту, чинників та умов, які впливають на її розвиток у старшому шкільному віці.

Наше дисертаційне дослідження базувалося, передусім, на таких фундаментальних концепціях, як концепція інтеракціонізму й інтеграційної функції школи відомого польського теоретика Р. Врочинського [157, с. 254].

Остання значною мірою базується на теорії інтеракціонізму Т. Лукмана і Б. Пітера [14], де визначено характерну ознаку інтеракціонізму – комплексність розгляду проблеми із залученням до аналізу соціальних, культурних, психологічних, освітньо-виховних чинників та психолого-педагогічних умов їх реалізації.

У психології інтеракціонізм (взаємодія), за концепцією американського філософа і соціолога Дж. Г. Міда, розглядається як безпосередня міжособистісна комунікація, найхарактернішою особливістю якої є здатність людини переймати роль іншого, уявляти те, як партнер по взаємодії сприймає іншого партнера, здатність інтерпретувати ситуації, які виникають у процесі взаємодії й конструювати власні дії [7, с. 183-194].

Зауважимо, що інтеракціонізму притаманний високий рівень психологізації відносин, у тому числі і суспільних, основною формою яких є безпосередня і міжособистісна комунікація. Зазначені концептуальні підходи

набирають особливої ваги з огляду на значний освітньо-виховний потенціал шкільного середовища й школи як суспільної інституції, котра структурує це середовище й задає (на основі усталених норм і цінностей) певні параметри взаємодії членів цього середовища.

Датські дослідники Г. Гаасхолт і Л. Тогелі, вивчаючи взаємопов'язаність міжетнічної толерантності, навчально-виховного процесу й політичних орієнтацій, звернули увагу на те, що навчально-виховний компонент, незважаючи на певний його частково примусовий характер (дитина мусить засвоїти певну суму знань і бути ознайомлена з суспільними цінностями й нормами поведінки у шкільному колективі, який є частиною шкільного середовища), є дієвим чинником впливу на формування толерантності, зокрема міжетнічної. Це вони пов'язують з тією обставиною, що академічне навчання сприяє формуванню здатності поєднувати ідеї й думки, що у результаті спонукає до узагальнення, до встановлення таких норм, які орієнтуються, передусім, на верховенство цінностей демократичної культури, включаючи й міжетнічні відносини [201, с. 265].

При побудові програми ми виходили з необхідності врахувати особливості впливу різного роду чинників (об'єктивного й суб'єктивного характеру) та забезпечити реалізацію психолого-педагогічних умов ефективного розвитку й функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі. Обґрунтованість постановки проблеми у зазначеному ракурсі визначається кількома обставинами:

а) шкільне середовище є продуктивним підґрунтям для формування позитивно орієнтованих настанов на формування міжетнічної толерантності, на спілкування, взаємодію, на розвиток стосунків між представниками різних етнічностей у межах цього середовища, а також закладення основ для безконфліктної взаємодії у більш широкому соціальному контексті різних поселенських структур – село, місто, регіон, країна.

Наше твердження про продуктивність шкільного середовища базується на таких *припущеннях*: саме у шкільному середовищі ми маємо можливість

пов'язувати процес здобуття знань (навчання) у різних сферах, зокрема, і у царині етнонаціонального розвитку суспільства, з процесом виховання, у тому числі і позитивного сприйняття етнокультурного розмаїття довколишнього світу; учні ще не повністю сформувалися як особистості (за визначенням дослідників, у шкільному віці у людини свідомість пластична), що дає можливість використати цей факт для корегування їх поведінкових настанов.

Старшокласники ще не мають усталених негативних етнічних стереотипів, які є домінуючими у визначенні ставлення до інших, що надзвичайно важливо для процесу міжетнічної взаємодії;

б) у вітчизняній психолого-педагогічній науці поки що відсутні цілісні дослідження, які б висвітлювали функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі. Зазначимо, що певний досвід у цьому контексті накопичений дослідниками, передусім психологами та педагогами (А. Асєєва, С. П. Бражкіна, І. А. Галацкова, Ю. П. Івкова, В. П. Левкович, О. Ю. Межіна, Н. В. Мольденгауер, Є. П. Непочатих тощо) [9; 19; 29; 71; 101; 113; 117; 127].

Розгляд проблеми вимагає конкретизації значення терміну «шкільне середовище». Поняття "шкільне середовище" [109, с. 6] є більш об'ємним явищем і включає більш широкий спектр проблем, ніж, наприклад, "шкільний колектив" [161], який є достатньо структурованою складовою шкільного середовища.

Західні психологи, терміном «середовище» окреслюють все те, що визначає психофізичний розвиток дитини й у своїх дослідженнях акцентують увагу на тому, що такі складові середовища, як культура, способи виховання, поведінка батьків, умови розвитку і можливості формування поведінки учнів за допомогою навчання відіграють вирішальну роль у становленні особистості [157, с. 246].

Саме шкільне середовище володіє могутнім виховним та формувальним потенціалом. Так, американський дослідник Т. Бергесон

вважає, що термін «шкільне соціальне середовище» є продуктивним для дослідження в силу того, що включає у себе широкий спектр чинників – від негативних до позитивних – і відкриває вагомі можливості для наукового аналізу явищ, які відбуваються у цьому середовищі [192].

Погоджуючись з такою думкою дослідника, нам здається, що не варто замикатися лише на соціальних аспектах функціонування шкільного середовища, а розглядати їх у взаємодії з низкою інших чинників та умов їх функціонування, скажімо, культурних, психологічних, й у контексті нашого аналізу психолого-педагогічних. Власне, це важливо, коли постає питання про умови впровадження практик міжетнічної толерантності у шкільному середовищі [19], як сукупності психологічних взаємовпливів учнів, педагогів, батьків у ході навчально-виховного процесу.

У цьому контексті, однак, необхідно пам'ятати, що шкільне середовище варто розглядати як складову більш широкого поля можливостей формування міжетнічної толерантності серед підлітків і молоді, які перебувають за межами шкільного середовища. Тут можна погодитися зі слушною позицією українського психолога О. З. Лютак.

Досліджуючи психологічні особливості соціалізації (формування міжетнічної толерантності ми розглядаємо як важливий її компонент) старшокласників у загальноосвітній школі, вона акцентувала увагу на тому, що «...сім'я залишається найголовнішим інститутом соціалізації й відіграє вирішальну роль у процесі становлення особистості». Щоправда, якщо зважити на інше її твердження про те, що «...соціалізація є процесом і результатом засвоєння старшокласником соціального досвіду, мірою психологічного, інтелектуального, особистісного розвитку..., відтворення ними системи суспільних відносин...» [109, с. 7], то суспільні відносини і, особливо набутий старшокласниками соціальний досвід, відіграють якщо не вирішальну, то принаймні, суттєву роль у соціалізації підлітків. До того ж відомо, що суспільні відносини не вичерпуються лише сім'єю, а соціальний досвід здобувається й у інших просторах міжособистісної комунікації.

Тому, акцентуючи увагу на шкільному середовищі, як могутньому чиннику становлення та розвитку міжетнічної толерантності, ми зважаємо як на ті соціально-психологічні та психолого-педагогічні контексти, у яких це середовище функціонує, так і на ті, які не завжди перебувають у полі шкільного середовища, проте, певним чином, з ним взаємодіють (сім'я, економічні, політичні, правові контексти та ін.).

Наголосимо, що, конструюючи модель розвитку міжетнічної толерантності, ми усвідомлюємо той факт, що в її основу повинні бути покладені психолого-педагогічні умови формування й функціонування міжетнічної толерантності.

Важливі методологічні підходи до можливостей конструювання міжетнічної толерантності у шкільному середовищі нам вдалося виявити аналізуючи дослідження чеських психологів М. Моравкової та Д. Бітнерової, проведене у 2005 році у низці шкіл Чехії [218].

Вибудовуючи концепцію дослідження вони максимально враховували роль соціальних та психологічних чинників впливу та створення психолого-педагогічних умов формуванні міжетнічної толерантності.

Щодо першої групи чинників, то дослідниці ретельно аналізували соціальну ситуацію у регіонах, де здійснювалося дослідження, з акцентуацією на етнічному чиннику: етнічний склад населення регіонів, а, відповідно, і шкіл, які працюють у цих регіонах; соціальний статус сімей; рівень та зміст міжетнічної взаємодії; політика держави стосовно представників різних етнічних спільнот.

До другої групи чинників були віднесені: етнічна ідентичність та етнічна самоідентифікація учнів (нагадаємо, що ідентичність є базовим елементом у формуванні міжетнічної толерантності), етнічна ідентичність батьків, мова спілкування у сім'ї і, особливо, проблема сприйняття учнями представників інших етнічностей та культурницьких традицій та можливості конструювання діалогу між їх носіями, орієнтованого не лише на шкільне середовище, й на більш широкий контекст.

Логіка й цілі формувального експерименту вимагали певного структурування чинників впливу. Дослідницями було виділено чотири групи чинників, аналіз яких на основі опитування дав змогу відтворити реальну картину:

1) вплив сім'ї на формування міжетнічних стосунків, зокрема й міжетнічної толерантності (освіта батьків, інформація про етнічно змішані сім'ї, етнічний склад більш широкої родини);

2) роль суспільства й суспільних відносин (розміри місцевості, де мешкають представники етнічних спільнот, етнічна структура місцевості, простори міжетнічного спілкування, роль засобів масової інформації, взаємини з вихідцями з інших етнічних спільнот);

3) вплив шкільного середовища (мультикультурне навчання, етнічна структура класів тощо); 4) вплив соціально-психологічних характеристик самих учнів (вік, стать тощо) [218, с. 2-3].

Усі перелічені чинники розглядаються у контексті мультикультурної освіти та освітньої стратегії країни.

У ході різних експериментів, зокрема й тих, про які мова йшла вище, виявлялося, що одним із ключових чинників при створенні психолого-педагогічних умов формування чи розвитку міжетнічної толерантності була особа, яка стимулювала її систематизацію і розвиток - свого роду міжетнічний мобілізатор (мобілізатор міжетнічної толерантності). Під цим терміном фахівці з етнічності розуміють дію, (ініціаторів, провідників цієї дії), яка спричиняє і стимулює етнічну мобільність індивіда [58, с. 61; 226, с.82].

У ролі міжетнічного мобілізатора у шкільному середовищі, зазвичай, виступали психологи та педагоги, які добре розумілися на етнічній проблематиці та володіли технологіями подолання конфліктогенних ситуацій, зокрема у шкільному середовищі. Для такої особи властивий високий рівень етнокультурної компетентності, що передбачає наявність психологічних здібностей, котрі уможливлють адекватно зустрічати

виклики, які виникають у складних ситуаціях під час контактів між носіями різних культур та етнічностей, ефективно опановувати цими ситуаціями, приймати адекватні рішення [58, с. 88-89].

Дослідники та практики із різних країн з поліетнічним складом населення [98; 117; 126], ведучи мову про процеси формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, особливий наголос роблять не лише на непересічній ролі таких мобілізаторів міжетнічної толерантності, й на необхідності їх підготовки та специфіці їх діяльності у підлітковому середовищі, зокрема у школах, де це середовище активно функціонує.

Певний практичний досвід у цьому плані накопичений у таких поліетнічних країнах, як Бельгія, Грузія, Німеччина, Франція та ін. В Україні вплив психолого-педагогічних умов та різного роду чинників на процес формування міжетнічної толерантності залишається дещо поза увагою дослідників як теоретиків, так і практиків, проте суто психологічні аспекти, які розкривають сутність сприйняття різноетнічності різними групами населення, зокрема і підлітками, все частіше висвітлюються у наукових роботах [37; 40; 71] і набувають непересічної значущості.

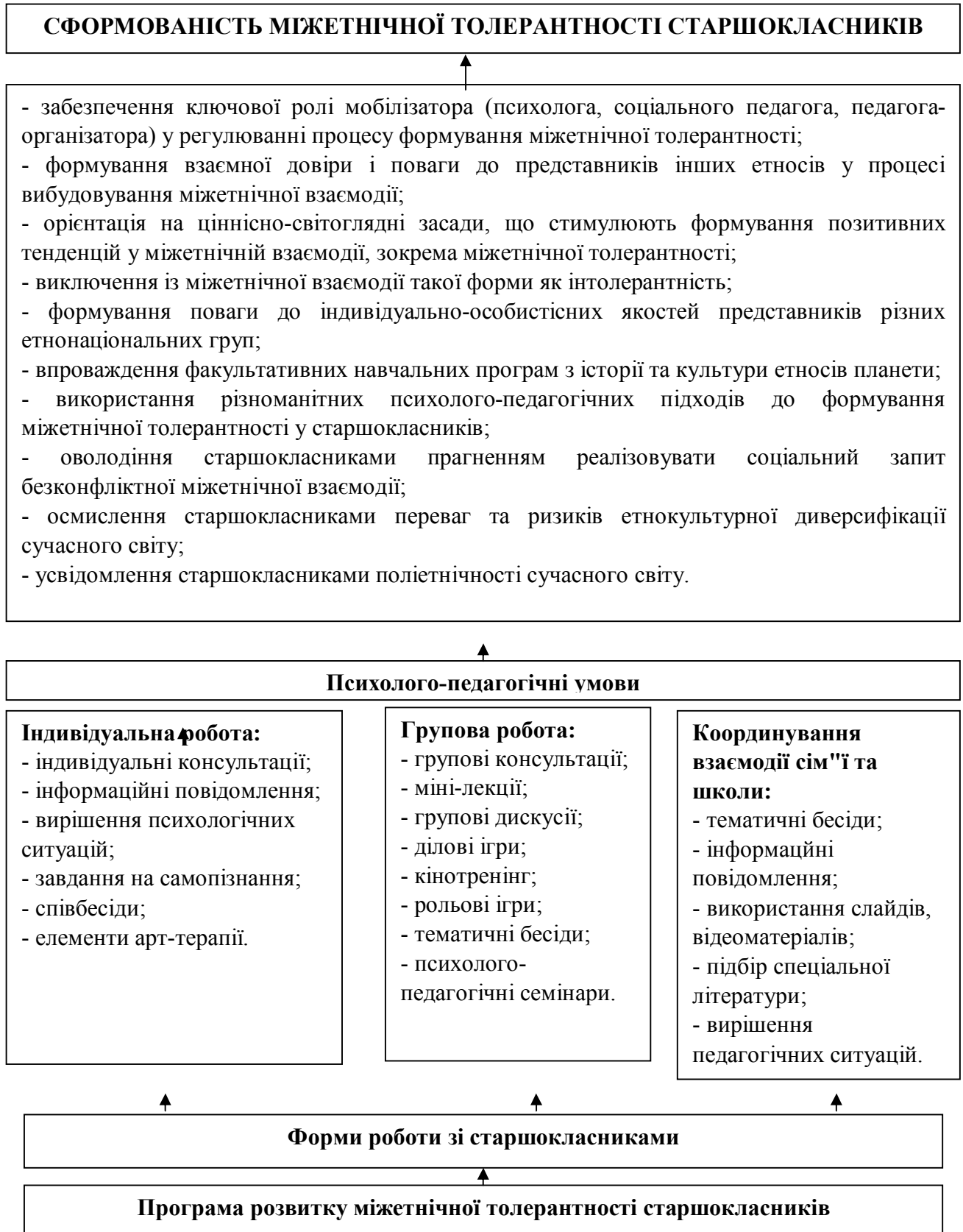
Останнім часом намітилися стимулюючі у цьому напрямку тенденції на рівні: а) дискусій; б) досліджень психологів та педагогів про роль етнічного чинника у навчально-виховному процесі (в основному дискутується ідея про мультикультурну освіту та підготовку вчителів для її реалізації) [12; 36; 102].

Разом з тим, в Україні, на сьогодні ще не склалося цілісної системи, спрямованої на розвиток міжетнічної толерантності старшокласників, що й визначає актуальність та значущість нашого дослідження щодо створення комплексної програми, яка б включала визначення і забезпечення психолого-педагогічних умов з урахуванням чинників впливу на розвиток міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі.

Враховуючи вищезазначені теоретичні положення, а також дані констатувального експерименту, ми розробили модель психологічного

супроводу розвитку міжетнічної толерантності у старшому шкільному віці (Див. рис. 3.1.).

Рис. 3. 1. Психологічний супровід формування міжетнічної толерантності старшокласників

В основу формувального етапу дослідження було покладено тенденції, виявлені у емпіричному дослідженні, які вказали на основні чинники впливу та психолого-педагогічні умови розвитку міжетнічної толерантності старшокласників.

Зокрема чинників:

1) *соціальні* (стан соціально-економічного розвитку місцевості, регіону, у яких функціонує, зокрема, і шкільне середовище; етнонаціональний склад цього середовища та його соціального довкілля і вплив на них таких процесів, як міграція та імміграція, наявність дискримінації, конкуренція за ніші у соціальній сфері життєдіяльності; політика держави у галузі міжетнічних відносин та сфері освіти з врахуванням етнічного чинника тощо);

2) *психологічні* (стан міжетнічної взаємодії; настанова різних етнофорів на взаємодію одного з одним; етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень; особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й виявляються в особливості їх поведінки і, як і у випадку з соціальними чинниками, конкуренція між учасниками взаємодії за зайняття престижних культурницьких та економічних ніш у суспільстві;

3) *ключова роль мобілізатора* (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу (вихователями, вчителями-предметниками, передусім з циклу соціально-гуманітарних дисциплін) регулює процес формування міжетнічної толерантності.

Визначено *психолого-педагогічні умови* успішного формування міжетнічної толерантності у старшокласників:

- забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолога, соціального педагога, педагога-організатора) у регулюванні

процесу формування міжетнічної толерантності; формування взаємної довіри і поваги до представників інших етносів у процесі вибудовування міжетнічної взаємодії;

- орієнтація на ціннісно-світоглядні засади, що стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, зокрема міжетнічної толерантності; виключення із міжетнічної взаємодії такої форми як інтолерантність;
- формування поваги до індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп;
- впровадження факультативних навчальних програм з історії та культури етносів планети; використання різноманітних психолого-педагогічних підходів до формування міжетнічної толерантності у старшокласників;
- володіння старшокласниками прагненням реалізовувати соціальний запит безконфліктної міжетнічної взаємодії;
- усвідомлення й осмислення старшокласниками поліетнічності сучасного світу, переваг та ризиків його етнокультурної диверсифікації.

Комплексна програма психологічного супроводу передбачає індивідуальну та групову форми роботи зі старшокласниками, координування взаємодії сім'ї та школи у роботі з учнями старшого шкільного віку.

Для реалізації комплексної програми нами був розроблений та впроваджений у практику шкільного середовища соціально-психологічний тренінг з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників, який ми представляємо нижче.

Тренінгова робота базувалася на дотриманні таких її принципів:

- *принцип єдності діагностики і корекції*, що базувався на результатах проведеного нами психодіагностичного дослідження;

- *принцип системності* побудови корекційно-розвивальних занять з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників з урахуванням індивідуальних та особистісних відмінностей учнів;
- *діяльнісний принцип* передбачає організацію активної участі у різних формах діяльності під час тренінгу у співробітництві з іншими учасниками групи й психологом;
- *принцип активності*, який полягає в тому, що в ході занять учасники постійно включаються у різні види вправ;
- *принцип дослідницької позиції*, який полягає в тому, що у процесі роботи тренінгової групи створюються такі ситуації, коли учасникам необхідно самим знайти розв'язання проблеми, усвідомивши її як власний досвід;
- *принцип постійного зворотного зв'язку*, тобто, отримання інформації від інших члени групи, аналіз результатів виконання вправ. Завдяки цьому кожен учасник може коригувати свою поведінку, замінюючи невдалі способи взаємодії на нові, перевіряючи їх вплив на оточуючих. І тому під час занять створюються умови, щоб забезпечити готовність учасників говорити іншим про них і слухати думку інших про себе. Також учасники тренінгу мали звертати увагу на власні емоційні стани та стани своїх партнерів із групи;
- *принцип наступності та послідовності* базується на забезпечення взаємозв'язку між етапами тренінгової роботи та у вибудовуванні процедури із засвоєння і відпрацювання нових, ефективніших, порівняно з старими форм поведінки;
- *принцип добровільності*. Працювати або не працювати над проблемою – це вибір самого учня. Якщо він вперто не хоче брати участі в якійсь із видів роботи не потрібно примушувати;

- *принцип доброзичливості однолітків*. Усі стосунки між учнями мають бути приязними;
- *принцип «тут і тепер»* - завдання тренінгу спрямовані на реалізацію актуальних переживань учасників тренінгу;
- *принцип довіри* передбачає створення атмосфери комфорту і довірливого спілкування, забезпечує групову динаміку та визначає результат та ефективність занять.

Тренінгова програма передбачала три етапи: *діагностичний, розвивальний, підсумковий*.

Діагностичний етап починається до тренінгового процесу. Для визначення чинників, які впливають, та умов, що забезпечують ефективний розвиток міжетнічної толерантності старшокласників.

На *розвивальному етапі* вирішувалися основні завдання тренінгу та здійснювалася поточна психодіагностика, яка проводилася методом зворотного зв'язку на підставі інтерпретації поведінкових реакцій, рефлексії почуттів і емоційних станів учнів.

На *підсумковому етапі* повторно визначаються та аналізуються отримані результати формувального етапу дослідження.

Програма соціально-психологічного тренінгу «Розвиток міжетнічної толерантності старшокласників» (Див. Дод. В).

Мета: визначення поняття та змісту міжетнічної толерантності; формування уявлення про толерантність як універсальний принцип життя людини; виховання міжетнічної толерантності як особистісної властивості старшокласників.

Відповідно до *мети* тренінгу було поставлено наступні **завдання**:

1. Ознайомити старшокласників з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», «міжетнічна толерантність» критеріями і

соціальними виявами толерантності й інтолерантності, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах, зокрема, міжетнічної толерантності.

2. Показати можливість зміни інтолерантного ставлення особистості на толерантне.

3. Навчити учасників конкретних прийомів, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості й, зокрема, міжетнічної толерантності.

4. Визначити межі власної міжетнічної толерантності.

5. Розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, гідність і самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

Форми і методи роботи: обговорення, дискусія, мозковий штурм, рольові ігри, робота у групах, опитувальники [11; 98, 331-350; 156].

Структура програми: 12 занять тривалістю від 1,5 години до 2 год.

Формувальний експеримент проводився на базі Переяслав-Хмельницької гімназії. Експериментальна та контрольна групи включали по 27 осіб.

Акцент у реалізації психологічного супроводу було зроблено на застосуванні тих методів і форм роботи, які уможливлювали реалізацію зазначених вище психологічних умов формування міжетнічної толерантності у старшокласників: міні-лекції, бесіди, диспути, ділові та рольові ігри, психодіагностичні вправи, методи реконструкції і трансформації простору, у якому реалізувалася міжетнічна взаємодія старшокласників.

Ефективним інструментом формування міжетнічної толерантності старшокласників є міжкультурний діалог та мультикультурна освіта. Доцільними були пропозиції щодо реформування та доповнення шкільних навчальних програм. Вони базуються на чотирьох підходах:

- *підхід окремих внесків* (до програм включається інформація про внесок кожного народу в культурну скарбницю людства);

- *адаптивний підхід* – включення до програм концепцій, пов’язаних з полікультурністю;

- *трансформаційний підхід* - зміст шкільних навчальних програм має включати теми, які знайомлять учнів з різноманітними етноконцепціями та виробляють у них здатність формулювати власну точку зору;

- *підхід соціальної співучасті*, коли старшокласники спонукаються до участі у розв’язанні проблем, пов’язаних з феноменом етнічності.

Прогнозовані результати та оцінка ефективності програми.

На початку і наприкінці тренінгу проводиться діагностика за методиками («Що я знаю і думаю про екстремізм», «Я й інший», «Житейські діалоги» (див. Додаток В)). За результатами проведеної тренінгової роботи виявляються кількісні та якісні зміни в показниках толерантності міжетнічної за повторно проведеними методиками констатувального і формувального етапу дослідження.

Таблиця 3. 1.

Структурно-змістова програма тренінгу «Розвиток міжетнічної толерантності старшокласників»

№	Тема заняття	К-ть годин
<i>Вступна частина</i>		<i>4 години</i>
1.	Толерантність: як її розуміти? (Частина 1)	2 години
2.	Толерантність: як її розуміти? (Частина 2)	2 години
<i>Основна частина</i>		<i>14 годин</i>
3.	Толерантна особистість – яка вона?	1,5 години
4.	Толерантність до себе. Почуття власної гідності.	1,5 години
5.	Толерантність до себе та до інших. Самопізнання.	1,5 години
6.	Толерантність до себе і до інших. Толерантне спілкування.	1,5 години
7.	Толерантність до інших: різні світи (Частина 1)	1,5 години

8.	Толерантність до інших: різні світи (Частина 2)	1,5 години
9.	Толерантність до інших: учимося співчуття та розуміння	1,5 години
10.	Міжетнічна толерантність.	1,5 години
11.	Визначення меж толерантності.	1,5 години
<i>Завершальна частина</i>		<i>2 години</i>
12.	Підсумкове заняття	2 години
Всього:		20 годин

В роботі як зразок змістовного наповнення тренінгу подаємо його програму та приклади проведених занять. Повністю зміст тренінгу представлений у Додатку В.

Заняття 1

Тема. Толерантність: як її розуміти? (Частина 1).

Мета. Ознайомити школярів з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: 1) на основі вироблення «наукового визначення», 2) за допомогою експресивної форми, 3) з використанням асоціативного ряду.

1. Вступна частина. Тривалість: 25 хвилин.

Приймаються правила роботи у групі. Ведучий розповідає учасникам групи про те, що таке «толерантність» та «інтолерантність» (чи нетерпимість), про їх вияви та про наслідки нетерпимості та представляє написані на дошці цілі тренінгу та розповідає про них.

2. Знайомство. Тривалість: 15 хвилин.

Ведучий пропонує учасникам написати на бейджику своє «тренінгове» ім'я та намалювати якийсь символ (квітку, сонечко, усмішку тощо). Потім учасники двома-трьома реченнями презентують себе, називаючи своє ім'я та пояснюючи, що для них означає обраний символ.

3. Вправа «Чим ми схожі». Тривалість: 20 хвилин.

Цілі: створення невимушеної, доброзичливої атмосфери у групі; підвищення внутрішньогрупової довіри і згуртованості членів групи.

Процедура проведення: члени групи сидять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якої-небудь реальної чи уявлюваної подібності із собою. Наприклад: «Оксано, вийди, будь ласка, до мене, тому що в нас із тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного зросту тощо)». Оксана виходить у коло і запрошує вийти кого-небудь з учасників у такий самий спосіб. Гра триває доти, доки всі члени групи не стануть у колі.

4. Вправа «Компліменти». Тривалість: 15 хвилин.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам придумувати компліменти одне для одного. Він кидає м'яч одному з учасників і говорить йому комплімент. Наприклад: «Іванко, ти дуже справедлива людина» чи «Ірино, у тебе чудова зачіска». Інший учасник кидає м'яча тому, кому хоче висловити комплімент і так далі. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учасникові.

5. Вправа «Що таке «толерантність?» Тривалість: 30 хвилин.

Цілі: дати можливість учасникам сформулювати наукове поняття толерантності; показати багатоаспектність поняття «толерантність».

Підготовка: написати визначення толерантності на великих аркушах і прикріпити їх перед початком заняття до дошки чи до стін зворотним боком до аудиторії.

Процедура проведення: ведучий поділяє учасників на групи з 3 - 4 осіб. Кожна група має виробити в результаті «мозкового штурму» своє визначення толерантності. Визначення повинне бути коротким і ємним. Після обговорення представник від кожної групи знайомить із визначенням усіх учасників. Після закінчення обговорення у групах кожне визначення виписується на дошці чи на ватмані. Після того, як групи представлять свої формулювання, ведучий повертає заздалегідь заготовлені визначення «обличчям» до аудиторії. Учасники мають можливість ознайомитися з існуючими визначеннями і висловити своє ставлення до них.

Питання для обговорення.

- 1) Що відрізняє кожне визначення?
- 2) Чи є щось, що поєднує якісь із запропонованих визначень?
- 3) Яке визначення найбільш вдале?
- 4) Чи можна дати одне визначення поняттю «толерантність»?

Під час обговорення ведучий звертає увагу на те, що поняття «толерантність» має безліч аспектів і пояснює нюанси поняття в різних сферах людської діяльності.

Аспекти толерантності: 1.Співпраця, дух партнерства. 2.Готовність прийняти чужу думку. 3.Повага до прав інших. 4.Прийняття іншого таким, який він є. 5.Повага до людської гідності. 6.Уміння поставити себе на місце іншого. 7.Повага до права бути іншим. 8.Визначення того, що всі люди різні і кожна людина особлива. 9.Визначення рівності інших. 10.Відмова від домінування, заподіяння шкоди й насильства іншим людям.

Ведучий запрошує всіх до обговорення визначень толерантності. Що група вважає найважливішим, чому? Для обговорення можна запропонувати і вправу «Чарівна крамниця». Ведучий пропонує учасникам «купувати» певний аспект толерантності в обмін на якусь зі своїх рис або чеснот [156].

6. Вправа «Малюємо “Толерантність”». Тривалість: 30 хвилин.

Мета: дана вправа має на меті допомогти школярам побачити різні аспекти толерантності та краще зрозуміти саме поняття.

Матеріали: 6 великих аркушів паперу, 5 - 6 маркерів різних кольорів,скотч.

Процедура проведення: Ведучий просить учасників назвати асоціації, які виникають у зв'язку з поняттям „толерантність” та записати їх на великому аркуші паперу. Далі учасникам слід об'єднатися у 5 груп та в групах вибрати 5 асоціацій з названих, які вони вважають найважливішими. Далі, слід заслухати пропозиції від груп та зробити відповідні помітки “галочкою” кожному з названих асоціацій. Зафіксувати усі повторення. Ведучий роздає в групи по великому аркушу паперу та по одному маркеру

Ведучий дає завдання групам: “Кожна група отримає „свій” термін (групи не знають у кого який) та протягом 2 хвилин малює його на плакаті не підписуючи. Передати в наступну групу по колу та попросити домалювати плакат. Група, яка отримала плакат від сусідньої групи має спробувати здогадатися, що саме хотіли зобразити їх товариші та доповнити намальоване так, щоб це виглядало цілісним, єдиним малюнком малюнок передається по колу доти, доки не повернеться власнику. Не можна робити ніяких підписів на малюнку та називати іншим групам поняття, яке зображується”

Далі необхідно вибрати з названих учнями асоціацій 5, які найчастіше називалися як важливі та розподілити по 1 у групу, тихо повідомивши його учням. Наприклад: рівність, багатоманітність, права людини, свобода, захищеність... Коли плакат повертається до „власника”, групи мають підготувати коротку презентацію зображуваного поняття як важливої складової толерантності. Вони роблять це, враховуючи усі зроблені доповнення, та коментуючи їх як власні.

Під час презентації запитати чи погоджуються ті групи, що робили доповнення з пропонованим варіантом пояснення і чи не бажають додати власні.

Обговорення роботи в групах: 1) Чи достатньо зрозумілі основні ціннісні поняття толерантності, які малювалися групами?

2) Чи були учасники толерантними під час виконання вправи?

3) Чи враховувалися усі ідеї?

4) Чому навчила ця вправа?

7. Рефлексія заняття.

Тривалість: 15 хвилин.

Деякі з вас уперше ознайомилися з поняттям «толерантність». Яке з визначень толерантності викликало у вас найбільший відгук? Чи є для вас тема толерантності актуальною, і якщо так, то чому?

Заняття 2

Тема. Толерантність: як її розуміти? (**Частина 2**).

Мета. Ознайомити школярів з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: 1) на основі вироблення «наукового визначення», 2) за допомогою експресивної форми, 3) з використанням асоціативного ряду.

1. Вправа «Загальний ритм». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: підвищення згуртованості групи.

Процедура проведення: учасники стоять у колі. Ведучий кілька разів плескає в долоні з певною швидкістю, задаючи ритм, який група повинна підтримати в такий спосіб: учасник, що знаходиться праворуч ведучого, робить один плеск, за ним наступний і т.д., так, аби створювалося відчуття, начебто в заданому ритмі плескає одна людина, а не всі члени групи по черзі. Після кількох спробних кіл зі гри поступово вибувають учасники, які порушують загальний ритм. Модифікація вправи. Ведучий плескає в долоні яку-небудь нескладну музичну фразу. Потім кожний по черзі її повторює можливе одночасне відбивання ритму всією групою.

2. Вправа «Емблема толерантності». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: продовження роботи з визначеннями толерантності; розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Матеріали: папір, кольорові олівці чи фломастери, ножиці, скотч.

Процедура проведення: на попередньому етапі учасники виробили власні визначення толерантності й ознайомилися з існуючими. Ведучий відзначає, що обговорення проходило на інтелектуальному, абстрактному рівні. Наступна вправа допоможе підійти до цього поняття з іншого боку - учасники мають створити емблему толерантності.

Кожний спробує самотійно намалювати таку емблему, що могла б друкуватися на суперобкладинках, політичних документах, національних прапорах. Процес малювання триває 5-7 хвилин. Після завершення роботи учасники розглядають малюнки один одного (для цього можна ходити по

кімнаті). Після ознайомлення з результатами творчості інших учасники повинні висунути гасло, що відображало б сутність їхніх емблем (обговорення в групі: 3-5 хвилин).

Заключний етап вправи - презентація емблем кожної підгрупи.

3. Вправа «Пантоміма толерантності». Тривалість: 20 хвилин.

Мета: продовження роботи з визначеннями толерантності; розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Обладнання: написані на окремих аркушах паперу кілька визначень толерантності, усе, що може придатися для пантоміми – мотузки, стрічка, інструментарій для малювання.

Процедура проведення: усі учасники діляться на 3-4 підгрупи (по 3-5 осіб).

Кожна підгрупа одержує одне з визначень толерантності, вивішених на дошці. Завдання полягає в тому, щоб пантомімою зобразити це визначення таким чином, щоб інші учасники здогадалися, про яке саме визначення йдеться. Час на підготовку – 5 хвилин.

Питання для обговорення:

- 1) Яка пантоміма, на вашу думку, була найбільше «однозначною» і не викликала труднощів під час угадування?
- 2) Яких труднощів зазнали групи під час придумування пантоміми?

4. Вправа «Козуб». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: робота з поняттям «толерантність» за допомогою асоціативного ряду; розвиток фантазії, творчого мислення.

Обладнання: козуб чи пакет із дрібними предметами (наприклад, іграшками з «кіндер-сюрпризів», значками тощо). Кількість предметів має перевищувати кількість учасників групи.

Процедура проведення: ведучий проходить по колу з козубом, у якому знаходяться різні дрібні предмети. Учасники, не заглядаючи в нього, витягують якийсь предмет. Потім ведучий пропонує кожному знайти який-небудь зв'язок між цим предметом і поняттям толерантності. Розповідь

починає учасник, який перший витяг із козуба іграшку. Наприклад: «Мені дістався м'ячик. Він нагадує мені земну кулю. Думаю, що толерантність повинна бути поширена в усьому світі»

5. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

- 1) Що нового ви дізналися про поняття «толерантність» порівняно з попереднім заняттям?
- 2) Які аспекти толерантності найкраще характеризують це поняття?

Заняття 3

Тема. Підсумкове заняття. 2 години.

Мета: обговорення результатів тренінгу; одержання зворотного зв'язку від групи; підбиття підсумків, прощання з учасниками тренінгу.

1. Вправа «Згадати все». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: повторення й узагальнення пройденого.

Процедура проведення: учасники кидають один одному м'яча, називаючи якості й особливості поведінки, властиві, на їхній погляд, толерантній людині. Треба намагатися не повторювати вже названі характеристики. У грі повинні взяти участь усі члени групи.

2. Вправа «Коло «зворотного зв'язку». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: одержання зворотного зв'язку від групи, обмін почуттями і враженнями.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам по колу висловити свої думки з наступних тем:

- 1) Що найбільше запам'яталося, сподобалося в тренінгу?
- 2) Яка тема була особливо актуальною, цікавою?
- 3) Чи потрібні, на ваш погляд, подібні тренінги для підлітків?
- 4) Які питання щодо обговорення теми «Толерантність» було б цікаво обговорити в подібному циклі занять?
- 5) Як ви збираєтеся використовувати те, чого навчилися у групі?

3. Вправа «Поема про толерантність». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: узагальнення отриманого досвіду, зворотний зв'язок про тренінг.

Процедура проведення. Перший варіант. Усі учасники одержують по аркушу і фломастеру. Кожен учасник пише на своєму аркуші короткий рядок, яким починатиметься поема (наприклад: «толерантність - це повага і впевненість у тому, що тебе розуміють», «це можливість знайти друзів», «таким коли-небудь стане нам світ», «толерантність — це непросто!» тощо). Ведучий збирає в учасників їхні аркуші та зачитує їх один за одним як поему.

Другий варіант. Кожен учасник пише свій рядок, потім передає аркуш сусідові ліворуч і той дописує свій рядок, що продовжує поему тощо. Після того, як кожний напише по одному рядку на аркуші, закінчена поема повертається ведучому. Поему можна розмножити й роздати всім учасникам тренінгу.

Повністю зміст тренінгу представлений у Додатку В.

3. 2. Динаміка розвитку міжетнічної толерантності досліджуваних експериментальної та контрольної груп старшокласників

Після впровадження комплексної програми з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі ми визначили її ефективність. Для цього нами було проведене повторне дослідження показників сформованості міжетнічної толерантності за допомогою тих же методик, що застосовувались нами на діагностичному етапі дослідження.

Ефективність роботи визначалася шляхом порівняння показників міжетнічної толерантності у старшокласників контрольної та експериментальних груп (по 27 осіб в кожній). Достовірність отриманих

результатів дослідно-експериментальної роботи перевірялася за допомогою методів математичної статистики (t-критерій Стьюдента) (Див. Дод. Д).

Результати проведеного повторно дослідження показали зростання позитивного ставлення досліджуваних до поліетнічності українського суспільства: тенденція для експериментальної групи - до $t=2,126^*$ при $p \leq 0,05$ для контрольної групи $t=0,411$ при $p \geq 0,05$.

Шкала оцінки тут була від 0 до 10, де 0 – імміграція (приплив людей з інших країн) є позитивним явищем, а 10 - вона шкідлива для нашої країни. Власне, йдеться про максимально позитивні та максимально негативні відповіді, а, відповідно, і про крайні полюси сприйняття таких можливостей для українського суспільства.

Отримані результати дослідження подані в таблиці 3. 2 та представлені на рисунку 3. 2.

Таблиця 3. 2.

Динаміка ставлення учнів до поліетнічності українського суспільства до та після експерименту

Ставлення до поліетнічності українського суспільства	Експериментальна група				Контрольна група			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Цілком позитивне	9	33,33	12	44,45	10	37,04	9	33,33
Більше позитивне, ніж негативне	7	25,93	9	33,34	6	22,22	5	18,52
Більше негативне, ніж позитивне	1	3,7	3	11,11	2	7,41	3	11,11
В Україні мають жити українці та представники слов'янських народів	2	7,41	1	3,7	1	3,7	2	7,41
Україна лише для українців	2	7,41	1	3,7	3	11,11	3	11,11
Мені байдуже	4	14,81	1	3,7	3	11,11	4	14,81
Важко відповісти	2	7,41	0	0	2	7,41	1	3,71
t-крит	t=2,126* при $p \leq 0,05$				t=0,411 при $p \geq 0,05$			

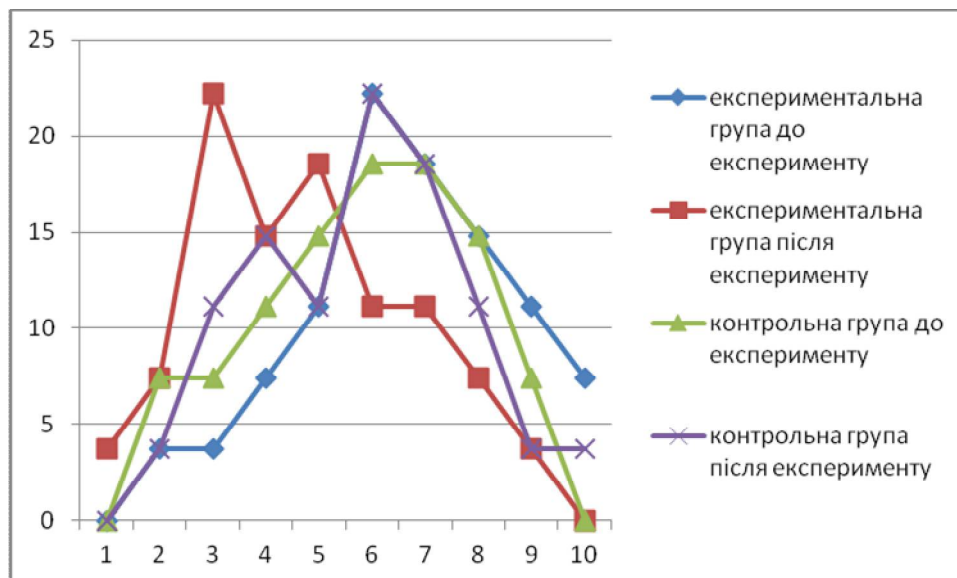

Рис. 3. 2. Динаміка уявлень респондентів про вплив на рівень життя громадян України іноземців

Дослідження зміни уявлень про вплив представників інших етносів на рівень життя громадян України засвідчило, що серед старшокласників експериментальної групи зросла кількість осіб, які вважають, що іноземці здатні покращити рівень життя українців.

Результати повторного дослідження подані у таблиці 3. 3. Для експериментальної групи значущість зміни показників становить $t = 2,135$ при $p \leq 0,05$, а для контрольної $t = 0,178$ при $p \geq 0,05$.

Також після проведеної формувальної роботи зросла кількість старшокласників які вважають, що представники інших етнічних груп здатні збагатити культурне життя України.

Результати повторного дослідження подані у таблиці 3. 4. Для експериментальної групи значущість зміни показників становить ($t = - 2,168$ при $p \leq 0,05$). У контрольній групі статистично значущих змін не виявлено ($t = - 0,177$ при $p \geq 0,05$).

Таблиця 3. 3.

**Динаміка уявлень респондентів експериментальної та контрольної груп
про вплив на рівень життя громадян України іноземців**

Відповідь	Експериментальна група				Контрольна група			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до нашої країни	6	22,22	8	29,63	4	14,81	5	18,52
Слід дозволяти деяким таким людям	10	37,04	11	40,74	9	33,34	10	37,04
Слід дозволяти лише небагатьом таким людям	7	25,93	6	25,93	8	29,63	7	25,93
Не дозволяти нікому	3	11,11	1	0	4	14,81	3	11,11
Мені байдуже	1	3,7	1	3,7	2	7,41	2	7,4
t-критерій	t = 2,135 при p ≤ 0,05				t = 0,178 при p ≥ 0,05			

Таблиця 3. 4.

Динаміка уявлень про вплив на культурне життя населення України людей з інших етнічних груп

Індекс	Експериментальна група				Контрольна група			
	до експерименту		Після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1	1	3,7	7	25,93	2	7,41	1	3,7
2	2	7,41	5	18,52	1	3,7	3	11,11
3	1	3,7	5	18,52	2	7,41	1	3,7
4	2	7,41	3	11,11	3	11,11	2	7,41
5	6	22,22	3	11,11	6	22,22	5	18,53
6	7	25,93	1	3,7	8	29,63	8	29,63
7	5	18,52	1	3,7	2	7,41	4	14,81
8	2	7,41	2	7,41	2	7,41	2	7,41
9	1	3,7	0	0	1	3,7	1	3,7
10	0	0	0	0	0	0	0	0
t-критерій	t = -2,168 при p ≤ 0,05				t = -0,177 при p ≥ 0,05			

Щодо запитання «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?», то ні в експериментальній ($t=0,991$ при $p \geq 0,05$), ні в контрольній ($t=0,209$ при $p \geq 0,05$) статистично значущих змін не виявлено (Див. Рис. 3.2.).

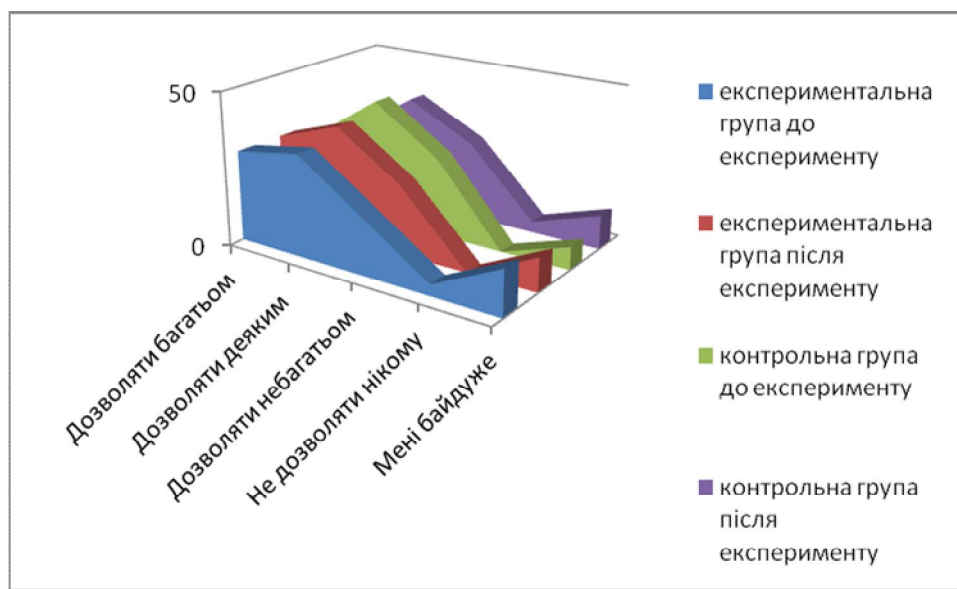

Рис. 3. 3. Зміни уявлень про те, якою мірою слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що і більшість населення країни

Щодо запитання «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?», то в експериментальній групі відбулися зміни на рівні ($t=2,613$ при $p \leq 0,05$). У контрольній групі змін, які б були статистично значущими, після проведення формувальної роботи виявлено не було ($t=0,443$ при $p \geq 0,05$) (Див. Рис.3.4.).

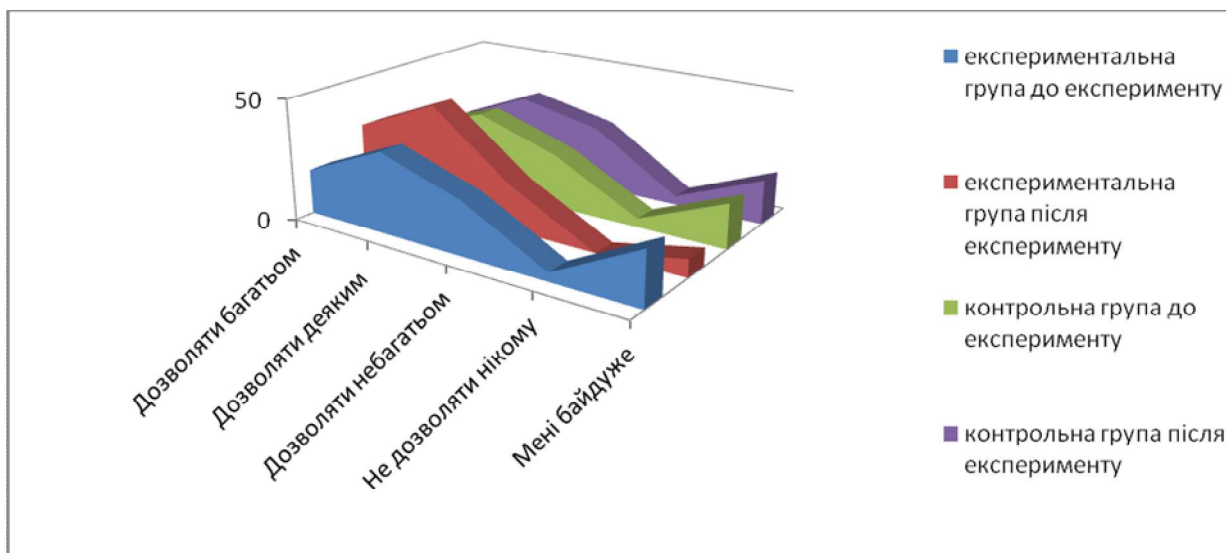

Рис. 3. 4. Зміни уявлень старшокласників експериментальної та контрольної груп про те, якою мірою слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям іншої раси чи національності, ніж більшість населення країни

Повторне дослідження інтегрального індексу дистанційованості старшокласників (Див. табл. 3. 5.) засвідчило, що після проведення експериментального впливу відбулася статистично значуща зміна його рівнів ($t = - 3,004$ при $p \leq 0,05$). Зокрема, зросла кількість досліджуваних осіб з 11,11% до 29,62%, які можуть допустити іноземця у своє найближче оточення – родину. Натомість респондентів, які взагалі не хочуть мати контактів з іноземцями, поменшало на половину (з 14,81 % до 7,41 %).

У контрольній групі після проведення експерименту статистично значущих змін не виявлено ($t=0,561$ при $p \geq 0,05$).

Таблиця 3.5.

Інтегральний індекс дистанційованості старшокласників до і після експерименту

№ з/п	Рівень близькості соціальних взаємини	Експериментальна група				Контрольна група			
		до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
		N	%	N	%	N	%	N	%
1	Шлюб	3	11,11	8	29,62	4	14,81	3	11,11
2	Товариш	2	7,41	5	18,58	3	11,11	2	7,41
3	Сусід	4	14,81	3	11,11	2	7,41	2	7,41
4	Співробітник	1	3,71	2	7,41	2	7,41	1	3,71
5	Громадянин	5	18,52	2	7,41	4	14,81	4	14,81
6	Візитер	8	29,63	5	18,52	7	25,93	9	33,33
7	Вигнав геть	4	14,81	2	7,41	5	18,52	6	22,22
t-критерій		t = - 3,004 при $p \leq 0,05$				t=0,561 при $p \geq 0,05$			

Аналіз результатів дослідження динаміки ставлення старшокласників до представників слов'янських народів до та після формувального впливу засвідчив, що статистично значущих змін у ньому не відбулось. Водночас, зменшилась кількість осіб, які б хотіли «вигнати геть» представників інших етносів.

Дослідження зміни ставлення до представників етносів – колишніх членів СРСР засвідчило, що після формувального впливу статистично значуще зросла кількість осіб, які готові ближче допустити до себе грузинів ($t=-2,318$ при $p \leq 0,05$), євреїв ($t=-2,492$ при $p \leq 0,05$), кримських татар ($t=-2,168$ при $p \leq 0,05$), циган ($t=-2,155$ при $p \leq 0,05$), чехів ($t=-2,431$ при $p \leq 0,05$) та чеченців ($t=-2,557$ при $p \leq 0,05$) (Дод. Табл).

Так, кількість осіб, які готові товаришувати з грузинами зросла з 11,11 % до 22,22%, які готові допустити грузинів як сусідів – з 14,81 % до 18,52 %, як співробітників – з 14,81 % до 22,22 %. Водночас, кількість осіб, які б хотіли вигнати грузинів з території України знизилась з 3,71% до 0%. Зміни у ставленні до представників інших народів – статистично незначущі. Однак, у експериментальній групі до 0% знизилась кількість старшокласників, які б вигнали геть з країни румунів та угорців.

Дослідження зміни ставлень до етносів, які відрізняються кольором шкіри, дозволяє зробити висновки про готовність старшокласників до зменшення дистанції з арабами ($t=-2,431$ при $p \leq 0,05$), китайцями ($t=-2,857$ при $p \leq 0,05$) та турками ($t=-2,431$ при $p \leq 0,05$). Статистично значущих змін ставлення до етносів, які відрізняються кольором шкіри, у учнів контрольної групи не виявлено.

Загалом, спостерігається позитивна тенденція диференціації налаштованості на позитивну взаємодію з представниками інших етнічних груп, яка структурується таким чином (динаміка зростання індексу національної дистанційованості):

- українці, представники слов'янських народів - *високий рівень толерантності (62 % з 60%)*; вихідці із неслов'янських народів,

які довгий час мешкали разом за часів Радянського Союзу – *середній рівень толерантності (31 % з 24%)*;

- етнофори, котрі вирізняються із основної маси населення кольором шкіри, мешканці України недавнього іммігрантського походження – *низький рівень толерантності (інтолерантність) (7% з 16%)* досліджуваних.

Провівши узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження після формувального експерименту, ми виявили виражену позитивну динаміку показників рівнів міжетнічної толерантності старшокласників і встановили, що:

- *високий рівень міжетнічної толерантності* демонструють 34% (з 28%) досліджуваних;
- *середній рівень міжетнічної толерантності* притаманний – 54% (з 29%) досліджуваних;
- *нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності* діагностовано у 7% (з 15%) досліджуваних;
- *низький рівень міжетнічної толерантності* залишається притаманний 5% (з 10%) респондентів. Байдужого ставлення до питання міжетнічної взаємодії з представниками різних етнічних спільнот не виявлено.

Таким чином, результати повторного діагностичного дослідження підтвердили доцільність врахування визначених соціальних та психологічних умов для ефективного впровадження програми психологічного супроводу формування міжетнічної толерантності старшокласників.

3. 3. Психолого-педагогічні та методичні рекомендації з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників

Мета наступної частини дисертації полягає у тому, щоб на основі визначених теоретичним та емпіричним шляхом соціально-психологічних чинників та психолого-педагогічних умов розвитку етнічної толерантності старшокласників сформулювати психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на допомогу шкільним психологам, педагогам та батькам учнів старшого шкільного віку щодо оптимального розвитку у них нормативних показників міжетнічної толерантності.

Спочатку проаналізуємо вплив основних *соціальних чинників* під кутом зору їх дії у шкільному середовищі й, відповідно, впливу на формування міжетнічної толерантності старшокласників:

а) рівень міжетнічної толерантності залежить від соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни. У кризові моменти він значно знижується і може досягати такого рівня, коли інтолерантні установки значно переважають толерантні [102; 118]. За таких умов стимулюється прискорене формування конфліктогенних ситуацій й загострюються міжетнічні стосунки;

б) важливим моментом у визначенні ролі соціальних аспектів функціонування міжетнічної толерантності є чинник дискримінації. Зазначимо, що в Україні, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України (1994-2010 рр.), її рівень не є високим [170, с. 519-520].

Оцінити важливість соціально-психологічного контексту міжетнічної толерантності (особливо у перспективі) можна, аналізуючи чинник міграційних процесів, й регіональну спрямованість міграційних потоків. Це пов'язано, зокрема, зі специфікою сприйняття іммігрантів і їх культур та зразків поведінки у новому для них середовищі, а для постійних мешканців носіїв нових етнічностей. Власне, йдеться про етнопсихологічну та етнокультурну дистанції між контактуючими суб'єктами.

Оскільки практики поліетнічних країн свідчать, що іммігрантський компонент соціально-психологічних контекстів, у яких функціонує міжетнічна толерантність, зазвичай, погіршує умови її функціонування, то процес формування негативного сприйняття іммігрантів прискорюється.

Далі зупинимося на аналізі психологічних чинників: згідно з інтегральною теорією загрози, яка сприймається етнічною групою, є її страх втратити статус престижної етнічної спільноти [99, с. 56]:

- наявність певної дистанції (соціальної, культурної, психологічної);
- у сприйнятті й, особливо у позиціюванні, якими відрізняються індивіди, фіксується специфіка толерантності, що підкреслює її важливу характерну рису;
- вона реалізується у якості особистісної настанови та колективної позиції як реакція на умови існування складних суспільств, настанова та позиції, котрі набуваються й умисно культивуються.

Оскільки умови реалізації вказаних чинників змінюються, то, до певної міри, саме психологічні та соціальні умови будуть визначати саму динаміку міжетнічної толерантності, соціальні, переважно, у груповому, а психологічні в індивідуальному вимірі. Тому, конструюючи моделі міжетнічної толерантності, потрібно ретельно враховувати цю динаміку, характер перебігу якої детермінується, як вже було сказано вище, впливом, а іноді й під тиском, умов її формування й функціонування. До того ж, толерантність (а особливо міжетнічна) носить характер індивідуального вибору, вона здобувається через виховання, інформацію й особистий життєвий досвід [165, с. 314-315].

Формування відповідного інформаційно-виховного простору шкільного середовища є надзвичайно актуальним. На наш погляд, процес формування такого простору має передбачити опанування двома блоками проблем, на основі чого варто вибудовувати позиції у взаємодії, а міра ефективності цього процесу буде визначатися *забезпеченням таких психолого-педагогічних умов:*

1) інформування учнів через різні складові навчально-виховного процесу про даність факту поліетнічності сучасного світу, й України зокрема, та тенденцій до зростання його етнокультурної диверсифікації; про те, які переваги і ризики ця диверсифікація несе у собі. Процес формування міжетнічної толерантності розпочинається тоді, коли етнофори отримують інформацію один про одного, яка закладає основи вибудовування у їх свідомості стереотипів учасників міжетнічної взаємодії. Таку інформацію учасники взаємодії щонайперше отримують від безпосередніх контактів, зазвичай, у поліетнічних ареалах (території, на яких мешкають представники різних етнічних спільнот) та етноконтактних зонах (суміжні території, населені різними етнофорами). Іншу інформацію можна здобути із письмових джерел, художньої літератури, а останнім часом і з інтернету;

2) формування в учнів об'єктивного сприйняття цієї етнокультурної розмаїтості й відповідного реагування на неї, передусім, це стосується індивідів – носіїв цієї розмаїтості (етнофорів).

Зазвичай, адекватне сприйняття відмінного від себе етнофора, передусім його культурних та поведінкових характеристик (за умови їх розуміння), формує підстави для позитивного налаштування на взаємодію з ним.

Варто пам'ятати, що дослідники процесу міжетнічної взаємодії фіксують (особливо на його початкових стадіях) присутність у ній, а часто й превалювання, феномена етноцентризму, який етнопсихологи пропонують розглядати з позиції когнітивної категоризації. Егоцентризм відіграє значну роль і в процесі порівняння себе з іншими, своєї культури з культурою інших і, як зазначають психологи, при цьому інші культури автоматично потрапляють у розряд меншовартісних [205].

Сприймаючи один одного, а, відповідно, й етнічні групи, у контексті парадигми «ми» і «вони» учасники взаємодії, за українським етнопсихологом І. В. Данилюком, схильні приписувати собі усі чесноти, а своїм партнерам – сукупність вад [41, с. 313].

З цього випливає, що ключовим моментом у формуванні міжетнічної толерантності у шкільному середовищі є подолання надмірних виявів етноцентризму й усунення бар'єрів, які він вибудовує у взаємодії різних етнофорів, подолання етнічних стереотипів, які укорінюються у свідомості завдяки посиленню етноцентричних тенденцій у міжетнічній взаємодії. На цьому дослідники роблять особливий наголос, оскільки, за В. Криськом, етнічний стереотип – це схематизований образ своєї чи чужої етнічної спільноти, який відтворює спрощене (однобічне, неточне чи спотворене) знання про психологічні особливості й поведінку конкретного народу і, на основі якого складається усталена та емоційно забарвлена думка однієї нації про другу, або ж про саму себе [91, с. 112-113].

Виходячи із сказаного, виявляється, що у подоланні, зазвичай, негативних етнічних стереотипів, а відповідно, й надмірного етноцентризму, базовим є підхід, котрий забезпечує учасників взаємодії об'єктивною етнічною інформацією один про одного. Це дає можливість обирати таку систему заходів, які ведуть до формування засад міжетнічної толерантності, а згодом і закріплення їх у свідомості та у поведінці учасників взаємодії.

Продуктивним у навчально-виховному процесі в американських школах з багатоетнічним учнівським складом виявився також експеримент із введенням на початку 1980-х років у навчальні плани матеріалів про характерні свята для різних народів. Вони стали невід'ємною частиною мультикультурного навчання, як складової мультикультурної освіти, й у різних формах практикуються й у нинішній час [222].

Складаючи подібні плани, автори ідеї виходили із того, що жодна навчальна дисципліна, якою б об'ємною вона не була, не може достатньою мірою забезпечити адекватне усвідомлення й розуміння змісту свят у їх географічному, релігійному, етнічному та інших вимірах, що необхідно для налагодження міжкультурного діалогу у поліетнічному шкільному середовищі, а у більш тривалій перспективі й поза його межами. Вони запропонували включити у навчальний процес (починаючи з 7-8 класів і

продовжуючи далі) три цикли міждисциплінарних занять, які, зокрема, структурувалися так:

1) дискусії у класі за темами: яким чином звичаї і вірування у різних народів передаються від покоління до покоління й як вони транслюються з однієї частини світу до іншої; порівняння цих звичаїв й вірувань у народів, скажімо, Латинської Америки та Європи й у країні проживання; виокремлення особливостей цих свят у різних народів й формування засад їх сприйняття і розуміння;

2) спонування до різного роду діяльності, пов'язаної з етнічною специфікою різних людських спільнот (перегляд іноземних кінофільмів, аналіз текстів журналів та газет, навчання деяким іграм та практикування етнічних видів спорту, виготовлення предметів, характерних для традицій матеріальної культури тих чи інших народів). На нашу думку, такий підхід може бути ефективно застосований і в реаліях українського шкільного середовища однак, з більшою акцентуацією на впливах соціально-психологічних чинників, на чому ми наголошували вище. Підстави для такого твердження ми знаходимо у зацікавленості населення поліетнічних країн, яке фіксується й у підлітковому середовищі, своїм етнічним походженням, а отже й традиційною культурою своїх етнічних спільнот.

Цікавий, на наш погляд, підхід у подоланні негативних стереотипів й упереджень у дуже складних умовах міжетнічної взаємодії був обраний психологами на території колишньої Югославії, спільноти якої свого часу перебували у складі однієї держави (Федеративна Республіка Югославія), а згодом стали ворогуючими сторонами. Особливо глибоких психологічних і психічних трав у такому протистоянні зазнавали діти і підлітки, власне ті категорії, які є основою формування шкільного середовища.

Питання адаптації до нових умов (для тих, хто залишався у нових місцях поселення) та реадаптації (для тих, хто повертався до попереднього місця проживання) стали надзвичайно актуальними для значної частини населення, передусім, для психічно травмованих підлітків. Ефективними у

такій ситуації виявилася спеціальна навчально-виховна програма, яку склали «модулі психосоціальної допомоги»:

- 1) образи мого дитинства (модуль зосереджувався на відтворенні деяких епізодів минулого й пошуках шляхів подолання стресових ситуацій);
- 2) кроки до відновлення (розвиток якостей, які сприяли б адаптації до нових умов життя);
- 3) шлях у майбутнє (вибудовування майбутнього життя з урахуванням необхідності взаємодії з представниками інших етнічних спільнот);
- 4) права дитини (усвідомлення своїх прав, змагання за їх реалізацію з одночасним вихованням поваги до прав інших етнофорів, з якими доводиться взаємодіяти у тій чи іншій соціальній реальності) [62, с. 3].

Звернемо увагу на той факт, що у цьому процесі активно використовувалися етнічно марковані предмети образотворчого мистецтва. У зв'язку з цим, В. Б. Євтух зазначає: «У ході втілення перших трьох модулів, активно застосовувалися твори образотворчого мистецтва, оскільки їх автори вважали, ... що ці твори є надзвичайно ефективним й етично виправданим інструментом для лікування та подолання травматичних життєвих ситуацій, незалежно від того, чи пов'язані вони з війною, чи то з іншими подіями» [62, с. 3].

Подібні підходи пов'язані з практиками естетичного виховання у Німеччині та Австрії на початку минулого століття, і саме у складних емоційних ситуаціях взаємодії одного з одним учасників виховного процесу. Завдяки вправному їх використанню вдалося сформувати почуття терпимості, як у самих учасників взаємодії, так і вибудовувати ситуації толерантності у спілкуванні представників різних соціальних верств і носіїв різноманітних культурницьких та етнічних традицій» [62, с. 4].

Тут ми маємо справу зі спробою подолати комплекс складних психологічних проблем, які виникли на ґранті етнічної ненависті до інших етнофорів й, за таких умов, негативна стереотипізація відбулася практично миттєво.

Подібні ситуації, у які втягуються підлітки і діти, час від часу виникають і в українських реаліях, у результаті чого зростає рівень несприйняття та упередженості щодо носіїв іншої етнічності. Тому адаптація описаного досвіду до виправлення такої ситуації, що вже склалася у певному поліетнічному докільлі, а у шкільному середовищі з профілактичними цілями, може бути ефективно використана у навчально-виховному процесі старшокласників.

Обґрунтовуючи *психолого-педагогічні рекомендації з розвитку міжетнічної толерантності старшокласників*, ми керувалися теоретичними підходами до проблеми етнонаціонального розвитку сучасного світу у вітчизняній і зарубіжній літературі та значним масивом фактологічного матеріалу з етнічної проблематики, аналіз якого ми здійснили у попередніх розділах.

Базуючись на теоретичних засадах і практичному функціонуванні такого феномену як «міжетнічна толерантність», ми виходили з таких положень:

1) у наслідок процесів глобалізації, які відбуваються в сучасному суспільстві етнічна строкатість конкретних країн буде поглиблюватися;

2) процеси етнополітичного та етнокультурного відродження посилюватимуть етнокультурну диверсифікацію поліетнічних суспільств, яка буде стимулювати ускладнення соціально-психологічної атмосфери етнонаціонального розвитку суспільств, а також особистісної поведінки певного етнофора щодо довколишнього світу;

3) це, своєю чергою, ускладнюватиме процеси міжгрупової й міжособистісної взаємодії представників етнофорів, починаючи зі шкільного віку;

4) теоретично обґрунтовані та емпірично підтверджені результатами нашого дослідження, положення є підставою для твердження про те, що етнічна проблематика актуалізується у сфері міжгрупових та

міжособистісних стосунків, зокрема щодо посилення етнотермічних тенденцій, що може провокувати конфліктогенні ситуації;

5) відповідно, у теоретичному і практичному планах постає завдання регулювання міжетнічної взаємодії у поліетнічних суспільствах взагалі й в українському зокрема; одним з ефективних засобів формування міжетнічної толерантності є розвиток позитивної етнічної ідентичності через механізми етнічної ідентифікації, етнічної рефлексії й етнічної інтеракції (міжетнічної взаємодії);

6) хоча етнічна ідентичність є певним чином психофізіологічно заданою на її формування та розвиток впливають різного роду чинники, передусім, соціального і психологічного характеру;

7) старшокласники, в силу вікових особливостей, досить чутливі до корекційно-розвивальних впливів, тому реалізація програми у шкільному середовищі є добрим підґрунтям для формування позитивного налаштування учнів на взаємодію з однокласниками та довколишніми, які є носіями відмінної від їхньої етнічності;

8) перераховані вище обставини (до них можна додати ще й те, що «епідемія інтолерантності», поширюючись швидкими темпами, змінює спільноти й ставить виклики перед школою) є ефективними щодо системних цілеспрямованих впливів на старшокласників з метою формування у них настанов на толерантне ставлення до представників інших етнофорів у процесі міжособистісної взаємодії.

Усе сказане вище зумовлює необхідність аналізу існуючих методик і практик, які використовуються чи можуть використовуватися у навчально-виховному процесі у шкільному середовищі, а також їх адаптації до українських реалій та розробки на їх основі моделей формування і функціонування міжетнічної толерантності у такого роду середовищі.

Українське шкільне середовище є продуктивним простором для реалізації формувальної програми з огляду на кілька причин:

1) воно дає можливість формування впливу на становлення і розвиток особистості у цілком конкретних умовах й визначених межах, що уможливорює концентрацію зусиль, зокрема, і на формуванні міжетнічної толерантності, а, отже, відкриває перспективу досягнення позитивного результату;

2) у шкільному середовищі є дуже важливе підґрунтя для успішної формувальної роботи – системний та послідовний навчально-виховний процес, який дає можливість вибудувати конструкт формування й функціонування міжетнічної толерантності з проекцією на позитивні результати через включення у навчальні програми предметів, які сприяють посиленню позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, а позаурочні заходи планувати так, щоб у них було місце ініціативам, спрямованим на формування міжетнічної толерантності;

3) могутнім чинником формування міжетнічної толерантності є позитивний зміст міжетнічної взаємодії організованої у процесі різних форм культурно-просвітницької та виховної роботи, яка достатньо широко представлена в українських школах);

4) перспективою для формування міжетнічної толерантності є включення у навчально-виховний процес «спеціального учасника» (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор) процесу формування міжетнічної толерантності, який опікується саме соціально-виховними питаннями.

В етнічно змішаних школах поліетнічних європейських країн, наприклад, у Бельгії, Німеччині та ін.. є окремий фахівець, який займається виключно розв'язанням проблем стосовно налагодження позитивного рівня міжетнічної взаємодії.

Сьогодні, фінансування українських шкіл не передбачає введення такої штатної посади. Однак, з інтенсифікацією процесів етнічного змішання й збільшенням відсотка учнів з неслов'янським походженням, така перспектива, пов'язана з необхідністю роботи саме такого "учасника" в

шкільному середовищі може стати реальністю. Принаймні, уже сьогодні частину функцій «спеціального учасника» мають виконувати практичні психологи, соціальні педагоги чи педагоги-організатори. Такому спеціалісту в контексті формування засад міжетнічної толерантності відводиться ключова роль. Ця роль визначається тим, що він має забезпечити виконання одного з головних завдань у формуванні міжетнічної толерантності – профілактика і подолання упереджень, які виникають на основі етнічного, расового, культурного чинника.

Вирішення цього завдання визначається такими обставинами:

1) необхідністю в умовах поліетнічності самого шкільного середовища й соціокультурного довкілля вступати у діалог з представниками різних етнічних спільнот та вести його;

2) необхідністю формування усвідомлення школярами важливості безконфліктного співіснування представників різних народів й носіїв різноманітних культурницьких традицій);

3) необхідністю підвищувати рівень інформованості учнів про інші народи і культури, зокрема і у поза навчальний час (виховні заходи, екскурсії).

Отже, ключовою фігурою у формуванні міжетнічної толерантності має стати фахівець, який володіє необхідними знаннями, уміннями та навичками вибудовування позитивної міжетнічної взаємодії. Серед особистісних характеристик такого фахівця на чільне місце висувається його компетентність [6, с. 144].

Поміж різновидів компетентності особливого значення у контексті нашого дослідження набувають соціально-психологічна, культурна та міжкультурна компетентність. Компетентність – це поінформованість, обізнаність, ступінь кваліфікації фахівця, які дозволяють успішно вирішувати завдання, що стоять перед ним у певній сфері діяльності. У дослідженні ми зосереджуємося на тих видах компетентності, які є важливими для аналізу процесів формування міжетнічної толерантності.

Пов'язуючи міжкультурну компетентність з соціально-психологічною компетенцією (її ми трактуємо як здатність розв'язувати різноманітні соціально-психологічні завдання) й розвиваючи її у тих, хто безпосередньо має управляти процесом формування міжетнічної толерантності, можна досягти позитивних результатів. Зокрема, це може виявитися у зниженні напруженості у стосунках між різними етнофорами, подоланні негативних стереотипів, усуненні причин, за яких виникають упередження, у формуванні засад позитивного сприйняття «інакшості».

Аналіз наукової літератури з етнопсихології, етносоціології та етнокультурології показав, що ефективним інструментом формування міжетнічної толерантності є міжкультурний діалог та багатокультурна (мультикультурна) освіта.

У документах Ради Європи міжкультурний діалог визначається як «відкритий та наповнений повагою обмін поглядами між індивідами, групами з різним етнічним, релігійним й лінгвістичним походженням та спадщиною на основі взаємного порозуміння та поваги [223, с. 9-10].

У процесі такого діалогу відбувається інтенсивний обмін інформацією, яка суттєво впливає на формування спільних змістових уявлень учасників міжкультурного діалогу, корті, зазвичай, є представниками різних етнічних спільнот. У цьому контексті важливими є ще два моменти:

1) культурницькі традиції вбирають у себе досвід життєдіяльності, стан психологічних та поведінкових реакцій при взаємодії особистості й соціального довкілля;

2) обмін інформацією, її адекватне засвоєння розширює діапазон пізнання «інакшості» й поглиблює розуміння сутності іншого та пошуку адаптації (при вправному регулюванні процесу пізнання й розуміння, яке здійснюється «спеціальним учасником») до умов взаємодії з ним.

Якщо все це розглядати у розрізі шкільного середовища, то воно, маючи такий могутній інструмент як навчально-виховний процес, є чи не найефективнішим із усіх середовищ (соціальних просторів).

Концептуально феномен «міжкультурного діалогу» розглядається у рамках теорії інтеракціонізму та практик стосунків між людьми, що передбачає його інтерпретацію як складової процесу взаємодії, у нашому випадку взаємодії у сфері міжкультурного, міжетнічного розвитку поліетнічних суспільств, одним із соціально-психологічних зрізів якого є шкільне середовище. Вага останнього постійно зростає на що вказується у спеціальній доповіді РЄ «Різноманіття і згуртування: нові виклики» де підкреслюється непересічна роль освіти (усього освітнього комплексу) у справі налагодження міжкультурного діалогу [197, с. 77-79] з метою опанування цими викликами й подолання суперечностей розвитку поліетнічних суспільств.

Вважаємо, що такий концептуальний підхід у дослідженні феномену міжкультурного діалогу є на сьогоднішній день найбільш продуктивним, оскільки він дає можливість адекватно відтворити сам процес «діалогування» й об'єктивно визначити значущість результатів діалогу та ввести їх у практики життя шкільного середовища.

У цьому контексті саме мультикультурна освіта має свої пріоритети, оскільки вона за вправного менеджменту й ефективної діяльності «спеціального учасника-фахівця» (практичного психолога, соціального працівника, педагога-організатора) міжетнічної взаємодії та формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі може вирішувати важливі питання взаємодії різних етнофорів не лише у межах школи, а й поза її межами.

Канадські дослідники (саме Канада має значні успіхи в імплементації полікультурної освіти), визначаючи роль освіти у сучасному суспільстві, особливий наголос роблять на таких її пріоритетах, як «розвиток взаєморозуміння, взаємоповаги та позитивного ставлення до культурного різноманіття у суспільстві» [12, с.7].

Раціональними тут можуть бути пропозиції щодо реформування навчальних програм. Вони базуються на чотирьох підходах:

1) підхід окремих внесків (до програм включається інформація про внесок кожного народу, індивідуумів у загальну культурну скарбницю людства);

2) адаптивний підхід – включення до програм концепцій (через тематику), пов'язаних з полікультурністю;

3) трансформаційний підхід, який полягає у тому, що структура навчальних програм має вміщувати предмети та теми, котрі відкривають для учнів можливості ознайомлення з різноманітними етноконцепціями та виробляють у них здатність формулювати власну точку зору;

4) підхід соціальної співучасті (учасники навчального процесу (учні) спонукаються до участі у формуванні таких програм та окремих тем, а також до участі у розв'язанні проблем, пов'язаних з феноменом етнічності) [12, с.7].

Вирішальним моментом у цьому процесі є два аспекти:

1) сприяння формуванню таких психологічних та соціальних умов, які апріорі виключають можливість появи негативних упереджень у школярів;

2) створення таких психологічних умов, які сприяють подоланню негативно маркованих (через упередження) стереотипів про представників інших етнічних спільнот.

Зауважимо, що на нашу думку, в українських обставинах зусилля навчально-виховного процесу у контексті соціально-психологічних умов формування міжетнічної толерантності мусять концентруватися на другому аспекті. Аргументи для обґрунтування такої точки зору визначаються тим фактом, що соціальне довкілля, у якому перебувають учні й з якого вони приходять у шкільний колектив, накладає свій відбиток на їх свідомість і, вони є носіями тих стереотипів, які існують у сім'ї, громаді, суспільстві.

Якщо звернути увагу на процес творення моделей формування і функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, котрі стали предметом нашого аналізу, стає очевидним: вони в основному базуються саме на комплексному врахуванні питань, зазначених нами у другому аспекті.

Підтвердження такого висновку знаходимо і у поширеній у зарубіжній психології та педагогіці «моделі осмисленої дії» Фішбейна-Айзена, в основу якої покладені можливості впливу на трансформування негативних поведінкових стереотипів, тобто витіснення негативного контексту із взаємодії упередженого ставлення до «інакшості», у нашому випадку використовуючи можливості навчально-виховного процесу.

Нагадаємо, ця модель базується на таких принципах (подаємо у викладі українських дослідників О. Гриценка та В. Підкопаєва):

1) урізноманітнення точок зору, змістовного наповнення, культурних моделей та матеріалів;

2) застосування методик, що передбачають співробітництво між учнями та вчителями, розвивають взаєморозуміння та самостійність, сприяють зростанню самоповаги та успішності учнів;

3) активне залучення учнів до навчального процесу, використання вже набутих ними знань та інформації з метою їх підготовки у пізнавальному, чуттєвому, поведінковому аспектах до самостійного формування знань, їх інтерпретації та оцінювання;

4) розвиток критичного мислення та творчого осмислення інформації;

5) планування стимулюючих та культурно значущих для учнів видів діяльності у комфортному для навчання середовищі;

6) використання наявних у даній місцевості природних і культурних ресурсів, що надає навчальному процесу більшої значущості, формує здатність до поціновування навколишнього культурного різноманіття;

7) якомога рівномірніший розподіл ролевих статусів та відповідальності у класному колективі шляхом виконання учнями спільних завдань, реалізації спільних проєктів, під час чого вчитель виступає як провідник та помічник;

8) широке використання діалогу як комунікативного процесу задля досягнення консенсусу між різними поглядами, використовуючи наявну в культурному різноманітті множинність позицій і поглядів заради культурного взаємозбагачення;

9) формування навичок самооцінки, базованих на усвідомлених цінностях самого навчання, а не тільки його результатів;

10) чіткі й точні роз'яснення щодо цінностей, базових для полікультурних світоглядних настанов, з одночасним роз'ясненням щодо поглядів, які вважаються расистськими та ксенофобськими [12, с. 9].

У цьому контексті актуалізується два питання, пов'язані, передусім, з організаційною компетентністю школи й менеджерськими можливостями особистості – «спеціального учасника»:

1) яким чином, спираючись на накопичений досвід й використовуючи потенціал полікультурної освіти, можна і варто творити атмосферу толерантності у міжетнічних стосунках шкільного середовища;

2) на яких цінностях необхідно робити особливий акцент у навчально-виховному процесі.

На наш погляд, раціональними у цьому напрямку є рекомендації ЮНЕСКО, узагальнені Мухаммедом Гафаром у спеціальній доповіді [224, с. 34], які є слушними і для наших реалій й, зміст яких ми передаємо у стислому вигляді:

- ціннісні орієнтації навчального процесу у школі мають бути чітко задекларовані у політиці щодо навчальних планів; повинна бути визначена людина, котра координує зусилля, закладені у планах у межах усієї школи, й дії учасників процесу; для реалізації цих зусиль у бюджеті школи мусить бути передбачена спеціальна стаття витрат;
- повинні проводитися постійні дискусії і консультації за участю тих, хто задіяний у творенні ціннісних орієнтацій навчально-виховного процесу з метою пошуку розв'язання актуальних проблем, зокрема пов'язаних з функціонуванням міжетнічної толерантності;
- мусить бути визначена стратегія навчання толерантності; учасники, задіяні у творенні ціннісних орієнтацій, мусять

моніторити цей процес з тим, щоби зосереджувати увагу на найбільш актуальних питаннях формування міжетнічної толерантності;

- у навчальному процесі мусять бути активно задіяні медійні засоби з метою підвищення ефективності чинної стратегії;
- значні зусилля учасників навчально-виховного процесу мають бути сконцентровані на розвитку інструментарію реалізації й оцінки стратегій;
- з метою удосконалення шкільної політики щодо міжетнічної взаємодії для адміністрації школи постійно готуються спеціальні доповіді з акцентом на можливостях удосконалення цієї політики.

До зазначеного вище варто додати ще одну, на наш погляд, надзвичайно важливу умову (до цього нас спонукає здійснений нами аналіз у попередніх розділах і параграфах) – рамки, цілі й підходи навчання і виховання толерантності мусять базуватися на вивірених психолого-педагогічних підходах, прагненні досягти головної мети навчально-виховного процесу щодо реалізації соціальних запитів безконфліктної міжетнічної взаємодії. В цьому плані шкільне середовище є, з одного боку, простором, у якому міжетнічній толерантності навчають, а з другого, цю толерантність практикують, тобто, тут є можливість реалізувати теоретичні знання на практиці, у повсякденній взаємодії школярів.

Однак, для того, щоб кожна школа, кожне шкільне середовище стали таким простором, у межах якого успішно вирішуються питання формування і функціонування міжетнічної толерантності, мають втілюватися основні принципи практикування толерантності, які розроблені Фундацією Анне Франк і запропоновані до застосування у школах поліетнічних регіонів [224, с. 48].

Ці принципи ми вважаємо слушними для впровадження і в українському шкільному середовищі:

- відповідальність школи за навчання і виховання міжетнічної толерантності;
- вибудовування моделі позитивного використання етнічності у навчально-виховному процесі;
- навчання інклюзивному мисленню;
- інтегрування у навчально-виховний процес міжкультурної освіти;
- підкреслення тих моментів (елементів подібності), які скорочують етнопсихологічну дистанцію у міжетнічній взаємодії між її учасниками; необхідність подолання расизму, ксенофобії не лише у межах шкільного середовища, а й поза ним; постійна праця над створенням позитивної атмосфери міжетнічної взаємодії.

Як приклад існуючих позашкільних практик в Україні, спрямованих на формування міжетнічної толерантності, можна назвати: вечори-діалоги «Україна... від толерантності особи до толерантності держави і суспільства в цілому» на рівні районних центрів; ініціатива «Голокост та навчання толерантності в Україні»; інформативно-виховний проект Інституту східноєвропейського розвитку «В одному човні», літній табір «Джерела толерантності» та ін.[25; 02; 224, с. 69-70].

Вправне застосування пропозицій і рекомендацій у навчально-виховному процесі в українській школі розширить базу таких практик й стимулюватиме організаційну, навчальну, виховну роботу у шкільному середовищі у напрямку підвищення ефективності процесу формування й зміцнення засад міжетнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі.

Далі комплексну програму формування міжетнічної толерантності ми проаналізуємо під кутом зору таких маркерів[60, с. 87-92]):

1) загальні принципи конструювання моделей навчання учнів міжетнічній толерантності;

- 2) рекомендації фахових інституцій;
- 3) можливі сфери (простори реалізації) тих чи інших рекомендацій;
- 4) роль особистісного чинника (вихователя, вчителя, педагога-організатора, соціального працівника, практичного психолога) у навчально-виховному процесі з акцентом на його особистісних характеристиках.

Таку особистість ми будемо називати «спеціальним учасником» міжетнічної взаємодії.

Щодо рекомендацій фахових інституцій, які стосуються конструювання моделей формування міжетнічної толерантності учнів, то у найбільш узагальненому вигляді їх можна відшукати у публікаціях під егідою ЮНЕСКО, Ради Європи та організацій, які були названі вище. Вони радять концентрувати зусилля у навчально-виховному процесі, передусім, на усвідомленні учнями того, що міжетнічна толерантність є складовою частиною прав людини, яких потрібно дотримуватися у стосунках між людьми різного етнічного походження й носіями різної етнічності.

Ми виділяємо *основні принципи (постулатів)*, на яких варто вибудовувати програму формування толерантності:

- з'ясування змісту поняття толерантність і, який вплив вона має на розвиток суспільства, груп, окремих індивідів;
- ознайомлення з існуючими у довкіллі старшокласників, етнокультурницькими та історичними традиціями, відмінними від власних; повага до етнічних відмінностей;
- розуміння унікальності кожного акту міжетнічної взаємодії;
- принцип компліментарності щодо відмінностей;
- взаємність як спрямованість на співробітництво;
- культура миру (мирного співіснування відмінностей).

Для більш окресленого розуміння ролі кожного із перелічених принципів у процесі формування міжетнічної толерантності, розкриємо психолого-педагогічні та соціальні *умови* їх забезпечення у навчально-виховному просторі шкільного середовища:

1) дорослі, а особливо діти та підлітки мусять усвідомлювати свою роль та відповідальність як громадян чи то членів колективу у функціонуванні міжетнічної толерантності. Для цього вони мають бути озброєними знаннями й фактологічним матеріалом щодо наслідків, які виникають як результат зневажання людської гідності, й того, що епідемія інтолерантності викликає насильство й зумовлює страждання людей;

2) учні повинні бути озброєні знаннями про історію та культуру людей, які взаємодіють з ними у шкільному середовищі, є представниками тих спільнот, у яких вони проживають й діти котрих можуть бути їх однокласниками;

3) навчальні плани мають включати можливості для вивчення, подеколи навіть і поглибленого, різних культур, як тих, котрі представлені у їх учнівському середовищі, так і тих, з якими вони не вступали у безпосередні контакти;

4) школярі мають поважати спеціальні й особливі якості індивідів як вияв їх внутрішнього «я», як цінності кожної індивідуальності, як специфічної форми вияву їх гідності;

5) виключення із взаємодії «моральних» засад, на яких може проростати будь-яка форма інтолерантності й заміна їх такими, які стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії;

6) вибудовування відносин на основі взаємності й поваги має стати однією із найважливіших умов формування й функціонування міжетнічної взаємодії - врахування запитів як людини, з котрою ви спілкуєтесь, так і більш широкого довкілля;

7) учням старших класів потрібно створювати можливості для самостійного прийняття демократичних рішень з метою формування атмосфери довіри, що дозволяло б уникати конфліктогенних ситуацій у відносинах, а у разі виникнення конфлікту, розв'язувати їх у мирний спосіб.

Такі *умови* обґрунтовують та забезпечують здійснення певних заходів для формування міжетнічної толерантності та шляхи їх реалізації.

- *Перша умова* може бути успішно реалізована, якщо до навчальних програм будуть включені навчальні дисципліни та окремі теми, предметом яких стане ознайомлення учнів з глобальними проблемами сучасного розвитку й, зокрема розв'язання проблем міжетнічної взаємодії.
- При *реалізації другої умови* позитивного результату можна досягти через поширення інформації й знань щодо вироблення, закріплення та розвитку успішних форм взаємодії у сучасному глобалізованому світі, що пов'язує громадянина окремої держави, зокрема України з глобальним довкіллям.
- Успіх *третьої умови* залежить від вправності сприяння зануренню у деталі загальних універсальних характеристик людини і, разом з тим, усвідомлення того, що сьогодні існує широкий спектр культурного розмаїття, носіями якого представники різних етносів, яким притаманні різні особливості. При цьому, важливим є непересічне значення солідарності представників різних народів, носіїв різних культур й етнічностей в усуненні конфліктогенного потенціалу протиставлення глобального й національного, групового й індивідуального у їх взаємодії (безпосередній чи опосередкованій).
- Щодо *інших умов*, які стосуються змісту й впливу толерантності на людські відносини й частково відображені в Загальній декларації прав людини, Декларації принципів толерантності та ін., то вони розкривають та забезпечують реалізацію стандартів, атрибутів, ціннісних орієнтацій у взаєминах між людьми різного етнічного і расового походження, носіями відмінних культурницьких традицій, менталітетів. Забезпечити усвідомлене розуміння того, що різноманітність є ресурсом розвитку через відтворення ситуацій, коли людські відмінності

доповнюють одна одну, творячи єдине ціле. Цього можна досягти через включення спеціальних тематичних сюжетів у процес вивчення дисциплін, які розкривають соціальні, економічні, політичні, психолого-культурницькі процеси як в окремо взятій країні (передусім Україні), так і у світі в цілому. Акцентування уваги на можливостях примирення у ході виникнення конфліктогенних ситуацій й рівнозначної участі у їх вирішенні з вигодою для усіх сторін (співробітництво). Формування відчуття соціальної відповідальності за те, що відбувається у міжетнічному спілкуванні, та практична участь у створенні атмосфери взаємодопомоги у шкільному середовищі, де учні проводять значний час.

Доречно звернути увагу й на те, наскільки проаналізовані умови та рекомендації співвідносяться з тими чинниками, які ми вище визначили як детермінантні у впливі на розвиток і функціонування міжетнічної толерантності, передусім, соціально-психологічного плану.

Так необхідно навчити учнів уникати загострення у стосунках з представниками іншої етнічності й розвивати почуття міжетнічної солідарності [209], а також готовності до спільних дій для поліпшення ситуації там, де основним чинником її ускладнення є соціальний [155, с. 80].

Конкретніше про можливості застосування визначених умов і рекомендацій та їх роль у формуванні почуття міжетнічної толерантності в українському шкільному середовищі необхідно вести мову, розглядаючи різні аспекти навчального процесу.

Вказані психолого-педагогічні умови та рекомендації забезпечують використання тих можливостей, які природно містяться у навчальних предметах, які викладаються у школах: література; історія; предмети соціального циклу, зокрема, психологія; предмети природничо-технічного циклу; математика; можливості, пов'язані з викладанням мистецьких дисциплін.

Наприклад, література, історія, мистецтво дають інформацію про культуру, традиції, становлення і розвиток. як свого, так і інших народів та забезпечують базу для розуміння цінностей інших народів більш живими методами, ніж, скажімо, вивчення їх політичної історії.

Зауважимо, що західними фахівцями розроблені спеціальні пропозиції щодо того, як ефективно скористатися потенціалом літератури, власне, мова йде про те, на яких моментах ватро акцентувати увагу учнів у першу чергу. Це стосується й інших предметів.

Що ж до мистецьких дисциплін, то їх можливості є невичерпними. Про це свідчать практики застосування засобів мистецтва у США, країнах колишньої Югославії та під час проведення літнього табору «Джерела толерантності» в Україні [102; 224, с. 69-70].

Ми погоджуємося з твердженням Б. Рірдон, про те, що «мистецтво як і викладання предметів, дотичних до нього - є чи не найбільш продуктивними для виховання толерантності; воно є тим середовищем, через яке можна найоптимальніше відтворити універсальні людські устремління» [224, с. 69].

Безумовно, ця продуктивність виявляється тоді, коли у навчальних планах виділяється достатньо часу для ознайомлення з культурами інших народів у спеціальних дисциплінах та включення мистецького матеріалу до інших предметів, передусім, історії, літератури, мови тощо.

При цьому, такий предмет як історія може надавати не лише широкі контекстуальні можливості виховання толерантності, а й стимулює утвердження егоцентричних тенденцій, породження й розвиток певних ворожих атитюдів щодо інших, виключення їх представників із простору свого спілкування, породження етнопсихологічних упереджень.

У цьому плані важливим елементом навчального процесу виступає застосування таких підходів, які забезпечують збалансованість викладу матеріалу про себе (свій народ) та про інших. Це підкреслює тяглість історичного розвитку людства, у якому кожен із народів є складовою частиною усього цілого та підходів, котрі убезпечують від появи негативних

атитюдів, а за їх наявності, сприяють їх подоланню. Особливо про це необхідно пам'ятати в епоху глобалізації.

Одним із ефективних методів у цьому плані є такий: при реконструюванні (відтворенні) історії свого й інших народів важливо виховувати розуміння ситуації через занурення у соціально-психологічний контекст та аналіз подій і фактів з точки зору їх впливу на зразки поведінки окремих особистостей й людських спільнот загалом.

Безумовно, предмети соціально-гуманітарного циклу мають величезний потенціал виховання міжетнічної толерантності, оскільки у ході їх викладання створюється широка база вивчення людини у соціальному довіллі, що дає можливість розуміти не лише її психіку та поведінку, а й визначитися з соціальними умовами, які впливають на її формування та детермінують характер вияву. Б. Рірдон вважає, що саме ці предмети формують змістовну базу виховання почуття свідомого громадянина, здатного до об'єктивної оцінки того, що діється у суспільстві, й до адекватного реагування на довілля та готовності до позитивної взаємодії з ним [224, с. 67-68], зокрема, в умовах його поліетнічності.

Срижневим моментом у цьому процесі є засвоєння учнями засадничих принципів, на яких має вибудовуватися демократичне суспільство й рівноправність у спілкуванні представників різних етнічних спільнот.

На перший погляд викладання природничих і технічних предметів мало дотичне до процесу виховання міжетнічної толерантності. Однак, розкриття цього зв'язку представлено розумінням впливу відкриттів у точних науках й динаміки біолого-природничих процесів на розвиток відносин між людьми та того, наскільки здобутки одного народу стають надбанням іншого й, у цьому контексті, ці здобутки, безумовно, є предметом гордості конкретного народу, а не предметом протиставлення одного народу іншому [224, с. 68-69].

Через викладання та засвоєння предметів природничо-технічного циклу: з'являється можливість логічно пов'язати прогрес у цих царинах з соціальною й моральною відповідальністю за їх використання у житті

суспільств. Вся ця схема вибудовується і функціонує на основі здобутих під час навчання знань.

Для моделювання конструктів формування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі важливим засобом є викладання математичних предметів. Саме за допомогою математичних методів, які активно і продуктивно використовуються у психології [224, с. 69]) можна відтворити реальну картину сприйняття «інакшості», пов'язаної з етнокультурними властивостями конкретного феномена, та особливостями реагування певного етнофора на цю «інакшість».

У цьому викладі варто підкреслити два моменти:

1) статистика, відтворена у математичних конструктах, допомагає зафіксувати здобутки і недоопрацювання у навчальному процесі, зокрема, пов'язані з формуванням засад міжетнічної толерантності;

2) застосування математичних знань уможливорює здійснення порівняння якісних характеристик у горизонтальному (скажімо, ставлення етнофора до одного, другого і т. д. представника етнічних спільнот) і вертикальному розрізах (наприклад, динаміку явища впродовж вікових змін).

Важливість математично-статистичних даних для відслідковування впливу різних чинників на динаміку міжетнічної толерантності у шкільному середовищі досить чітко ілюструє застосована нами шкала Е. Богардуса у замірюванні етносоціальної й етнопсихологічної дистанції у міжетнічній взаємодії, зокрема, налаштованості щодо останньої у школярів.

Узагальнюючи проведений аналіз, додамо, що оскільки, у нашому дослідженні мова йде про психологічні та соціальні умови та чинники розвитку й функціонування явища міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, то й акцент робиться саме на застосуванні тих методів, які уможливлюють реалізацію зазначених умов та розкриття впливу визначених чинників на процеси, пов'язані зі станом міжетнічної толерантності та умовами її ефективного розвитку.

Ми звернули увагу на ті методи, які використовуються у зарубіжних практиках у процесі формування (виховання) міжетнічної толерантності у шкільному середовищі й можуть бути реалізовані в українських реаліях: метод пояснення, метод навчання, тренінг, ділові та рольові ігри, консультування, метод корекції поведінки, методи корекції стану, методи реконструкції, метод трансформації простору, у якому реалізується міжетнічна взаємодія та функціонує міжетнічна толерантність; метод перетворення життєвого простору.

У ході аналізу отриманого фактологічного матеріалу ми звертали увагу на те, яким чином той чи інший метод допомагає розкрити сутність конкретного аспекту формування міжетнічної толерантності й досягти поставлених цілей дослідження.

Отже, на основі визначених теоретичним та емпіричним шляхом розвитку етнічної толерантності старшокласників ми сформулювати психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на допомогу шкільним психологам, педагогам та батькам учнів старшого шкільного віку щодо оптимального розвитку у них нормативних показників міжетнічної толерантності.

Висновки до третього розділу

За результатами теоретичного дослідження та у відповідності до результатів констатувального експерименту розроблено *«Програму психологічного супроводу з формування міжетнічної толерантності старшокласників»*, яка включає соціально-психологічний тренінг, індивідуальну та групову роботу зі старшокласниками, а також координування роботи сім'ї і школи. Робота з учнями передбачала розробку

та апробацію соціально-психологічного тренінгу «*Розвиток міжетнічної толерантності старшокласників*».

Акцент у реалізації психологічного супроводу було зроблено на застосуванні тих методів і форм роботи, які уможливлювали реалізацію зазначених вище психологічних умов формування міжетнічної толерантності у старшокласників: міні-лекції, бесіди, диспути, ділові та рольові ігри, психодіагностичні вправи, методи реконструкції і трансформації простору, у якому реалізувалася міжетнічна взаємодія старшокласників.

Запропонована програма виявилася ефективним засобом вирішення наступних завдань: ознайомити старшокласників з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», «міжетнічна толерантність» критеріями і соціальними виявами толерантності й інтолерантності, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах, зокрема, міжетнічної толерантності; показати можливість зміни інтолерантного ставлення особистості на толерантне; навчити учасників конкретних прийомів, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості й, зокрема, міжетнічної толерантності; визначити межі власної міжетнічної толерантності; розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, гідність і самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

Ефективним інструментом формування міжетнічної толерантності старшокласників є міжкультурний діалог та мультикультурна освіта. Ефективними були пропозиції щодо реформування та доповнення шкільних навчальних програм. Вони базуються на чотирьох підходах: *підхід окремих внесків* (до програм включається інформація про внесок кожного народу в культурну скарбницю людства); *адаптивний підхід* – включення до програм концепцій, пов'язаних з полікультурністю; *трансформаційний підхід* - зміст шкільних навчальних програм має включати теми, які знайомлять учнів з різноманітними етноконцепціями та виробляють у них здатність формулювати власну точку зору; *підхід соціальної співучасті*, коли

старшокласники спонукаються до участі у розв'язанні проблем, пов'язаних з феноменом етнічності.

Важливою умовою є ключова роль мобілізатора (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор), який у співпраці з іншими учасниками навчально-виховного процесу (вихователями, вчителями-«предметниками», передусім з циклу соціально-гуманітарних дисциплін), регулює процес формування міжетнічної толерантності.

Провівши узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження після формувального експерименту, ми виявили виражену позитивну динаміку показників рівнів міжетнічної толерантності старшокласників і встановили, *що високий рівень міжетнічної толерантності демонструють 34% (з 28% до ФЕ) досліджуваних; середній рівень міжетнічної толерантності притаманний – 47% (з 29% до ФЕ) досліджуваних; нижчий середнього рівень міжетнічної толерантності діагностовано у 7% (з 15% до ФЕ) досліджуваних; низький рівень міжетнічної толерантності залишається притаманний 12% (з 28% до ФЕ) респондентів.* Байдужого ставлення до питання міжетнічної взаємодії з представниками різних етнічних спільнот не виявлено.

Таким чином, повторне діагностичне дослідження підтвердило доцільність врахування визначених психолого-педагогічних умов та ефективність впровадженої нами програми психологічного супроводу формування міжетнічної толерантності у старшокласників.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз психологічних підходів до проблеми феномена міжетнічної толерантності; виявлено і проаналізовано основні психолого-педагогічні чинники та механізми розвитку міжетнічної толерантності, обґрунтовано критерії, визначено показники, рівні та психолого-педагогічні умови формування міжетнічної толерантності у старшокласників; обґрунтовано, розроблено і апробовано програму формування етнічної толерантності старшокласників у шкільному середовищі. Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Міжетнічна толерантність є багатогранним соціально-психологічним явищем міжетнічної взаємодії і виступає характерною рисою суспільного розвитку поліетнічного суспільства, яким є й українське суспільство. Внаслідок процесів глобалізації етнічна строкатість конкретних країн буде поглиблюватися, що може ускладнювати процеси міжгрупової й міжособистісної взаємодії представників різних етнофорів та провокувати конфліктогенні ситуації. Відповідно, постає завдання формування міжетнічної толерантності у поліетнічних суспільствах, до яких відноситься й Україна, в системі шкільної освіти.

Міжетнічну толерантність старшокласників ми визначаємо як позитивно налаштоване індивідуально-особистісне відношення учнів до існуючого соціокультурного та етнокультурного різноманіття світу, яке базується на усвідомленій адекватній терпимості і толерантному ставленні до представників іншої соціокультурної та етнічної спільноти й окремих її представників, а також готовності до позитивної конструктивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей.

2. На формування та функціонування міжетнічної толерантності у шкільному середовищі, зокрема старшокласників, впливають *соціальні* (етнічна наповненість конкретних регіонів та поліетнічність країни загалом; різноплановість соціальних та культурних контекстів міжетнічної взаємодії;

соціально-економічний розвиток місцевості (регіону); наявність дискримінації та конкуренція за ніші у соціальній сфері життєдіяльності; політика держави у галузі міжетнічних відносин та сфері освіти з врахуванням етнічного чинника) та *психологічні* (усталеність певної етнічної ідентичності представників міжетнічної взаємодії; їх соціальне походження та соціальний статус; настанова різних етнофорів на взаємодію одного з одним; етнопсихологічні характеристики індивідів, які знаходяться у процесі взаємодії, зокрема наявність етнічних стереотипів, упереджень; особливості сприйняття певним етнофором культури й способу мислення іншого етнофора, які базуються на традиціях, звичаях, й виявляються в особливості їх поведінки) чинники. Механізмами впливу на формування міжетнічної толерантності у старшокласників є етнічна ідентифікація, етнічна рефлексія та міжетнічна інтеракція.

Міжетнічна толерантність старшокласників характеризується певними віковими та гендерними особливостями: чим молодшим є респондент, тим більш чутливий він є до проявів негативного ставлення до осіб, які належать до інших етнічних спільностей, ніж він сам та більш позитивно ставиться до поліетнічності українського суспільства; чим старшими стають досліджувані, тим більш негативно вони ставляться до міграції на територію України осіб інших національностей; при цьому, дівчата схильні терплячіше ставитись до проживання інших народів на території України, з меншою пересторогою сприймають переїзд до країни представників інших етнічних груп.

3. Обґрунтовано критерії (усвідомлення поліетнічності українського суспільства, ціннісне ставлення до представників різних етнічних груп, спрямованість на міжетнічну взаємодію), визначені показники та рівні (низький, нижче середнього, середній, високий) міжетнічної толерантності старшокласників.

Зафіксовано, що третині старшокласників притаманний *низький рівень міжетнічної толерантності*, який характеризується неусвідомлюваністю чи неприйняттям факту поліетнічності українського суспільства, переважанням

негативно-стереотипного ставлення й негативної налаштованості на взаємодію з представниками інших етнічних груп.

Недостатній рівень сформованості у старшокласників міжетнічної толерантності зумовив пошук умов, шляхів та засобів розвитку даного феномена.

4. Визначено психолого-педагогічні умови успішного формування міжетнічної толерантності у старшокласників: забезпечення ключової ролі мобілізатора (психолога, соціального педагога, педагога-організатора) у регулюванні процесу формування міжетнічної толерантності; формування взаємної довіри і поваги до представників інших етносів у процесі вибудовування міжетнічної взаємодії; орієнтація на ціннісно-світоглядні засади, що стимулюють формування позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, зокрема міжетнічної толерантності; виключення із міжетнічної взаємодії такої форми як інтолерантність; формування поваги до індивідуально-особистісних якостей представників різних етнонаціональних груп; впровадження факультативних навчальних програм з історії та культури етносів планети; використання різноманітних психолого-педагогічних підходів до формування міжетнічної толерантності у старшокласників; володіння старшокласниками прагненням реалізовувати соціальний запит безконфліктної міжетнічної взаємодії; усвідомлення й осмислення старшокласниками поліетнічності сучасного світу, переваг та ризиків його етнокультурної диверсифікації.

5. Теоретичним обґрунтуванням авторської програми формування та розвитку міжетнічної толерантності учнів старшого шкільного віку виступили генетико-моделюючий та особистісно-діяльнісний підходи та положення про те, що українське шкільне середовище є продуктивним простором для реалізації формувальної програми з огляду на кілька причин: воно дає можливість формування впливу на становлення і розвиток особистості у цілком конкретних умовах й визначених межах, що уможливорює концентрацію зусиль, зокрема, і на формуванні міжетнічної толерантності, а,

отже, відкриває перспективу досягнення позитивного результату; у шкільному середовищі є важливе підґрунтя для успішної формувальної роботи зі старшокласниками – системний та послідовний навчально-виховний процес, який дає можливість вибудувати конструкт формування й функціонування міжетнічної толерантності з проекцією на позитивні результати через включення у навчальні програми предметів, які сприяють посиленню позитивних тенденцій у міжетнічній взаємодії, а позаурочні заходи планувати так, щоб у них було місце ініціативам, спрямованим на формування міжетнічної толерантності; могутнім чинником формування міжетнічної толерантності є позитивний зміст міжетнічної взаємодії організованої у процесі різних форм культурно-просвітницької та виховної роботи, які достатньо широко представлені в українських школах); перспективою для формування міжетнічної толерантності є включення у навчально-виховний процес «спеціального учасника» (практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор) процесу формування міжетнічної толерантності, що опікується, передусім, соціально-виховними завданнями.

6. Результатом впровадження авторської програми формування міжетнічної толерантності старшокласників стало: підвищення рівня усвідомленості старшокласниками сутності міжособистісної толерантності та чинників, що її зумовлюють, об'єктивація психологічних умов усвідомлення та рефлексії етнічної ідентичності, підвищення рівня й розширення сфери їх успішної міжетнічної взаємодії; зростання позитивного ставлення досліджуваних до поліетнічності українського суспільства.

На основі визначених теоретичним та емпіричним шляхом чинників впливу та психолого-педагогічних умов розвитку етнічної толерантності старшокласників ми сформулювати психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на допомогу шкільним психологам, педагогам та батькам учнів старшого шкільного віку щодо оптимального розвитку у них нормативних показників міжетнічної толерантності.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми та відкриває перспективи подальшої дослідницької роботи щодо визначення взаємозалежності між індивідуальними психологічними особливостями учнів та рівнем їх міжетнічної толерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абушенко В. Л. Операционализация / В. Л. Абушенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philisophy.wideworld.ru/dictionary/14/16/>
2. Аверкиева Ю. П. О некоторых этнопсихологических исследованиях в США/Ю. П. Аверкиева // Современная американская этнография [под ред. А. В. Ефимова, Ю. П. Аверкиевой]. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – С. 64-96.
3. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
4. Аза Л. О. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві / Л. О. Аза // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: ІСНАНУ, 1999. – С. 607-622.
5. Актуально: толерантність! / За загальною редакцією Ярослава Пилинського. – К.: Стилос, 2008. – 48 с.
6. Андерсоне Р. Педагогическая компетенция преподавателя / Р. Андерсоне // Міжнародний науковий форум. Збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 7. – С. 172-181.
7. Андреева Г. М. Символический интеракционизм // Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления). – М.: Из-дво Моск. ун-та, 1978. – С. 183-194.
8. Ануфрієва О. В. Психологічні особливості впливу засобів масової інформації на структуру ціннісних орієнтацій студентської молоді. Автореф. дис. канд. психол. наук / О. В. Ануфрієва. – К., 2010. – 17 с.
9. Асеева А. Роль школы в становлении межэтнической толерантности в поликультурном городе / А. Асеева, О. Дивакова // Социальная педагогика в России. Научно-публицистический журнал. – 2008. - № 4. – С. 45-50.

10. Асмолов А. Г. О смыслах понятия "толерантность" / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности. Научно-публицистический вестник. – М.: МГУ, 2001. – С. 8-18.
11. Афанасьев И. Н. Формирование этнической толерантности: учеб.-метод. пособие / И. Н. Афанасьев, Т. Н. Петрова. – М.; Чебоксары: Филиал Моск. гос. открытого пед.ун-та, 2006. – 79 с. – Библиография: С. 65-67.
12. Багатокультурність і освіта: Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти в Україні / За загальною редакцією О. Гриценка. – К.: УЦКД, 2001. – 56 с.
13. Белинская Е. П. Этническая социализация подростка / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко. – М., 2000. – 204 с.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М: Медиум, 1995. – 323 с.
15. Берри Джон У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psy.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=2102>
16. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер // Американская социологическая мысль: Тексты/ [под. ред. В.И. Добренькова]. – М.: Из-дво МГУ, 1994. – С. 168-215.
17. Божович Л. И. Особенности самосознания у подростков /Л. И. Божович // Вопросы философии. – 1955. - № 1. – С. 98-107.
18. Бондырева С. К. Толерантность. Учебно-методическое пособие / С.К. Бондырева. - М., 2003 – 240 с.
19. Бражкина С. П. Школьная среда как средство воспитания гражданственности // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: human.permkai.ru/detstvo/_res/detstvo_section_docs/file34.doc
20. Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм // Вестник Академии наук СССР. – 1970. - № 8.

21. Брунова-Калисецкая И. В. Кросс-культурные особенности социальной адаптации в рамках межэтнической адаптации старших школьников / И. В. Брунова-Калисецкая // Практична психологія та соціальна робота. - 2006. - № 12. - С. 67-70.

22. Буркало Н. І. Етнокультурні особливості статево рольової ідентифікації особистості в підлітковому віці. Автореф. дис. канд. психол. наук / Н. І. Буркало. - К., 2010. - 18 с.

23. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму / Вебер М., [пер. з нім.]. - К.: Основи, 1994. - 261 с.

24. Виховання духовності і толерантності молоді є основою розвитку сучасної освіти // Освіта України. - 2005. - 15 квітня.

25. В одному човні//[Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://diversipedia.org.ua/ukr/diversity-in-Ukraine/bulletin.html?id=26>

26. Воропаєва Т. С. Українці та росіяни в контексті ментальних і ідентифікаційних характеристик // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Том 2. - Ч.І. - 2010. - № 12(199). - С. 147-156.

27. Вундт В. «Проблемы психологии народов» / В. Вундт // Преступная топа / [Сос. А. К. Боковиков]. - М.: Институт психологии РАН, Изд-во «КПС+», 1998. - С. 195-308.

28. Выготский Л. С. К вопросу о плане научно-исследовательской работы по педологии национальных меньшинств / Л. С. Выготский // Педология. - 1929. - № 3. - С. 367-377.

29. Галацкова И. А. Моделирование вариативных образовательных маршрутов учащихся как средство обеспечения адаптивности школьной среды. Автореф. дис. к. пед. наук/И. А. Галацкова. - Ульяновск, 2010. - 20с.

30. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии/Г. Гарфинкель. - СПб. : Питер, 2007. - 335 с.

31. Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы /П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. - Днепропетровск: Б. в., 1995. - 196 с.

32. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність/О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
33. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005 - 2007- 2009/Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.
34. Горностаева М. В. Символический закон «признания другого» как основа человеческого общежития (в психологической концепции Ж. Лакана / М. В. Горностаева // Вестник Московского университета. Серия 18. «Социология и политология». – 2000. - № 2. – С. 123-132.
35. Гречко П. К. Различия: от терпимости к культуре толерантности / П. К. Гречко. – М.: РУДН, 2006. – 415 с.
36. Грива О.А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища. Автореф. дис. докт. філос. наук/О.А.Грива. – К., 2008. – 28 с.
37. Гринфельд И. Л. Особенности формирования идентичности у подростков/ И.Л. Гринфельд // Психология и жизнь: Сборник научных трудов. – Вып. 1. – М.: МОСУ, РПО, 2001. – С. 35-37.
38. Гринфельд И. Л. Социальная и личностная идентичность, их взаимосвязь и взаимовлияние (тезисы) / И.Л. Гринфельд // Ежегодник Российского психологического общества: Психология и ее приложения. – Том 9. – Выпуск 2. – М., 2002. – С. 96-97.
39. Гумилев Л. Н. Психологическое несходство рас / Л.Н. Гумилев // Психология национальной нетерпимости: хрестоматия / [сост. Ю. В. Чернявская]. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 62-71.
40. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей / О. А. Даниленко. – Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2007. – 404 с.

41. Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір / І. Данилюк. – Київ: САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
42. Данилюк І. Етнопсихологічна дистанція / І. Данилюк // Етносоціологія. Терміни та поняття. – Київ: Фенікс, 2003. – С. 150-151.
43. Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация/Дж. Де-Вос//Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология/[под общей ред. А. А. Белика]. – М.: Смысл, 2001. – С. 229-276.
44. Декларація принципів толерантності, схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її двадцять восьмій сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. - Париж: ЮНЕСКО, 1995. – 14 с.
45. «Джерела толерантності»: розмова друга//Форум націй. – 3 березня 2011.
46. «Джерела толерантності»: унікальна методика виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/school_today/21554
47. Довідник міжетнічної толерантності / За редакцією доктора політичних наук А. М. Круглашова. – Чернівці: Букрек, 2011. – 232 с.
48. Дробіжева Л. М. Социальная и культурная дистанция: Опыт многонациональной России / Л. М. Дробіжева. – М.: Институт социологии РАН, 1998. – 385 с.
49. Дробіжева Л. М. Социология межэтнической толерантности / Отв. ред. Л.М. Дробіжева. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 2003. – 222 с.
50. Дрожжина С.В. Толерантність як дієвий чинник демократизації сучасного українського соціуму / С.В. Дрожжина // Мультиверсум. Філософський вісник. – К.: Центр духовної культури, 2006. - № 55. – С. 46-51.
51. Дудар О. Чинники міжособистісної перцепції / О. Дудар // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний

педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Педагогіка, психологія, філософія. - Випуск 19. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 311-317.

52. Душков Б. А. Психология типов личности, народов и эпох / Б. А. Душков. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 734 с.

53. «Екологія мови» в контексті проблеми розмаїття культур і ЗМІ. – К.: Айва Плюс ЛТД, 2008. – 52 с.

54. Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. I. Поняття та терміни. – К.: ЕРiДС, 1997. – 140 с.

55. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 328 с.

56. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.

57. Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства. Навчальний посібник / за ред. В. Б. Євтуха. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 355 с.

58. Євтух В. Етнічність: Глосарій /В. Євтух. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 170 с.

59. Євтух В. Б. Етносоціологія: Довідник/В. Б. Євтух. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 205 с.

60. Євтух В. Б. Концептуальні конструкти етносоціальних реалій: досвід трьохлітніх досліджень/В. Б. Євтух. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – 284 с.

61. Євтух В. Б. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: навч. посіб./В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Л. О. Аза. – К.: Вид. полігр. центр «Київський університет», 2003. – 58 с.

62 Євтух В. Б. Модулі психосоціальної допомоги у міжетнічній взаємодії/В.Б. Євтух//Методології та технології практичної психології в системі вищої освіти: тези доповідей. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 3-4.

63. Евтух В. Б. Историография национальных отношений в США и Канаде (60-е – 70-е годы) / В. Б. Евтух. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.

64. Евтух В. Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция / В. Б. Евтух. – Київ: Наукова думка, 1991. – 180 с.

65. Євтух О. В. Міжетнічна взаємодія: об'єктно-предметне поле дослідження / О. В. Євтух // Нова парадигма. – 2010. – Випуск 95. – С. 193-203.

66. Жовтянська В. В. Уявлення українського населення про соціальну ситуацію / В. В. Жовтянська // Соціальна психологія. – 2008. - № 4(30). – С. 38-49.

67. Зиновьев Д. В. Социокультурная толерантность – ее сущностные характеристики / Д. В. Зиновьев // Парадигма. – 1998 - № 1. – С. 50-61.

68. Злочини на ґрунті ненависті. Новий кримінальний феномен світового суспільства. – Львів: Астролябія, 2011. – 524 с.

69. ЗМІ за міжетнічну толерантність та консолідацію суспільства// <http://www.mediareform.com.ua/photoalbum/displayimage.php?album=42&pos=2> .

70. Зорько В. С. Етнічна та релігійна толерантність в українському суспільстві: соціологічний вимір / В. С. Зорько // Стратегічні пріоритети. – 2007.-№ 4(5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/St_Pryor/St_pr5/index.htm

71. Ивкова Ю. П. Этническая толерантность старшеклассников / Ю. П. Ивкова // Сорокинские чтения: материалы научной конференции. – М.: МГУ, 2004. – С. 236 -239.

72. Ионин Л. Г. Культурный шок: конфликт этнических стереотипов/Л. Г. Ионин//Психология национальной нетерпимости: хрестоматия [сост. Ю.В. Чернявская]. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 505-510.

73. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник / О. В. Картунов. – К., 1999. - 300 с.

74. Капустина Н. Г. Формирование толерантности в структуре этнического мировоззрения / Н. Г. Капустина // Известия Уральского государственного университета. – 2008. - № 60. – С. 61-69.

75. Кисла Г. О. Етносоціальне вимірювання життєвих цінностей особистості / Г. О. Кисла // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Збірник наукових праць. - Випуск 3. – К: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. - С. 26-32.

76. Кисла А. О. Механізм виховання толерантності у молоді в Україні / А. О. Кисла, М. В. Литвинчук // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2010 рік. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 131-132.

77. Клименко Е. В. Межэтническая толерантность как ресурс социальной коммуникации в поликультурном обществе. Автореф. дис. канд. культурологии/Е. В. Клименко. – СПб., 2009. – 18 с.

78. Климова Г. С. Критерии определения групп «Мы» и Они»/С. Г. Климова//Социс. – 2002. - № 6. – С. 83-96.

79. Ключ до розуміння розмаїття. Проект Східно-Європейського інституту розвитку «Діалог зі ЗМІ – ключ до діалогу культур: підтримка розмаїття і відповідальності медіа» за підтримки програми МАТРА-КАП Посольства Королівства Нідерландів. – К.: Східно-Європейський інститут розвитку, 2008. – 34 с.

80. Кожина О. В. Ценностные ориентации в подростковых группах / О. В. Кожина // Системная психология и социология. – 2010. – Том 1. - № 1. – С. 76-81.

81. Кожухарь Г. С. Проблема толерантности в межличностном общении // Вопросы психологии / Г. С. Кожухарь. - 2006. - № 2. – С. 3-12.

82. Козлов В. И. О некоторых методологических проблемах изучения этнической психологии / В. И. Козлов // Советская этнография. – 1983. - № 2. – С. 74-79.

83. Кон И. С. Психология предрассудка / И. С. Кон // Психология национальной нетерпимости: хрестоматия. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 5-48.
84. Кон И. С. Национальные особенности психологии людей / И.С. Кон // Социальная психология / под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М.: Политиздат, 1975. – С. 141-153.
85. Королев С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов/С.И. Королев. – М.: Наука, 1970. – 100 с.
86. Коростелина К. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. Коростелина. – Симферополь, 2002. – 255с.
87. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии [отв. редактор Е.В. Шорохова]. – М.: Наука, 1969. – С. 118-152.
88. Кочетков В. В. Психология межкультурных различий / В. В. Кочетков. – М.: ПЭР СЭ, 2002. – 416 с.
89. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз / І. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 391с.
90. Крупка М. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації / М. Крупка, В. Дорош // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19. – С. 335–351.
91. Крысько В. Этническая психология. 4-е изд. / В. Крысько – М.: Академия, 2008. – 320 с.
92. Крысько В. Г. Этнопсихологический словарь. Статус этнический/В. Г. Крысько. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://ethnopsychology.academic.ru/332/статус этнический](http://ethnopsychology.academic.ru/332/статус_этнический)
93. Кузьмин Н. Н. Историческая память в процессах межкультурного взаимодействия / Н. Н. Кузьмин // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Харків, 2010. – С. 417-420.

94. Кулик В. М. Родной язык и язык общения: на что должна ориентироваться языковая политика? В. М. Кулик // Вестник общественного мнения. – 2010. - № 3. – С. 75-86.

95. Лебедева Н. М. Кросскультурный анализ социо-психологических факторов этнической толерантности и типичные стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Этническая толерантность в поликультурных регионах России / Под ред. Н. М. Лебедевой, А. Н. Татарко/. – М.: Изд-во РУДН. 2002. – С. 252-285.

96. Лебедева Н. М. Межкультурный диалог в школе. Книга 1: Теория и методология / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко. – М., 2004. – 195с.

97. Лебедева Н. М. Социально-психологические факторы этнической толерантности и стратегии межгруппового взаимодействия в поликультурных регионах России/Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. - № 5. – С. 31-45.

98. Лебедева Н. М. Тренинг этнической толерантности для школьников / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко. – М., 2004. – 356 с. - С. 331-350. – [Программа Сотрудничества ЕС и России (Тасис) "Улучшение межэтнических отношений и развитие толерантности в России"].

99. Лебедева Н. М. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой интолерантности /Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2005. – Том 26. - № 3. – С.51-64.

100. Леві- Строс К. Структурна антропологія / К. Леві-Строс; [пер. з франц.]]. К.: Основи, 2000. – 387 с.

101. Левкович В. П. Проблемы формирования этнического самосознания у детей в работах зарубежных ученых / В. П. Левкович, Н. Г. Панкова // Советская этнография. – 1973. - № 5. – С. 123-131.

102. Ленд'єл А. А. Методика підготовки майбутніх учителів музики до інтеркультурного діалогу в умовах поліетнічного регіону. Автореф. дис. канд. пед. наук / А. А. Ленд'єл. – К., 2011. – 20 с.

103. Леонтьев А. А. Национальная психология и этнопсихология / А. А. Леонтьев // Советская этнография. - 1983. - № 2. – С. 80-82.

104. Леонтьев А. Н. О социальной природе психики человека / А.Н. Леонтьев // Вопросы философии. – 1961. - № 1. – С. 26-40.

105. Літвінов С. В. До перспективи соціології простору / С. В. Літвінов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Збірник наукових праць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Вип. 3. – С. 70-80.

106. Логинов А. В. Толерантность: от понятия к проблеме / А. В. Логинов // Толерантность: Вестник Уральского межрегионального института общественных отношений. – Екатеринбург: УрГУ, 2002. - № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.eunnet.net/vestimion/index.html

107. Лурия А. Р. Психология как историческая наука (К вопросу об исторической природе психологических процессов) / А. Р. Лурия [под. ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анциферовой]. – М.: Наука, 1971. – С. 36-62.

108. Лурье С. В. Историческая этнология. Учебное пособие для студентов / С. В. Лурье. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.

109. Лютак О. З. Психологічні особливості соціалізації старшокласників у загальноосвітній школі. Автореф. дис. канд. психол. наук / О.З. Лютак. – Івано-Франківськ, 2001. - 20 с.

110. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. Методологія, методи, програми, процедури: навчальний посібник / С. Д. Максименко. – К.: Наукова думка, 1998. – 224 с.

111. Максименко С. Д. Методологія психології на зламі тисячоліть / С. Д. Максименко // Діалог: Зб. наук. праць. Психологія. Педагогіка. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 7-23.

112. Малиновська О. А. Міграція та міграційна політика. Навчальний посібник / О.А. Малиновська. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 304 с.

113. Межина О. Ю. Формирование межэтнической толерантности подростков в учреждениях дополнительного образования детей базового города Крайнего Севера / О. Ю. Межина // Педагогика и психология, теория и методика обучения. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mezhina_27_61_427_432.pdf

114. Міграція і толерантність в Україні: зб. статей/ за ред. Я. Пилинського. – К.: Стилос, 2007. – 192 с.

115. Міжнаціональний проект «Простір толерантності»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tolerance.org.ua>

116. Мид Дж. Интернализированные другие и самость/Дж. Мид//Американская социологическая мысль: Тексты/ [под. ред. В. И. Добренкова]. – М.: МГУ, 1994. – С. 224-227.

117. Мольденгауэр Н. В. Межэтническая толерантность учащихся многонациональной школы. Дис. канд. психол. наук/Н.В.Мольденгауэр. - М., 2001. – 169 с.

118. Мукомель В. И. Грани интолерентности (мигрантофобии, этнофобии) / В. И. Мукомель // Социс. – 2005. - № 2 (250). – С. 56-66.

119. Мухтерем В. Міжетнічна толерантність як феномен поліетнічного українського суспільства / В. Мухтерем // Віче. – 2005. - № 4. – С. 62-66.

120. Навчання толерантності на прикладі історії Голокосту//[Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.goba.lviv.ua/tderan

121. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст/Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 448 с.

122. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Нагорна. – К.:ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

123. Назаренко Г. А. Виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності. Дис. канд. пед. наук / Г. А. Назаренко. — К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2005. — 225 с.

124. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. — СПб: Питер, 2004. — 381 с.

125. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / [Е. Головаха, Е. Иващенко, В. Серета, Н. Панина, О. Стегний]; под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. — Киев: Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. — 280с.

126. Недорезова Н. В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников. Дисс. канд. психол. наук / Н. В. Недорезова. — М., 2005. — 189 с.

127. Непочатых Е. П. Социально-психологические аспекты формирования этнической толерантности учащихся городской школы / Е. П. Непочатых. Автореф. дисс. канд. психол. наук. — Курск, 2004. — 22 с.

128. Нечаєва-Юрійчук Н. Проблеми формування міжетнічної толерантності на поліетнічних територіях / Н. Нечаєва-Юрійчук, Ю. Юрійчук//Довідник міжетнічної толерантності / За редакцією доктора політичних наук А.М. Круглашова. — Чернівці: Букрек, 2011. — С. 69-94.

129. Низамова Л. Р. Сложносоставная концепция современной этничности: пределы и возможности теоретического анализа/Л. Р. Низамова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2009. — Том XII. - № 1. — С. 141-159.

130. Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. - 2006. - № 4(18). — С. 38-57.

131. Павленко В. М. Етнопсихологія: навчальний посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. — К.: Сфера, 1999. — 408 с.

132. Павленко В. Н. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков/В. Н. Павленко, И. В. Кряж, М. Барретт//Психологический журнал. – 2002. – Том 23. - № 5. – С. 60-72.

133. Пашукова Т. И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции / Т. И. Пашукова. – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2001. – 338 с.

134. Перепис населення 2001//[Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>

135. Петров В. Н. Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности / В.Н. Петров // Социологические исследования. – 2003. - № 7. – С. 84-91.

136. Петрунько О. В. Медіасередовище як чинник соціалізації дитини в умовах інформаційного суспільства / О. В. Петрунько // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/За ред. С. Д. Максименка. - Т. VIII. – Вип. 7. – К., 2006. – С. 246-253.

137. Петрунько О. В. Соціалізаційний потенціал медіа середовища / О.В. Петрунько // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. вип. – С. 71-83.

138. Пірен М.І. Основи етнопсихології: підручник/М. І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – 436 с.

139. Погодина А. А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа / А. А. Погодина // [Электронный ресурс]. - Режим доступу: <http://his/1september/ru/2002/11/2.htm>

140. Поріцька О. Традиційне та модерне в культурних цінностях молоді урбанізованого середовища України: молодіжні субкультури (за матеріалами інтернет ресурсів) / О. Поріцька // Народна творчість та етнографія. – 2010. - № 1. – С. 78 -84.

141. Прискар В. В. Міжетнічна толерантність у структурі формування національно-культурних цінностей учнівської молоді / В. В. Пискар. -

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2007_02/pryscar/pdf

142. Прокопчук М. Вивчаємо історію Голокосту – виховуємо толерантність та культуру миру / М. Прокопчук // Вісник програм шкільних обмінів/[Електронний ресурс]. – Режим доступу: crbgorodok/km/ua/nashivyd/12.doc

143. Ротар Н. Теоретико-методологічні аспекти формування етнокультурної толерантності / Н. Ротар // Довідник міжетнічної толерантності [За ред. доктора політичних наук А. М. Круглашова. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 10-43.

144. Рутка Л. Развитие психологической компетенции современного педагога / Л. Рутка // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 7. – С. 181-194.

145. Ручка А. Шляхи і чинники формування спільної ідентичності українського суспільства: позиція фахівців / А. Ручка // Національна безпека і оборона. – 2007. - № 9. – С. 37-38.

146. Ручка А. О. «Свої» та «чужі» в ідентифікаційній свідомості громадян України / А. О. Ручка // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. - Вип.4. – К.: САУ, ІС НАНУ, 2004. – С. 304-308.

147. Саган О. Н. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України. Рамкова конвенція про захист прав національних меншин/О. Н. Саган, Т. І. Пилипенко. – К., 2008. – 488 с.

148. Сборник общеполитических рекомендаций ЕКРИ. Европейская комиссия по борьбе с расизмом и нетерпимостью. – Strasbourg: Council of Europe, 2007. – 123 с.

149. Семашко М. А. Развитие термина «толерантность» в гуманитарных науках / М. А. Семашко // Электронный педагогический

журнал. – 2007. – Октябрь // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.emissia.org/offline/2007/1204.htm>

150. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений/З. В. Сикевич. – СПб: Издательство Михайлова В. А., 1999. – 203с.

151. Симаченко Н. О. Психолого-педагогические особенности формирования стратегий толерантного сознания старшеклассников в системе гимназического образования. Дисс. канд. психол. наук/О. Н. Симаченко. – Ростов-на-Дону, 2008. – 188 с.

152. Сичова М. Д. Міжетнічна толерантність як чинник державотворення / М. Д. Сичова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.academy.gov.ua/ej/ej/djc_pdf/Sychova_MO/pdf

153. Скляр В. Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр./В. Скляр. - Харків: ЕКСЛЮЗИВ, 2009. – 544 с.

154. Слюсаревський М. Проблеми якості освіти: соціально-психологічний аспект/М. Слюсаревський //Соціальна психологія. – 2007. - № 1. – С.79-88.

155. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 386 с.

156. Солдатова Г. У. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова. – М.: Генезис, 2000. – 112 с.

157. Срочинські В. Виховне середовище: постановка проблеми/ В. Срочинські //Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. - Випуск № 1. – С. 243-263.

158. Старовойтова Г. В. К вопросу о предмете и направлениях этнопсихологических исследований (по отечественным публикациям) /Г. В.Старовойтова//Краткое содержание докладов сессии Института этнографии АН СССР, посвященной столетию создания первого

академического этнографо-антропологического центра. – Л.: Наука, 1980. – С. 32-34.

159. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці / С. О. Ставицька. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 727с.

160. Степанов П. В. Воспитание толерантности у школьников: теория, методика, диагностика/П. В. Степанов. - М.: АПК и ППРО, 2006. – 84 с.

161. Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива / В. А. Сухомлинский. – К.: Радянська школа, 1981. – 189 с.

162. Сценарій проведення вечора-діалогу: «Україна... від толерантності особи до толерантності держави і суспільства в цілому» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: crdgorodok.km.ua/nashivyd/rar/12.doc

163. Тавадов Г. Т. Этнология/Г. Т. Тавадов.– М.: Проект, 2002. – 352 с.

164. Титаренко М. Т. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності/М. Т. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 373 с.

165. Тишков В. А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков. – М.: Наука, 2003. – 554 с.

166. Тищенко Ю. А. Генезис феномену толерантності: від філософської категорії до політичного чинника у сфері міжетнічних відносин/Ю. А. Тищенко//Стратегічні пріоритети. – 2007. - № 4(5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/St_Pryor/St_pr5/index.htm

167. Тоба М. Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища /М. Тоба //Соціальна психологія. – 2003. – № 1. - С. 134-139.

168. Трофимов Е. Н. Государственная национальная политика России/Е. Н. Трофимов. – М.: РАГС, 2008. – 328 с.

169. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

170. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.

171. Уолцер М. О терпимости/М. Уолцер; пер. с англ. И. Мюрнберг. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.

172. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий/Ю. Хабермас. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.isras.ru/filest/File/Socis/1-6-2006/habermas.pdf

173. Хараджи М. В. Міжетнічна толерантність: концептуалізація поняття/ М. В. Хараджи // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка, психологія, філософія. Випуск 19. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 333-339.

174. Хараджи М. В. Соціально-психологічні контексти міжетнічної толерантності/М. В. Хараджи//Міжнародний форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Випуск 6. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 141-159.

175. Хараджи М. В. Теоретико-методологічні засади дослідження міжетнічної толерантності / М. В. Хараджи // Міжнародний форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Випуск 5. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 160-174.

176. Хижняк О. В. Соціальне призначення толерантності / О. В. Хижняк // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 41-55.

177. Хижняк О. В. Соціологічні підходи до вивчення соціальних проблем (на прикладі концептуалізації толерантності / О. В. Хижняк // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Харків: 2010. – С. 66-71.

178. Цапок С. Етнодемографічна картина сучасного світу: енциклопедичне дослідження / Цапок С. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2007. – 418 с.

179. Шестаковський О. П. Міжетнічні упередження в українському суспільстві / О. П. Шестаковський // Автореф. дис. канд. соц. наук. – К., 2011. – 16 с.

180. Шестаковський О. П. Поширеність та особливості сприйняття етнічної дискримінації в Україні/О. П. Шестаковський//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Харків: 2010. – С. 465-474.

181. Шестаковський О. П. Схильності до етнічно упередженої поведінки: досвід побудови показників / О. П. Шестаковський // Український соціум. – 2010. - № 3(35). - С. 141-154.

182. Шихирев П. Н. Перспективы теоретического развития этнической психологии/П. Н. Шихирев//Этническая психология и общество. Материалы первой конференции секции этнической психологии при РПО. – М.: ИЭА РАН, 1997. – С. 11-17.

183. Шипка Н. Проблема етнічності в наукових концепціях та школах / Н. Шипка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Випуск 21. – С. 193-196.

184. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

185. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К.: Інститут соціології НАН України, 1996. – 199 с.

186. Этническая толерантность в поликультурных регионах России [под. ред. Н. М. Лебедевой и А. Н. Татарко]. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2002. – 296 с.

187. Юркова Е. В. Проявление социальных представлений о дружбе в межличностных отношениях. Дис. канд. психол. Наук / Е. В. Юркова. - СПб., 2004. – 169 с.

188. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен: Б. в., 1992. – 213 с.

189. Achieving Social Cohesion in Multicultural Europe. Concepts, Situation and Developments. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2006. – 201p.

190. Bartsch S. Studierende tuerkischer Herkunft an der Unsversitaet Konstanz II. Eine empirische Studie/S. Bartsch, B. Guemus, T. Tueretken-Simic et al. - Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2000. – 137 S.

191. Berry J. W. Interethnic Attitudes in Canada: Ethnocentrism, Consensual Hierarchy and Reciprocity/J.W. Berry, R. Kalin//Canadian Journal of Behavioural Science. – 1996. – № 28. – P. 253-261.

192. Bergeson T. The High Schools We Need. Improving an American Institution / T. Bergeson // Office of Superintendent of Public Instruction, 2006. – 227 p.

193. Bonacich E. A. Theory of Ethnic Antagonism: the Split Labor Market / E. A. Bonacich // American Sociological Review. – 1972. – Vol. 37. – № 4. – P. 547-559.

194. Bouchet D. Avoiding Cross Cultural Misunderstanding/D.Bouchet. – Odense: Odense University, 1996. – 71 p.

195. Brunner G. Nationalaty Problems and Minority Conflict in Eastern Europe/G. Brunner. – Guetersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 1996. – 198p.

196. Coenders M. Majorities' Attitudes towards Minorities in Western and Eastern Societies: Results from the European Social Survey 2002 -2003. Report 4 for the EMCRX/M. Coenders, M. Lubbers, P. Scheeper. – Nijmegen: University of Nijmegen, 2004. – P. 3-5.

197. Diversity and Cohesion: New Challenges for the Integration of Immigrants and Minorities. – Strasbourg: Council of Europe, 2000. – 120 p.
198. Ethnic Relations in Eastern Europe. A Selected and Annotated Bibliography // Edited by Marget Feischmidt. – Budapest, 2001. – 256 p.
199. Ethnicity: Theory and Experience // Edited by N. Glazer, D. P. Moynihan. – Cambridge: Cambridge University, 1975. – 531 p.
200. Feinstein O. What is Ethnic Studies?//Ethnic Studies in Michigan/O. Feinstein. - Detroit, 1977. – P. 6-7.
201. Gaasholt O. Interethnic Tolerance, Education and Political Orientation: Evident from Denmark/O. Gaasholt, L. Togeby//Interethnic Tolerance, Education and Political Orientation: Evident from Denmark//Political Behavior. – 1995. - Volume 17. – Number 3. - P. 265-285.
202. Ghosh M. Diversity and Tolerance in Ukraine in the Context of EURO 2012/M. Ghosh. – Kyiv: Friedrich Ebert Stiftung, 2011. – 21 p.
203. Giesen B. Nationale und kulturelle Identitaet/B.Giesen. – Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1996. – 234 S.
204. Grundmann H. Bildung und Integration/H. Grundmann. – Frankfurt am Main, 2010. - 204 S.
205. Hammond R. A. The Evolution of Ethnocentrism/ R. A. Hammond, R. Axelrod//Journal of Conflict Resolution – 2006. - № 50 (6). - P. 926-936.
206. Haas A. Studierende tuerkischer Herkunft an der Unsversitaet Konstanz / A. Haas, T. Bernd, L. Dommermuth et al. - Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 1998. – 104 S.
207. Heyd D. Education to Toleration: Some Philosophical Obstacles and their Resolution / D. Heyd // The Culture of Toleration in Diverse Societies: Reasonable Tolerance / Ed. by C. McKinnon, D. Castiglion. – Manchester University Press, 2003. – 197 p.
208. Holly T. H. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid and Atomised Individuels/T. H. Holly//Europe-Asia Studies. – January 2009. – Vol. 61. – Issue 1. - P. 1 – 28.

209. Jewtuch W. Ethnischer Antagonismus und ethnische Solidaritaet in den Laendern Nordamerikas/W. Jewtuch//Migrationsforschung. – 1989. – Heft 22. – S. 12-20.

210. Kim Y. Y. Association and Dissociation: A Contextual Theory of Interethnic Communication / Y. Y. Kim // Theorising about Intercultural Communication [W.Gudykunst (Ed.)]. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2005. – P. 323-349.

211. Koslowski S. Declaracja z Rio w sprawie srodowiska i rozwoju poczatkiem ery przemyslowej/S. Koslowski// Pedagogika Pracy. – № 22. - S. 7-18.

212. Lasarsfeld P. F. Concept Formation and Measurement in Behavioral Science: Some Historical Observation / P. F. Lasarfeld // Concepts, Theory and Explanation in Behavioral Sciences. – N.Y., 1966. – P. 17-26.

213. Lourdes D. S. Teaching Bilingual/Bicultural Children / D. S. Lourdes, K. Haroon. – New York, 2010. – XIV, 188 p.

214. Managing Hatred and Distrust: The Prognosis for Post-Conflict Settlement in Multicultural Communities in The Former Yugoslavia / Edited by Nenad Dimitrijevic and Petra Kovacs. – Budapest: OPEN SOCIETY INSTITUTE, 2004. – 328 p.

215. Manço A. Competences interculturelles des jeunes issus de l'immigration. Perspectives theoriques et pratiques / A. Manço. – Paris: L'Harmattan, 2002. – 324p.

216. McDougall D. The Reduction of Prejudice Through Education: Strategies for Action in Canada and Implication for Research / D. McDougall//Canadian Ethnic Studies. – 1985. – Vol.17. - № 3. – P. 81-90.

217. Mills J. S. On Liberty/J. S. Mills. – New York: Prometheus Books, 1986. – 68p.

218. Moravcova M. Analysis of Inter-Ethnic Relations in Czech Primary Schools in Relation to the Educational Policy in the Czech Republic / M. Moravcova, D. Bittnerova. – Praha, 2006. – 98 p.

219. Multikulturalitaet und Multiethnizitaet in Mittel-, Ost- und Suedosteuropa/Herausgegeben von Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Supan, Elisabeth Vyslonzil. – Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1999. – 342 S.

220. New Webster's Dictionary of the English Language. College Edition. – Delhi: Surjeet Publications, 1988. – 1824 p.

221. Nederman C. Problem of Periodization in the History of Toleration/C. Nederman, J. Laursen//Storia della Storiografia. – 2000. - № 7. – P. 215-226.

222. Peck D. Multicultural Education: A Calendar of Ethnic Festivals and Celebrations/D. Peck//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yale.edu/ynhti/curriculum/units/1982/5/82.05.03.x.html>

223. Reardon B. A. Tolerance – the Threshold of Peace. Primary-School Resource Unit/ B. A. Reardon. – Paris: UNESCO, 1997. – 98 p.

224. Reardon B. A. Tolerance – the Threshold of Peace. Teacher-Training Resource Unit/ B. A. Reardon. – Paris: UNESCO, 1997. – 136 p.

225. Reardon B. A. Tolerance – the Threshold of Peace. Secondary-School Resource Unit/ B. A. Reardon. – Paris: UNESCO, 1997. – 114 p.

226. Riggs F. W. Ethnicity. Intercocta Glossary. Concepts and Terms Used in Ethnicity Research/F. W. Riggs. – Honolulu, Hawaii, 1985. - 205 p.

227. Rose P. J. They and We. Racial and Ethnic Relations in the United States/P. J. Rose. – New York: Harper and Row, 1964. – p.25.

228. Sarjveladze N. Tolerance in Multiethnic Georgia (Training Methodology Manual for Educators/N. Sarjveladze, N. Shushania, L. Melikishvili, M. Baliashvili. – Tbilisi: Publishing House «Mtsignobari», 2009. – 154 p.

229. Schermerhorn R. A. Comparative Ethnic Relations: Framework for Theory and Research/ R. A. Schermerhorn. – Chicago: 1978. – 354 p.

230. Schlesinger A. The Cult of Ethnicity. Good and Bad / A. Schlesinger//Time. – 1991. – July 8. – P. 25-28.

231. Teaching Tolerance. A Project of the Southern Poverty Law Center // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://freemail.ukr.net/s3sQQMK4qw/q/print?id=13142200030000...>

232. Tolerancia Critica y Ciudadania Activa. Una introduccion practica al debate educativo. – Bonomo, 2009. – 180 p.

233. White Paper on Intercultural Dialogue «Living Together as Equals in Dignity». – Strasbourg: Council of Europe, 2008. – 60 p.

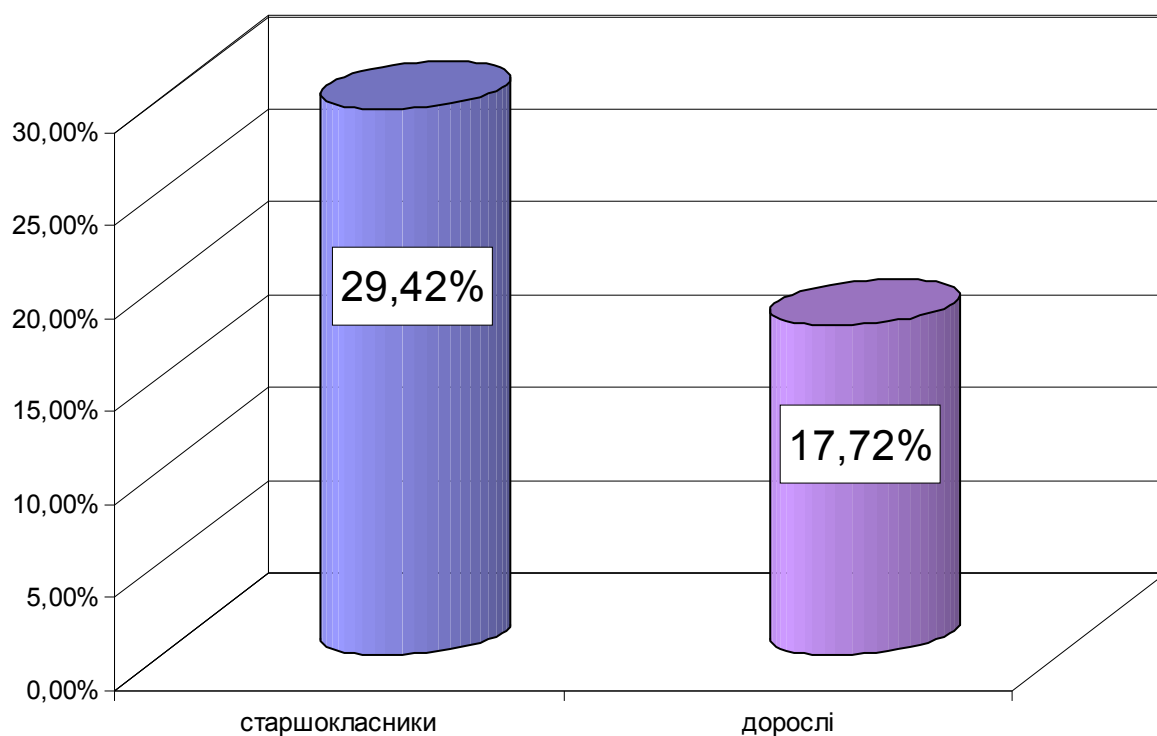
234. Wright R., Zilionis Juozas. Tolerance Education in Lithuania: the Historical Approach/ Juozas Zilionis// Pedagogy Studies (Pedagogika). – 2005. - № 77. – P. 34-37.

ДОДАТКИ

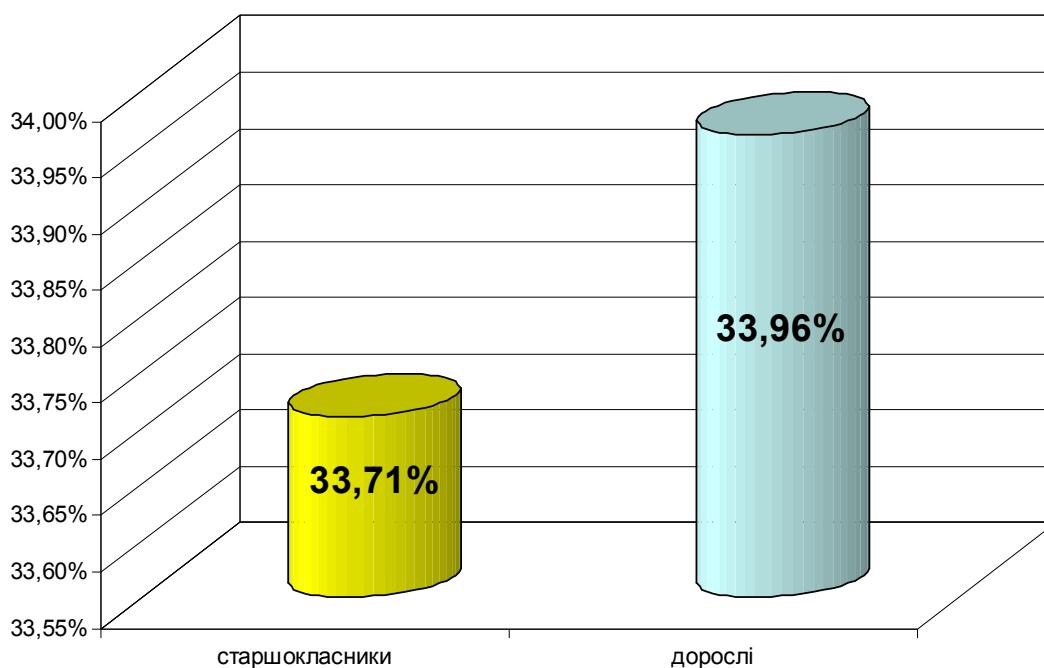
Додаток А

Запитання №1. «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?»;

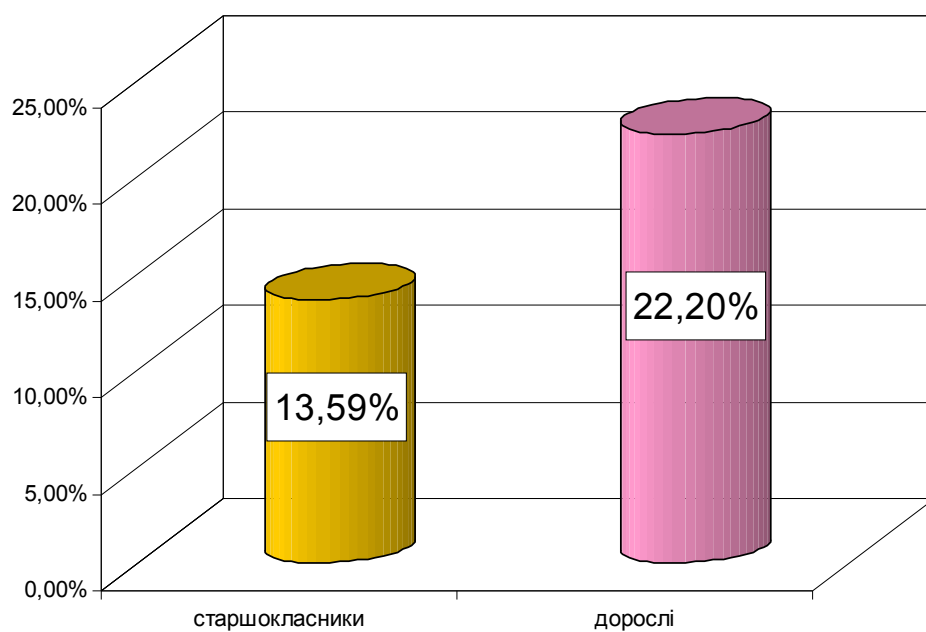
«слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни»

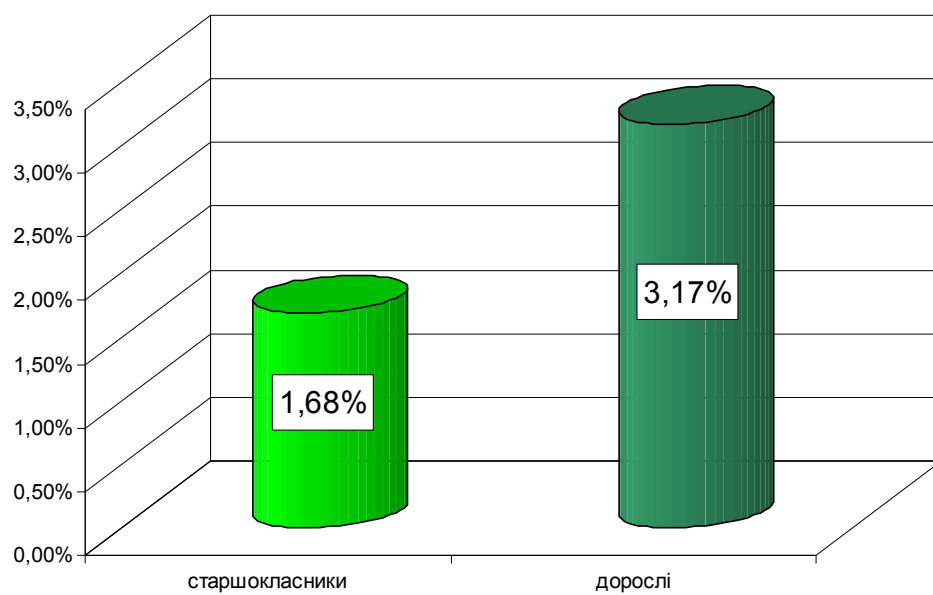
«слід дозволяти деяким таким людям»

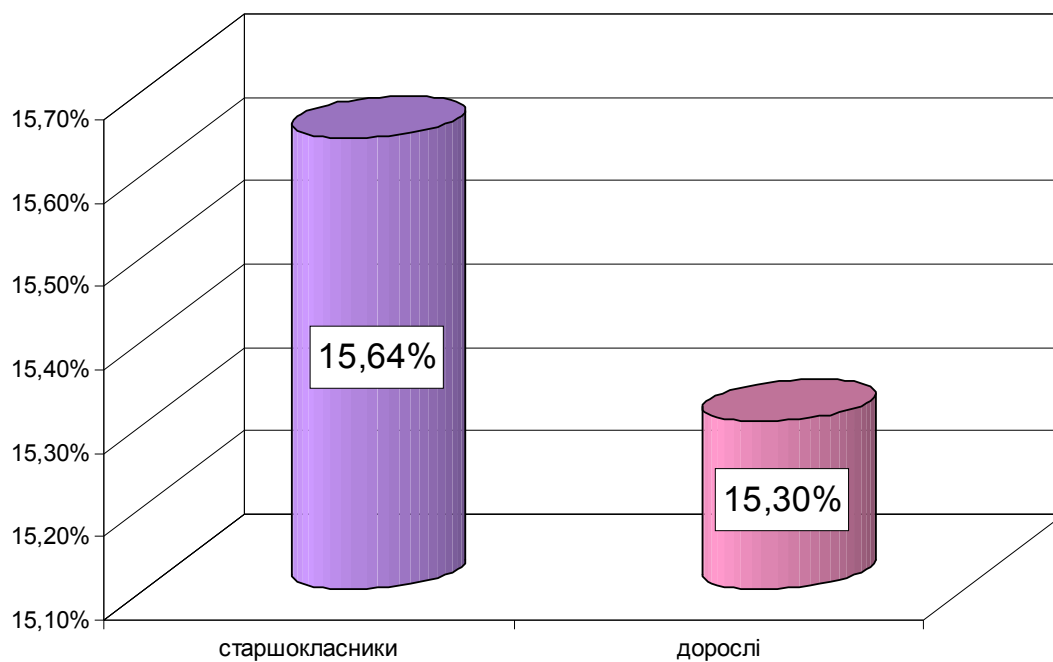
«слід дозволяти лише небагатьом таким людям»

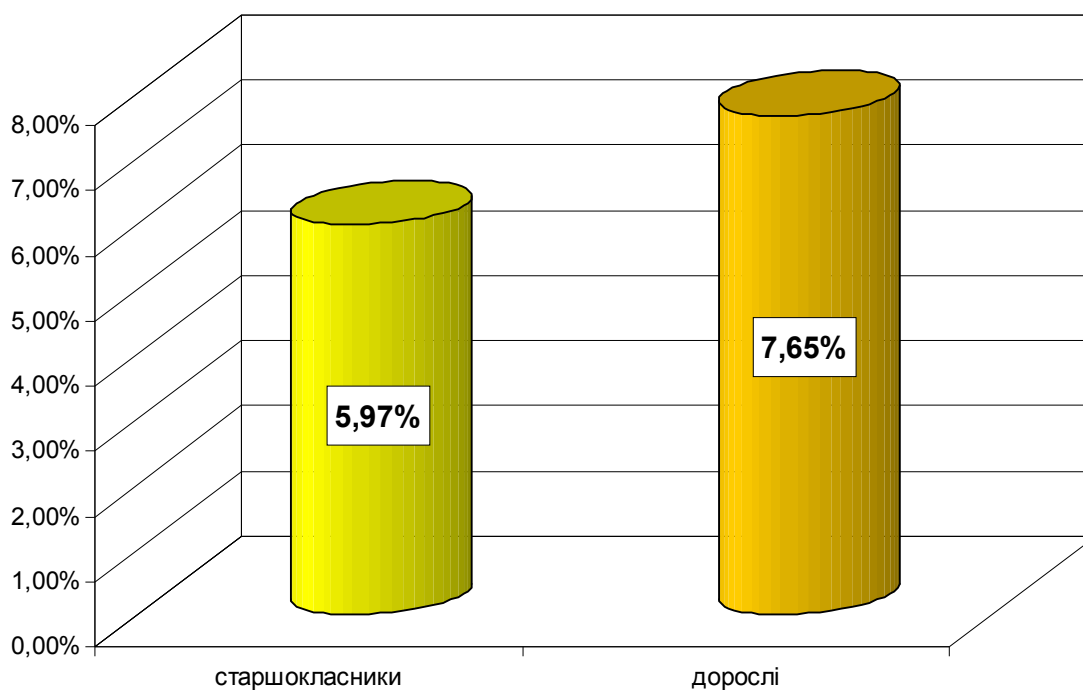
«не дозволяти нікому»

«мені байдуже»

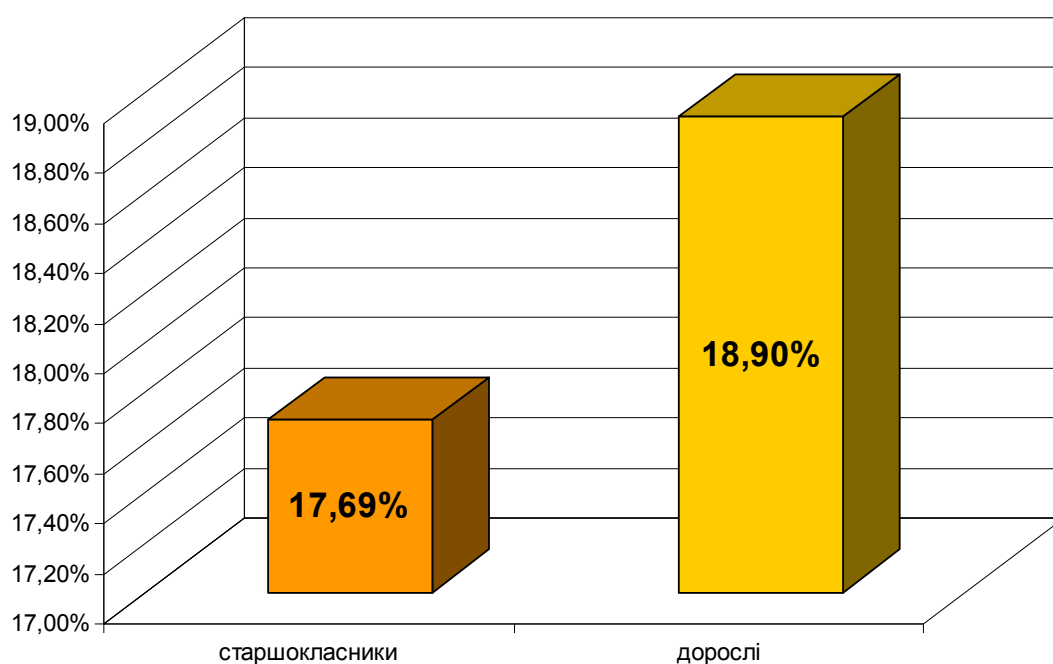

«важко відповісти»

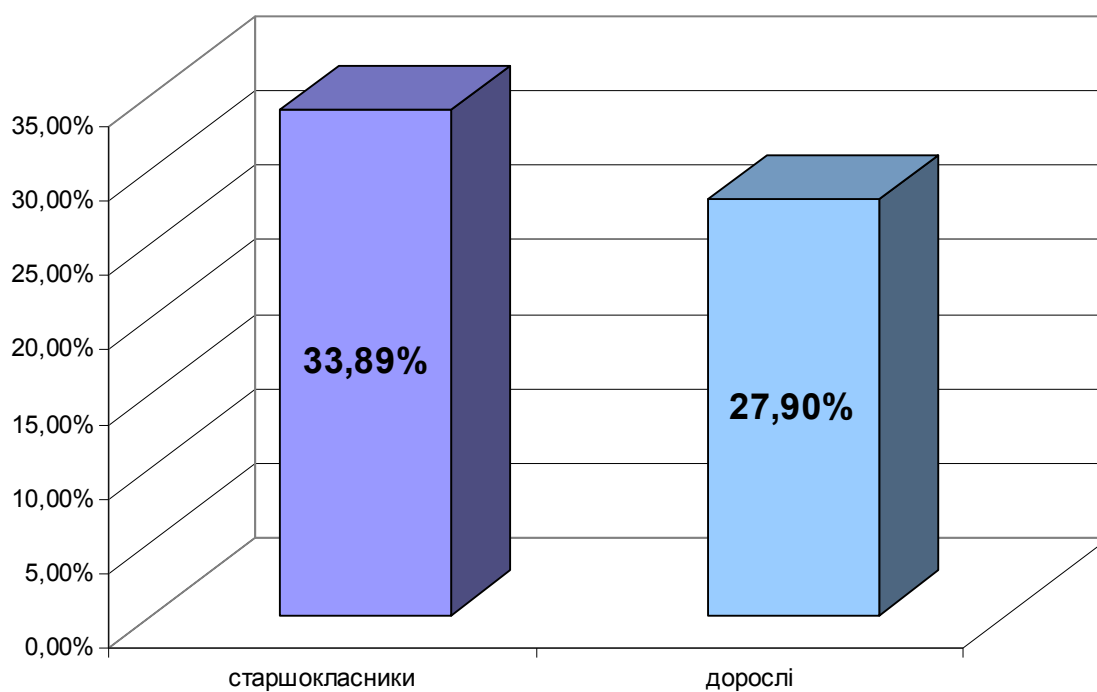
Запитання №2. «Якою мірою, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни?».

«слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни»

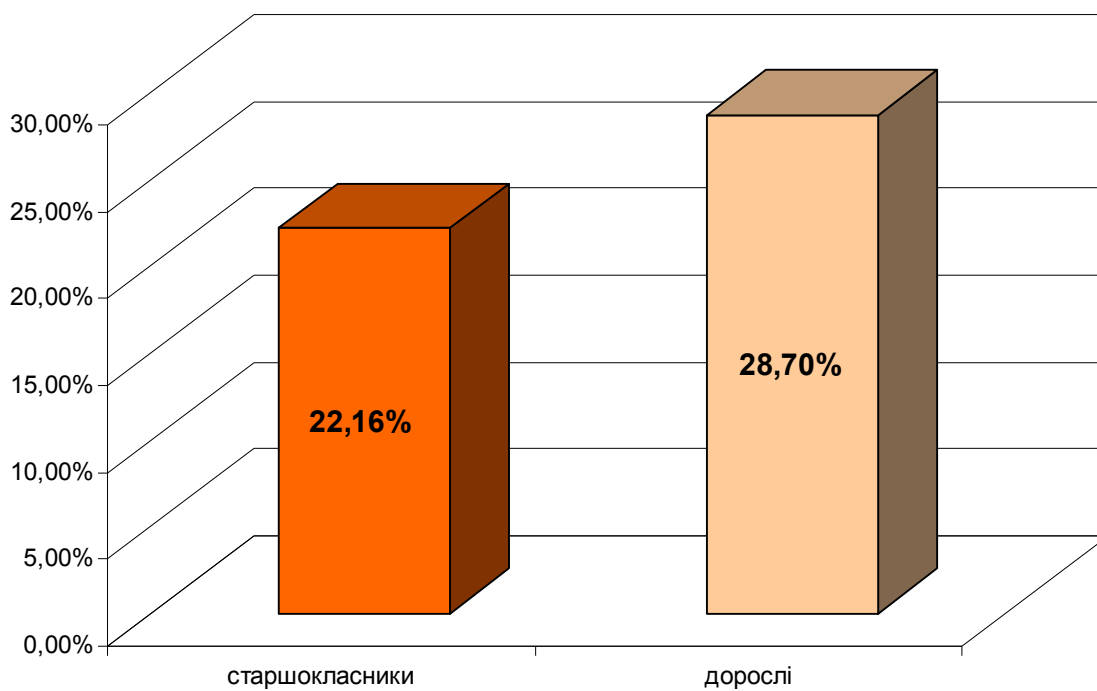

«слід

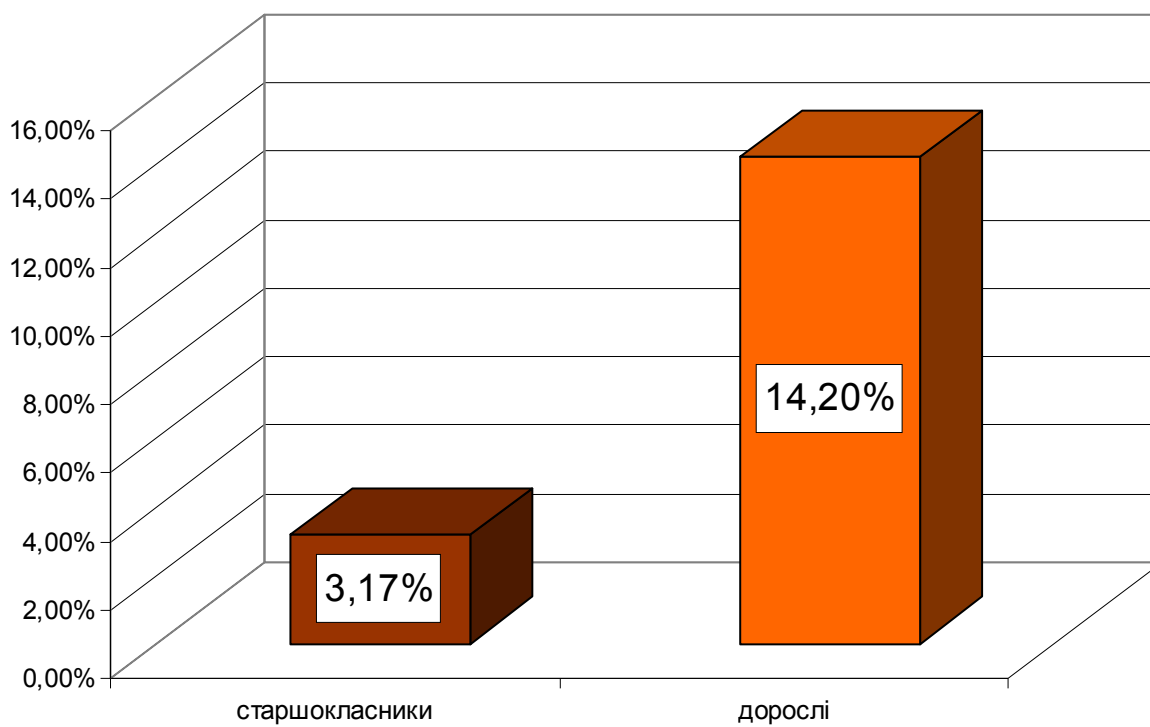
«дозволяти деяким таким людям»

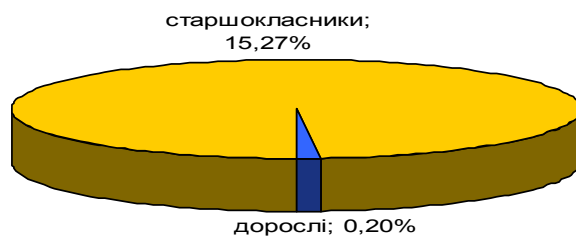
«слід дозволяти лише небагатьом таким людям»

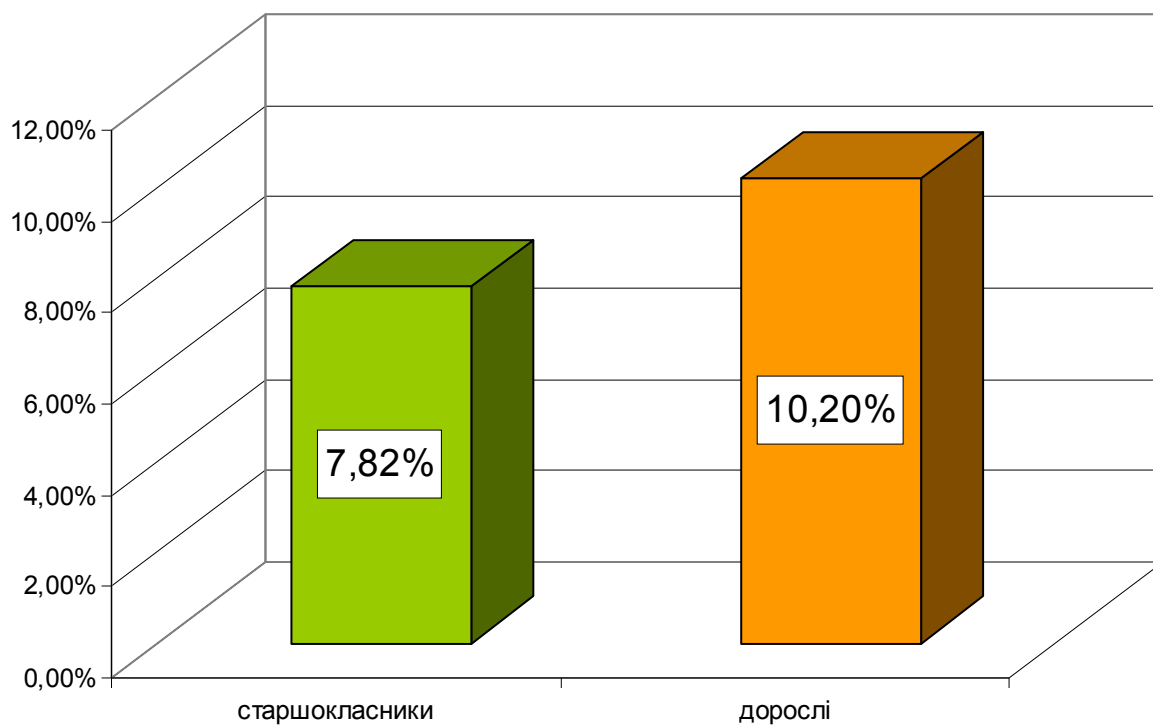
«не дозволяти нікому»

«мені байдуже»

«важко відповісти»

Взаємозв'язок особливостей вияву маркерів міжетнічної толерантності у свідомості старшокласників з їхніми анкетними даними (г-Спірмена).

Питання	Анкетні дані досліджуваного				
	<i>Вік</i>	<i>Стать</i>	<i>Матеріальна забезпеченість сім'ї</i>	<i>Соціально- економічний розвиток регіону</i>	<i>Уявлення про себе як представника титульної національності</i>
Ознайомлення з фактом існування в Україні представників різних етносів	,106	,124	,038	,061	,091
	,126	,074	,586	,383	,191
Ставлення до того, що в Україні поряд з українцями та росіянами мешкають вихідці із інших народів	-,144*	,175*	-,036	,122	,094
	,037	,011	,602	,078	,175
Знання факти негативного ставлення в Україні до представників інших національностей	,315**	,211**	,028	,033	,128
	,000	,002	,692	,634	,064
З припливом людей гіршим або кращим місцем для життя стає Україна	-,061	-,036	,006	,117	,128
	,379	,602	,933	,091	,064
Приплив людей руйнує чи збагачує культурне життя в	,053	,071	,036	,129	,150*

Україні	,445	,310	,605	,062	,030
Якою мірою слід дозволяти переїжджати до країни з бідніших країн із-за меж Європ Та ж раса та національність	,023	,005	-,104	-,106	,071
	,737	,944	,136	,127	,310
Якою мірою слід дозволяти переїжджати до країни (інша раса та національність)	-,206**	,211**	-,022	-,120	,169*
	,003	,002	,757	,084	,014
Якою мірою слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни	-,268**	,142*	-,076	,065	-,126
	,000	,040	,274	,350	,069
Якою мірою слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям, які національністю або расовою належністю відрізняються від більшості населення країни	-,174*	,165*	,047	-,059	,149*
	,012	,017	,503	,394	,031

Таблиця Б. 2

Взаємозв'язок особливостей вияву ставлення до окремих етнічних груп старшокласників з їхніми анкетними даним

Група етнофорів	Етнос	Анкетні дані досліджуваного				
		<i>Вік</i>	<i>Стать</i>	<i>Матеріальна забезпеченість сім'ї</i>	<i>Соціальноекономічний розвиток регіону</i>	<i>Уявлення про себе як представника титульної національності</i>
слов'янського походження	українці	,030	,117	,055	-,013	,085
		,665	,091	,426	,857	,222
	представники діаспори	,050	,008	,073	,095	,024
		,471	,909	,296	,170	,727
	росіяни	,039	,022	,034	,027	,047
		,572	,754	,624	,696	,503
	білоруси	,117	,037	,005	,086	,100
		,092	,596	,948	,214	,151
	поляки	,017	,029	,001	-,025	-,040

		,803	,674	,984	,719	,569
	словаки	,005	,075	-,022	,053	,075
колишні члени СРСР		,938	,278	,748	,445	,279
	айзербайджанці	,194**	,262**	-,074	-,096	,101
		,005	,000	,288	,167	,145
	грузини	,028	-,022	,135	,125	,002
		,688	,748	,052	,071	,977
	євреї	-,086	-,045	-,012	,132	,209**
		,218	,517	,867	,057	,002
	кримські татари	,124	,056	,068	-,067	,058
		,074	,422	,329	,334	,407
	молдавани	,002	,010	,017	,091	-,026
		,973	,891	,802	,192	,703
	німці	-,052	-,079	-,101	-,048	,073
		,457	,257	,146	,487	,294
	румуни	,032	,042	,032	,029	,004
		,642	,545	,649	,677	,953
	угорці	,117	,037	,005	,086	,100
		,092	,596	,948	,214	,151
	цигани	,032	-,035	,130	,088	,153*
		,642	,617	,061	,208	,027

	чехи	,119	,036	,884	,162	,401
		209	209	209	209	209
	чеченці	,143 [*]	,142 [*]	-,032	,086	-,042
		,039	,040	,644	,213	,547
відрізняються кольором шкіри	араби	,177 [*]	,189 ^{**}	-,115	-,010	,003
		,010	,006	,097	,881	,960
	афганці	,176 [*]	,262 ^{**}	,035	,013	,041
		,011	,000	,611	,855	,556
	китайці	,177 [*]	,181 ^{**}	,068	,064	,089
		,010	,009	,326	,358	,199
	негри	,145 [*]	,184 ^{**}	,041	-,063	-,014
		,036	,008	,556	,368	,845
	турки	,170 [*]	,166 [*]	-,040	-,106	-,042
		,014	,016	,566	,126	,547
інші	американці	,072	,128	,098	,079	,050
		,303	,065	,159	,254	,469
інтегральний індекс дистанційованості		,220 ^{**}	,225 ^{**}	,117	,055	-,013
		,001	,001	,091	,426	,857

Програма тренінгу «Формування та розвиток міжетнічної толерантності у шкільному середовищі»

Мета: формування уявлення про толерантність як універсальний принцип життя людини; виховання толерантності як особистісної якості учнів; визначення поняття та змісту міжетнічної толерантності.

Відповідно до мети тренінгу було поставлено наступні **завдання:**

1. Ознайомити старшокласників з поняттями «толерантність» і «толерантна особистість», «міжетнічна толерантність» критеріями і соціальними виявами толерантності й нетерпимості, показати значення толерантної поведінки у взаємодії з людьми, а також у різних життєвих сферах.
2. Показати можливість діагностики толерантного та інтолерантного розвитку особистості.
3. Навчити учасників конкретних прийомів, що допомагають розвинути в собі якості толерантної особистості.
4. Визначити межі своєї толерантності.
5. Розвивати уяву, здатність до емпатії, співпереживання і співчуття, довіру, гідність і самопізнання як елементи толерантності в контексті взаємин з іншими.

Форми і методи роботи: обговорення, дискусія, мозковий штурм, рольові ігри, робота у групах, опитувальники [11; 98, 331-350; 156].

Структура програми: 12 занять тривалістю від 1,5 години до 2 год.

Прогнозовані результати та оцінка ефективності програми.

На початку і наприкінці тренінгу проводиться діагностика за методикою В. Бойко «Методика діагностики комунікативної установки». За результатами проведеної корекційної роботи виявляються якісні зміни за шкалами «Завуальована жорстокість у ставленні до людей» і «Відкрита жорстокість». І це не випадково. Зниження показників цих шкал свідчить про те, що людина позитивно налаштована на контакт з іншими. Так формується позитивна комунікативна установка. Зміни за шкалами «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини» і «Невміння приховати неприємні відчуття у спілкуванні з некоммунікбельними партнерами» свідчать про ефективність тренінгу в роботі з комунікативними якостями й навичками особистості. А це необхідна складова технології формування толерантності особистості в полікультурному середовищі.

Структурно-змістова програма тренінгу
«Формування та розвиток міжетнічної толерантності у шкільному
середовищі»

№	Тема заняття	К-ть годин
Вступна частина		
1.	Толерантність: як її розуміти? (Частина 1)	2 години
2.	Толерантність: як її розуміти? (Частина 2)	2 години
Основна частина		
3.	Толерантна особистість – яка вона?	1,5 години
4.	Толерантність до себе. Почуття власної гідності.	1,5 години
5.	Толерантність до себе та до інших. Самопізнання.	1,5 години
6.	Толерантність до себе і до інших. Толерантне спілкування.	1,5 години
7.	Толерантність до інших: різні світи (Частина 1)	1,5 години
8.	Толерантність до інших: різні світи (Частина 2)	1,5 години
9.	Толерантність до інших: учимося співчуття	1,5 години
10.	Міжетнічна толерантність.	1,5 години
11.	Визначення меж толерантності.	1,5 години
Завершальна частина		
12.	Підсумкове заняття	1,5 години
Всього:		20 годин

Заняття 1

Тема. Толерантність: як її розуміти? (Частина 1).

Мета. Ознайомити школярів з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: 1) на основі вироблення «наукового визначення», 2) за допомогою експресивної форми, 3) з використанням асоціативного ряду.

1. Вступна частина. Тривалість: 25 хвилин.

Приймаються правила роботи у групі. Ведучий розповідає учасникам групи про те, що таке «толерантність» та «інтолерантність» (чи нетерпимість), про їх вияви та про наслідки нетерпимості та представляє написані на дошці цілі тренінгу та розповідає про них.

2. Знайомствою. Тривалість: 15 хвилин.

Ведучий пропонує учасникам написати на бейджіку своє «тренінгове» ім'я та намалювати якийсь символ (квітку, сонечко, усмішку тощо). Потім учасники двома-трьома реченнями презентують себе, називаючи своє ім'я та пояснюючи, що для них означає обраний символ.

3. Вправа «Чим ми схожі». Тривалість: 20 хвилин.

Цілі: створення невимушеної, доброзичливої атмосфери у групі; підвищення внутрішньогрупової довіри і згуртованості членів групи.

Процедура проведення: члени групи сидять у колі. Ведучий запрошує в коло одного з учасників на основі якої-небудь реальної чи уявлюваної подібності із собою. Наприклад: «Оксано, вийди, будь ласка, до мене, тому що в нас із тобою однаковий колір волосся (або ми схожі тим, що ми жителі Землі, або ми одного зросту тощо)». Оксана виходить у коло і запрошує вийти кого-небудь з учасників у такий самий спосіб. Гра триває доти, доки всі члени групи не стануть у колі

4. Вправа «Компліменти». Тривалість: 15 хвилин.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам придумувати компліменти одне для одного. Він кидає м'яч одному з учасників і говорить йому комплімент. Наприклад: «Іванко, ти дуже справедлива людина» чи «Ірино, у тебе чудова зачіска». Інший учасник кидає м'яча тому, кому хоче висловити комплімент і так далі. Важливо простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учасникові.

5. Вправа «Що таке «толерантність?» Тривалість: 30 хвилин.

Цілі: дати можливість учасникам сформулювати наукове поняття толерантності; показати багатоаспектність поняття «толерантність».

Підготовка: написати визначення толерантності на великих аркушах і прикріпити їх перед початком заняття до дошки чи до стін зворотним боком до аудиторії.

Процедура проведення: ведучий поділяє учасників на групи з 3 - 4 осіб. Кожна група має виробити в результаті «мозкового штурму» своє визначення толерантності. Визначення повинне бути коротким і ємним. Після обговорення представник від кожної групи знайомить із визначенням усіх учасників. Після закінчення обговорення у групах кожне визначення виписується на дошці чи на ватмані. Після того, як групи представлять свої формулювання, ведучий повертає заздалегідь заготовлені визначення «обличчям» до аудиторії. Учасники мають можливість ознайомитися з існуючими визначеннями і висловити своє ставлення до них.

Питання для обговорення.

- 1) Що відрізняє кожне визначення?
- 2) Чи є щось, що поєднує якісь із запропонованих визначень?

3) Яке визначення найбільш вдале?

4) Чи можна дати одне визначення поняттю «толерантність»?

Під час обговорення ведучий звертає увагу на те, що поняття «толерантність» має безліч аспектів і пояснює нюанси поняття в різних сферах людської діяльності.

Аспекти толерантності: 1.Співпраця, дух партнерства. 2.Готовність прийняти чужу думку. 3.Повага до прав інших. 4.Прийняття іншого таким, який він є. 5.Повага до людської гідності. 6.Уміння поставити себе на місце іншого. 7.Повага до права бути іншим. 8.Визначення того, що всі люди різні і кожна людина особлива. 9.Визначення рівності інших. 10.Відмова від домінування, заподіяння шкоди й насильства іншим людям.

Ведучий запрошує всіх до обговорення визначень толерантності. Що група вважає найважливішим, чому? Для обговорення можна запропонувати і вправу «Чарівна крамниця». Ведучий пропонує учасникам «купувати» певний аспект толерантності в обмін на якусь зі своїх рис або чеснот [156].

6. Вправа «Малюємо “Толерантність”». Тривалість: 30 хвилин.

Мета: дана вправа має на меті допомогти школярам побачити різні аспекти толерантності та краще зрозуміти саме поняття.

Матеріали: 6 великих аркушів паперу, 5 - 6 маркерів різних кольорів,скотч.

Процедура проведення: Ведучий просить учасників назвати асоціації, які виникають у зв'язку з поняттям „толерантність” та записати їх на великому аркуші паперу. Далі учасникам слід об'єднатися у 5 груп та в групах вибрати 5 асоціацій з названих, які вони вважають найважливішими. Далі, слід заслухати пропозиції від груп та зробити відповідні помітки “галочкою” кожному з названих асоціацій. Зафіксувати усі повторення. Ведучий роздає в групи по великому аркушу паперу та по одному маркеру

Ведучий дає завдання групам: “Кожна група отримає „свій” термін (групи не знають у кого який) та протягом 2 хвилин малює його на плакаті не підписуючи. Передати в наступну групу по колу та попросити домалювати плакат. Група, яка отримала плакат від сусідньої групи має спробувати здогадатися, що саме хотіли зобразити їх товариші та доповнити намальоване так, щоб це виглядало цілісним, єдиним малюнком малюнок передається по колу доти, доки не повернеться власнику. Не можна робити ніяких підписів на малюнку та називати іншим групам поняття, яке зображується”

Далі необхідно вибрати з названих учнями асоціацій 5, які найчастіше називалися як важливі та розподілити по 1 у групу, тихо повідомивши його учням. Наприклад: рівність, багатоманітність, права людини, свобода, захищеність... Коли плакат повертається до „власника”, групи мають підготувати коротку презентацію зображуваного

поняття як важливої складової толерантності. Вони роблять це, враховуючи усі зроблені доповнення, та коментуючи їх як власні.

Під час презентації запитати чи погоджуються ті групи, що робили доповнення з пропонованим варіантом пояснення і чи не бажають додати власні.

Обговорення роботи в групах: 1) Чи достатньо зрозумілі основні ціннісні поняття толерантності, які малювалися групами?

2) Чи були учасники толерантними під час виконання вправи?

3) Чи враховувалися усі ідеї?

4) Чому навчила ця вправа?

7. Рефлексія заняття.

Тривалість: 15 хвилин.

Деякі з вас уперше ознайомилися з поняттям «толерантність». Яке з визначень толерантності викликало у вас найбільший відгук? Чи є для вас тема толерантності актуальною, і якщо так, то чому?

Заняття 2

Тема. Толерантність: як її розуміти? (**Частина 2**).

Мета. Ознайомити школярів з поняттям «толерантність»; стимулювати уяву учасників у пошуках власного розуміння толерантності трьома способами: 1) на основі вироблення «наукового визначення», 2) за допомогою експресивної форми, 3) з використанням асоціативного ряду.

1. Вправа «Загальний ритм». **Тривалість:** 15 хвилин.

Мета: підвищення згуртованості групи.

Процедура проведення: учасники стоять у колі. Ведучий кілька разів плескає в долоні з певною швидкістю, задаючи ритм, який група повинна підтримати в такий спосіб: учасник, що знаходиться праворуч ведучого, робить один плеск, за ним наступний і т.д., так, аби створювалося відчуття, начебто в заданому ритмі плескає одна людина, а не всі члени групи по черзі. Після кількох спробних кіл зі гри поступово вибувають учасники, які порушують загальний ритм. Модифікація вправи. Ведучий плескає в долоні яку-небудь нескладну музичну фразу. Потім кожний по черзі її повторює можливе одночасне відбивання ритму всією групою.

2. Вправа «Емблема толерантності». **Тривалість:** 25 хвилин.

Мета: продовження роботи з визначеннями толерантності; розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Матеріали: папір, кольорові олівці чи фломастери, ножиці, скотч.

Процедура проведення: на попередньому етапі учасники виробили власні визначення толерантності й ознайомилися з існуючими. Ведучий відзначає, що обговорення проходило на інтелектуальному, абстрактному рівні. Наступна вправа допоможе підійти до цього поняття з іншого боку - учасники мають створити емблему толерантності.

Кожний спробує самостійно намалювати таку емблему, що могла б друкуватися на суперобкладинках, політичних документах, національних прапорах. Процес малювання триває 5-7 хвилин. Після завершення роботи учасники розглядають малюнки один одного (для цього можна ходити по кімнаті). Після ознайомлення з результатами творчості інших учасники повинні висунути гасло, що відображало б сутність їхніх емблем (обговорення в групі: 3-5 хвилин).

Заключний етап вправи - презентація емблем кожної підгрупи.

3. Вправа «Пантоміма толерантності». Тривалість: 20 хвилин.

Мета: продовження роботи з визначеннями толерантності; розвиток фантазії, експресивних способів самовираження.

Обладнання: написані на окремих аркушах паперу кілька визначень толерантності, усе, що може придатися для пантоміми – мотузки, стрічка, інструментарій для малювання.

Процедура проведення: усі учасники діляться на 3-4 підгрупи (по 3-5 осіб).

Кожна підгрупа одержує одне з визначень толерантності, вивішених на дошці. Завдання полягає в тому, щоб пантомімою зобразити це визначення таким чином, щоб інші учасники здогадалися, про яке саме визначення йдеться. Час на підготовку – 5 хвилин.

Питання для обговорення:

1) Яка пантоміма, на вашу думку, була найбільше «однозначною» і не викликала труднощів під час угадування?

2) Яких труднощів зазнали групи під час придумування пантоміми?

4. Вправа «Козуб». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: робота з поняттям «толерантність» за допомогою асоціативного ряду; розвиток фантазії, творчого мислення.

Обладнання: козуб чи пакет із дрібними предметами (наприклад, іграшками з «кіндер-сюрпризів», значками тощо). Кількість предметів має перевищувати кількість учасників групи.

Процедура проведення: ведучий проходить по колу з козубом, у якому знаходяться різні дрібні предмети. Учасники, не заглядаючи в нього, витягують якийсь предмет. Потім ведучий пропонує кожному знайти який-небудь зв'язок між цим предметом і поняттям

толерантності. Розповідь починає учасник, який перший витяг із козуба іграшку. Наприклад: «Мені дістався м'ячик. Він нагадує мені земну кулю. Думаю, що толерантність повинна бути поширена в усьому світі»

5. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

1) Що нового ви дізналися про поняття «толерантність» порівняно з попереднім заняттям?

2) Які аспекти толерантності найкраще характеризують це поняття?

Заняття 3

Тема. Толерантна особистість – яка вона?

Мета. Дати уявлення про особливості толерантної та інтолерантної особистості й основних розбіжностей між ними.

1. Вправа «Перетворення». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: самопізнання і самовираження за допомогою метафоричних засобів.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий пропонує учасникам завершити наступні речення: «Якби я був книгою, то був би... (словником, томиком віршів...)»; «Якби я був їжею, то був би... (кашею, пиріжком, картоплею)»; «Якби я був дорослим, то був би...» (інші варіанти - піснею чи музикою, явищем природи, видом транспорту...). Усі відповідають по колу

2. Вправа «Риси толерантної особистості». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: ознайомити учасників з основними рисами толерантної особистості; дати можливість підліткам оцінити ступінь своєї толерантності.

Обладнання: бланки опитувальника для кожного учасника.

Підготовка: бланк опитувальника з колонкою В на великому аркуші прикріплюється на дошку чи стіну.

Процедура проведення: учасники одержують бланки опитувальника.

Ведучий пояснює, що 15 характеристик, перерахованих тут, властиві толерантній особистості.

Інструкція: Спочатку в колонку А поставте: «+» навпроти тих трьох рис, що, на вашу думку, у вас найбільше виражені; «О» навпроти тих трьох рис, що у вас найменш виражені.

Потім у колонку В поставте: «+» навпроти тих трьох рис, що, на ваш погляд, найхарактерніші, для толерантної особистості.

Цей бланк залишиться у вас і про результати ніхто не довідається, тому ви можете відповідати чесно.

На заповнення опитувальника дається 3-5 хвилин. Потім ведучий заповнює заздалегідь підготовлений бланк опитувальника, прикріплений на дошку. Для цього він просить підняти руки тих, хто відзначив у колонці В першу якість. Кількість відповідей підраховується і заноситься в колонку бланка. У такий же спосіб підраховується кількість відповідей за кожною якістю. Ті три якості, що набрали найбільшу кількість балів, і є ядром толерантної особистості (з погляду даної групи). Учасники одержують можливість: порівняти уявлення про толерантну особистість кожного з членів групи із загальногруповим уявленням та порівняти уявлення про себе («+» у колонку «А») з портретом толерантної особистості, створеним групою

3. Лекція «Чим відрізняється толерантна особистість від інтолерантної».
Тривалість: 20 хвилин.

Мета: ознайомлення з уявленням відомих психологів про толерантну особистість.

Процедура проведення: ведучий читає лекцію про основні відмінності толерантної особистості від інтолерантної.

4. Вправа «Чарівна крамниця». **Тривалість:** 20 хвилин.

Мета: дати учасникам можливість з'ясувати, яких якостей їм бракує для того, щоб вважатися справді толерантними людьми.

Процедура проведення: попросіть учасників групи уявити, що є крамниця незвичайних «речей»: терпіння, поблажливості, прийняття інших, почуття гумору, чуйності, довіри, альтруїзму, терпимості до розбіжностей, уміння володіти собою, доброзичливості, схильності не засуджувати інших, гуманізму, уміння слухати, допитливості, здатності до співпереживання. Нагадаємо, що з цими якостями група працювала в попередній вправі і бланк із їх переліком усе ще висить на дошці. Ведучий виступає в ролі продавця, що обмінює одні якості на інші. Викликається один із учасників. Він може придбати одну чи трохи «речей», яких у нього немає. (Це ті якості, що, на думку групи, важливі для толерантної особистості, але відзначені «О» у колонку А опитувальника цього учасника, тобто слабо виражені в нього.) Наприклад, покупець просить у продавця «терпіння». Продавець з'ясовує, скільки йому потрібно «терпіння», навіщо воно йому, у яких випадках він хоче бути «терплячим». Як плату продавець просить у покупця щось натомість, наприклад, той може розплатитися «почуттям гумору», якого в нього з надлишком.

5. Рефлексія заняття. **Тривалість:** 15 хвилин.

- 1) Які якості, на вашу думку, притаманні толерантній особистості?
- 2) Які якості, на вашу думку, характерні для інтолерантної особистості?
- 3) Які умови, на ваш погляд, необхідні для формування толерантної

особистості?

Заняття 4

Тема: Толерантність до себе. Почуття власної гідності.

Мета: Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

1. Вправа «Шикуватися за зростом». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: підвищення рівня згуртованості, взаєморозуміння і погодженості дій у групі.

Процедура проведення: учасникам групи пропонується із зажмуреними очима вишикуватися за зростом (інший варіант: стати колом). Група може зробити кілька спроб.

2. Вправа «Оплески». Тривалість: 10 хвилин.

Мета: підвищення настрою і самооцінювання, активізація учасників групи.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий просить встати тих, хто має певне вміння чи якість (наприклад: «Устаньте всі ті, хто вміє вишивати, кататися на гірських лижах, любить дивитися серіали, мріє навчитися грати у великий теніс», тощо). Інші учасники групи аплодують тим, хто встав.

3. Вправа «Хто похвалить себе краще від усіх». Тривалість: 20 хвилин.

Цілі: розвиток навичок ведення позитивного внутрішнього діалогу про самого себе; розвиток здатності до самоаналізу.

Підготовка: намалювати на дошці велику таблицю, зображену на бланках.

Процедура проведення: Учасники сидять у колі. Ведучий заводить розмову про те, що в кожного бувають приступи нудьги, «кислого» настрою, коли здається, що ти нічого не вартий у цьому житті, нічого в тебе не виходить. У такі моменти забуваються всі власні досягнення, здобуті перемоги, здібності, радісні події. Але кожному з нас є чим пишатися. У психологічному консультуванні є такий прийом, коли психолог разом із клієнтом складає пам'ятку, у яку заносяться достоїнства, досягнення, здібності цієї людини. Коли поганий настрій, то читання пам'ятки додає бадьорості і допомагає оцінювати себе адекватніше. Ведучий пропонує учасникам виконати подібну роботу. Учасникам роздають бланки з таблицями, у яких вони повинні самотійно заповнити наступні графи.

«Мої кращі риси»: у цей стовпчик учасники повинні записати риси чи особливості свого характеру, що їм у собі подобаються і складають їх сильну сторону.

«Мої здібності і таланти»: сюди записуються здібності і таланти в будь-якій сфері, якими людина може пишатися.

«Мої досягнення»: у цій графі записуються досягнення учасника в будь-якій галузі.

Ведучий на свій розсуд (залежно від рівня довіри у групі) пропонує членам групи зачитати свої пам'ятки. Заповнені пам'ятки залишаються в учасників

4. Вправа «Невпевнений - упевнений - самовпевнений».

Тривалість: 20 хвилин.

Мета: дати досвід проживання психологічних станів невпевненості, самовпевненості, упевненості, в собі; досліджувати стилі спілкування, що відповідають цим станам.

Процедура проведення: учасники стоять у колі. Ведучий дає наступну інструкцію: «Іноді ми відчуваємо свою перевагу над іншими людьми і поведимося вкрай самовпевнено, а іноді, буваємо невпевнені в собі і страждаємо від цього. Але можна бути упевненою людиною, не будучи при цьому зарозумілою. Упевнена в собі людина завжди викликає в оточуючих довіру і симпатію. Зараз ми спробуємо відчути кожний із цих станів». Ведучий ділить учасників на пари. Один із партнерів виконує роль самовпевненої людини, а інший - невпевненої, обираючи таку позу, щоб усім було видно, хто яку роль виконує. Той, хто грає роль «самовпевненого», розповідає своєму партнерові про те, що йому дає відчуття переваги: описує позу, голос, манеру спілкування, думки, учинки, що він може зробити. Наприклад: «Я гордий. У мене пряма спина. У мене голосний і чіткий голос. Мене мало турбує думка оточуючих. Я звик, щоб мені звільняли дорогу, коли я йду. Я не терплю критики на свою адресу і завжди зможу поставити іншого на місце!».

«Невпевнений» теж розповідає про себе за тим самим планом. Наприклад: «Я можу дивитися тільки собі під ноги. Мої плечі опущені. Я говорю тихим голосом. Мене немає за що любити, мені здається, усім видно мій стан. У мене не виходить бути цікавим, я не користуюся популярністю». Потім учасники обмінюються ролями і повторюють процедуру знову. Після цього ведучий пропонує обом партнерам спробувати відчути себе впевненими людьми, що ні над ким не підносяться, але й не почуваються гірше від інших. На закінчення ведучий звертається до учасників із запитаннями:

- 1) Якою є ваша поведінка, коли ви впевнені в собі?
- 2) Як, ви при цьому почуваетесь?
- 3) Розкажіть одне одному, що вам найбільше подобається у стані, коли ви «рівні»

4) Як спілкуються з іншими невпевнені і самовпевнені люди? Яке вони справляють враження?

5) Які основні характеристики впевненої в собі людини? Чим вона відрізняється від самовпевненої? Чи часто ви зустрічали впевнених у собі людей?

6) Розкажіть про свої почуття в ролі невпевненої, упевненої і самовпевненої людини

5. Вправа «Нобелівська премія». Тривалість: 30 хвилин.

Мета: підвищення соціальної компетентності підлітків, переживання ситуації відповідальності перед людством, робота з мріями і фантазіями про майбутнє.

Обладнання: папір, письмове приладдя, олівці, фломастери, маркери, скотч, кнопки, пластилін.

Підготовка: написати на дошці чи ватмані пункти «Нобелівського виступу».

Процедура проведення: ведучий розповідає учасникам про Нобелівську премію, а потім пропонує ігрову ситуацію.

Ніхто не знає, які сюрпризи піднесе нам життя. Перенесемося в майбутнє. Уявіть собі, що ви відомий учений чи письменник, громадянський діяч. Нобелівський комітет прийняв рішення про присудження вам почесної премії. Урочисте вручення премії припускає відповідний виступ лауреатів — це є давньою традицією. Через якийсь час бажаючі одержать можливість виступити на церемонії вручення премії з відповідною промовою. Виберіть номінацію, з якої ви б хотіли одержати премію, і підготуйте виступ. Можете використовувати наступну схему. Ведучий записує на дошці запитання, на основі яких учасники групи можуть побудувати свій виступ.

Опишіть зроблене відкриття: наукові досягнення чи літературний твір.

Поясніть, чому ваш внесок у науку чи літературу, справу миру, дістав таку високу оцінку.

Виразіть слова подяки тим, хто допоміг вам домогтися подібного результату в роботі.

Розкажіть про ваші плани на майбутнє.

Під час роботи можуть бути використані олівці, фломастери, пластилін тощо для зображення таблиць, графіків та інших наочних приладь.

Час на підготовку - 10 хв.

Мова кожного лауреата винагороджується оплесками. Після виступу учасники групи ставлять свої запитання «лауреату». Члени групи, що не встигли представити свої досягнення, можуть коротко назвати свою номінацію і пояснити, за що вони одержують премію

6. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

1) Як ви вважаєте, як ставлення до самого себе впливає на ставлення до інших людей?

2) На вашу думку, чи легко було знайти в собі які-небудь позитивні риси, здібності й похвалити себе?

Заняття 5

Тема: Толерантність до себе та до інших. Самопізнання.

Мета: Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; показати, як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

1. Вправа «На якого казкового героя я схожий?». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: можливість самовираження і саморозкриття в метафоричній формі, одержання зворотного зв'язку від учасників групи, формування навичок точного міжособистісного сприйняття.

Процедура проведення: ведучий пропонує одному з присутніх обрати серед учасників групи людину, що викликає в нього асоціації з яким-небудь персонажем з казки чи героєм мультфільму і кинути йому м'яч. При цьому потрібно сказати, кого саме нагадує йому даний учасник (наприклад: «Ганно, мені здається, ти схожа на Русалоньку», «Вітю, мені здається, що ти схожий на кота Бегемота з «Майстра і Маргарити»). Учасник ловить м'яч і кидає його іншому, називаючи персонаж, із яким асоціюється ця людина, і так доти, поки м'яч не побуває в кожного. Попросіть членів групи запам'ятовувати, від кого вони одержують м'яч і що їм при цьому говорять. Останній учасник, до якого потрапив м'яч, має кинути його людині, від якої м'яч тільки-но був отриманий і висловити свою думку щодо її асоціації. (Наприклад: «Вітю, ти сказав, що я схожий на крокодила Гену, а насправді я ототожнюю себе з Чеширським Котом»). Ланцюжок таким чином розкручується у зворотному напрямі.

2. Вправа «П'ять добрих слів». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: одержання зворотного зв'язку від групи, підвищення самооцінювання, самопізнання, можливість зробити приємне іншій людині.

Процедура проведення: учасники діляться на підгрупи (по п'ять осіб).

Інструкція: «Кожен з вас має обвести свою руку на аркуші і на долоньці написати своє ім'я. Потім ви передаєте свій аркуш сусідові праворуч, а самі одержуєте малюнок від сусіда ліворуч. В одному з «пальчиків» отриманого чужого малюнка ви пишете яку-небудь привабливу, на ваш погляд, якість її власника (наприклад, «Ти дуже добрий», «Ти завжди заступаєшся за слабких», «Мені дуже подобаються твої вірші» тощо). Інша людина робить запис на іншому пальчику тощо, поки аркуш не повернеться до власника».

Вправу можна продовжити. Коли всі написи будуть зроблені, ведучий збирає рисунки і зачитує «компліменти», а група повинна здогадатися, кому вони призначаються.

Наприкінці вправи учасники забирають аркуші зі своїми долоньками.

Питання для обговорення:

- 1) Які почуття в тебе виникли, коли ти читав написи на своїй «руці»?
- 2) Чи всі твої достоїнства, про які написали інші, тобі відомі?

3. Вправа «Що моя річ знає про мене». Тривалість: 20 хвилин.

Мета: саморозкриття, самопізнання; підвищення внутрішньогрупової довіри.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Один із учасників бере в руки якийсь зі своїх предметів і від імені цього предмета розповідає про свого хазяїна. Наприклад: «Я - Катрусіна шпилька, я знаю її не дуже давно, але можу розповісти про неї...». У такий спосіб розповідають про себе всі учасники групи. Під час обговорення ведучий підкреслює, що вміння розкритися перед іншими — найважливіша особистісна якість, що сприяє становленню близьких взаємин з людьми. Якщо людина воліє не розповідати про свої переживання і надії, промахи і невдачі, це створює в інших враження її добробуту й успішності, але платою за це стає неможливість побудови щирих стосунків, невміння попросити про допомогу

4. Вправа «Який я?». Тривалість: 30 хвилин.

Мета: дати можливість підліткові усвідомити себе і побачити, наскільки відповідає його «Я-образ» тому, яким його бачать оточуючі.

Процедура проведення: кожний одержує аркуш і ділить його на чотири частини. У першій частині учасник дає 5 відповідей на запитання «Який я?» У другій частині — 5 відповідей на запитання «Який я в очах близької людини?». У третій частині кожен учасник записує відповіді на запитання «Який я на думку свого сусіда ліворуч?» Записи повинні бути зроблені досить швидко. Потім учасники згортають свої аркуші так, щоб їхніх відповідей не було видно, і передають їх сусідові ліворуч. У такий спосіб кожен учасник одержує аркуш від сусіда праворуч. На чистій частині аркуша він має дати йому 5 характеристик. Після цього ведучий збирає аркуші й перемішує їх. По черзі зачитуються характеристики з останнього стовпчика, а група повинна вгадати, про кого ідеться. Потім

обговорюється, наскільки група згодна з цим портретом. Нарешті, аркуші повертаються учасникам, і вони порівнюють усі чотири набори відповідей, самостійно аналізуючи подібності і розбіжності.

5. Вправа «Сходишки взаємин». Тривалість: 30 хвилин.

Мета: допомогти учням з'ясувати сутність різних видів соціальних взаємин, їх взаємозалежність та власне ставлення до них. Керована дискусія сприятиме більш глибокому усвідомленню різних типів соціальних відносин.

Процедура проведення: Ведучий пояснює учням, що взаємини між людьми бувають різними: позитивні та негативні, такими, що стимулюють співпрацю і товариську і такими, що приводять до суперечок і конфліктів. Це часто залежить від обставин, але ще частіше від самих учасників, їх умінь та бажання позитивної взаємодії. Пояснює, що відносини між людьми існують як міжособистісні так і соціальні. Наводить приклади. Далі запитує в учнів, що має бути основою соціальної взаємодії громадян? Які громадянські якості чи вміння? Вислуховує відповіді. Дас коротке тлумачення толерантності, як терпимості та поваги до права кожного на те, “щоб бути самим собою”.

Ведучий пояснює, що відносини між людьми можуть розвиватися як по висхідній так і по низхідній, як до більш позитивних, конструктивних так і до негативних, деструктивних. Далі ведучий об'єднує учасників у групи по 5-6 чоловік та зачитує інструкцію до вправи.

Інструкція: “Перед вами сходишки, однією з яких є сходишка “Терпимість”. Сходами можна рухатися вгору, а значить розвивати відносини до кращих і можна рухатися вниз, що означатиме погіршення відносин. Вам пропонуються 10 різних понять та типів відносин, поведінки, ставлень. Обговоріть їх та розташуйте у сходишках вгору та вниз таким чином, щоб на верхній сходишці було слово, яке для вас означає найпозитивніший вид взаємин між людьми, а останньою внизу було поняття, яке на вашу думку характеризує негативні відносини. Врахуйте, що вільних сходинок 10, а пропонованих понять всього 9. Це означає, що один термін має бути запропонований вами самостійно. Під час роботи керуйтеся принципом – кожен наступний вид відносин залежить від попереднього, тобто часто неможливий без нього.”

Ведучий просить учнів представити результати роботи по черзі, дати свої пояснення обраному варіантові розстановки понять у сходишках. Ведучий запитує учнів чи користуються вони сходами? Куди легше рухатися – вгору чи вниз? Чи можна те саме сказати й про рух “Сходишками взаємин”? Ведучий просить учнів висловити свої міркування з цього приводу

6. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

1) Я ви гадаєте, чи вдалося вам на цьому занятті довідатися про себе щось нове, раніше невідоме?

2) Наскільки добре ви, на ваш погляд, знаєте себе?

Заняття 6

Тема. Толерантність. До себе і до інших. Толерантне спілкування.

Мета. Показати, як ставлення до себе пов'язане з толерантністю до інших; показати, як толерантність до інших виростає з толерантності до себе і толерантності стосовно партнерів по групі; показати функціональну роль почуття власного достоїнства в системі самоставлення особистості; підтримати процес формування у старшокласників позитивної самооцінки; дати можливість підлітку усвідомити свої здібності, особистісні риси і порівняти свій портрет із тим, як його бачать оточуючі; показати, якими способами можна зробити спілкування толерантним.

1. Вправа «Це чудово!». Тривалість: 10 хвилин.

Мета: підвищення самооцінювання, одержання підтримки від групи.

Процедура проведення: учасники групи стоять у колі. Ведучий оголошує правила: «Зараз хто-небудь із нас вийде в коло і скаже про якусь свою якість, уміння чи талант (наприклад, «я люблю танцювати», «я вмію стрибати через калюжі»). У відповідь на кожне таке висловлювання всі ті, хто стоїть у колі, повинні хором відповісти: «Це чудово!» — Й одночасно підняти вгору великий палець. У коло учасники виходять по черзі».

2. Вправа «Порадуй мене». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: розвиток соціальної інтуїції, чуйності, розуміння іншої людини.

Процедура проведення: у центр кола запрошується один із учасників. Передбачається, що в нього сьогодні день народження. Завдання решти - доставити йому радість. Кожен з учасників вирішує, що йому подарувати - річ чи подію, чи щось інше (наприклад, гоночний автомобіль, кругосвітню подорож, віллу на узбережжі, «відмінно» з математики). Той, чий подарунок виявиться найвдалішим, одержує в нагороду усмішку від «іменинника». Потім стає «іменинником» і одержує подарунки інший учасник.

3. Вправа «Заморожений». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: удосконалювання навичок емоційного контакту.

Процедура проведення: учасники об'єднуються у пари. У кожній парі один учасник відіграє роль «замороженого», а другий - «реаніматора». За сигналом ведучого «заморожений» застигає. Упродовж хвилини «реаніматор» має оживити його, при цьому він не має права ні торкатися, ні звертатися до «замороженого» зі словами. Він може діяти

тільки за допомогою погляду, міміки і пантоміми. Критерій «розморожування» - зміни у виразі обличчя чи усмішка, сміх «замороженого».

4. Вправа «Як бути толерантним у спілкуванні».

Тривалість: 20 хвилин.

Мета: навчання конструктивних способів виходу з конфліктних ситуацій.

Процедура проведення: кожен з нас час від часу потрапляє в конфліктні ситуації: із кимсь свариться, зазнає незаслужених звинувачень. Кожен по-своєму виходить із подібних ситуацій - хтось ображається, хтось «дає здачі, хтось намагається знайти конструктивне вирішення. Чи можна вийти з конфліктної ситуації за допомогою толерантної поведінки, зберігши власне достоїнство і не принизивши іншого? Ведучий пропонує комусь із учасників групи пригадати та розповісти ситуацію, коли його чи когось з його знайомих скривдили. Цей учасник виступить у ролі того, кого скривдили, а інший у ролі кривдника. Учасники повинні розіграти цю сцену. Використовуючи запропоновану нижче схему, «скривджений» спробує гідно вийти із ситуації. Наприклад, мама дорікає сину при друзях за те, що він не вимив посуд.

Схема гідного виходу із ситуації:

1. Почни розмову з конкретного і точного опису ситуації, що тебе не влаштовує: «Коли ти накричала на мене при хлопцях...».
2. Вирази почуття, що виникли в тебе у зв'язку з цією ситуацією і поведінкою людини стосовно тебе: «...я почуваюся незручно...».
3. Скажи людині, як би тобі хотілося, щоб вона вчинила. Запропонуй їй інший варіант поведінки, що влаштовує тебе: «...тому наступного разу я прошу тебе висловлювати свої зауваження не у присутності моїх друзів...».
4. Скажи, як ти вчиниш у випадку, якщо людина змінить свою поведінку: «...тоді я прислухатимуся до твоїх зауважень».
5. Запропонуйте виконати це завдання декільком парам учасників.
6. Обговорення: учасники групи висловлюють свою думку про те, чий вихід із ситуації виявився найвдалішим і чому

5. Вправа «Я-висловлювання» / «Ти-висловлювання».

Тривалість: 15 хвилин.

Мета: навчитися толерантно (у неагресивній манері) виражати свої негативні почуття, такі як невдоволення, образа, засмучення тощо; зробити спілкування більш безпосереднім і вільним.

Процедура проведення: ведучий пояснює різницю між «Я-висловлюванням» і «Ти-висловлюванням». Наприклад, використання в мові «Я-висловлювань» робить

спілкування більш безпосереднім, допомагає виразити свої почуття, не принижуючи іншої людини. «Я-висловлювання» припускає відповідальність співрозмовника за свої думки і почуття («Я дуже турбуюся, якщо тебе немає вдома до 10-ї вечора»), метою «Ти-висловлювання» є обвинуватити іншу людину («Ти знову прийшов додому об 11-й вечора!»). Якщо ми використовуємо «Ти-висловлювання», то людина, до якої ми звертаємося, відчуває негативні емоції: гнів, роздратування, образу. Використання «Я-висловлювань» дає змогу людині вислухати вас і спокійно вам відповісти. Ведучий просить скласти «Я-висловлювання» для запропонованих ситуацій.

6. Вправа: “Вибери тварину”. Тривалість: 30 хвилин.

Мета: навчитися бачити в людині позитивне, з метою успішної комунікації та взаємин. Усвідомлення цієї необхідності як вольової, контрольованої дії може стати передумовою для набуття якостей толерантних взаємин.

Процедура проведення: На великому аркуші паперу необхідно написати в стовпчики перелік тварин, комах, птахів, плазунів.

Наприклад:

Черепашка	Мавпа	Оса	Миша
Слон	Вовк	Кріт	Тигр
Бабка	Синичка	Соловей	Їжак
Скунс	Дельфін	Пацюк	Собака
Орел	Свиня	Вуж	Кажан
Сова	Павук	Окунь	Кіт
Мурашка	Ластівка	Метелик	Кобра

У переліку мають бути як тварини, з якими пов'язані як позитивні асоціації, так і такі, які сприймаються негативно, а також “нейтральні”.

Тварин у переліку має бути на 1-2 більше ніж учасників.

Ведучий розкладає поряд кілька маркерів та без пояснення пропонує присутнім “вибрати” собі тварину. Учасники мають зробити помітку навпроти. Жодна тварина не може бути обрана двома чи більше учасниками. На реакцію школярів “А мою тварину вже вибрали” ведучий пропонує вибрати будь-яку з тих, що лишилися. Ведучий просить учасників сісти та впродовж 1 хв. відшукати у вибраній тварині позитивну рису, яка притаманна тому, хто її вибрав, або ж таку, яку він хотів би запозичити у цієї тварини. Ведучий встановлює час для представлення “своєї” тварини та дає можливість висловитися усім. Варто використати метод “Мікрофон”. Запропонуйте розпочинати зі слів “Я вибрав ... Мені в цій тварині подобається ...”.

Вислухавши усіх, ведучий пропонує по колу всім учасникам дати позитивні характеристики тим тваринам, що лишилися поза вибором. А потім, пропонує висловитися по колу, назвавши позитивну рису того, хто сидить поряд. Далі, слід запитати учасників чи легко їм виконувалася вправа? Чому навчався ця вправа? Як ці висновки можуть допомогти у житті?

Результатом обговорення може бути розуміння того, що ефективність комунікації, взаємин базується на вмінні помічати позитивні риси людини

6. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

- 1) Про які способи толерантного спілкування ви сьогодні довідалися?
- 2) Як ви вважаєте, які переваги толерантного спілкування?

Заняття 7

Тема. Толерантність до інших: різні світи (частина 1)

Мета: показати масштаби і небезпеку виявів нетерпимості між народами і культурами; дати можливість усвідомити причини і наслідки нерозуміння, що виникає в результаті взаємодії людини з представниками інших культур; розвинути соціальну увагу і соціальну перцепцію, сформувати навички й настанови, необхідні для успішної взаємодії з представниками іншої культури, людьми, що сповідують інші погляди, допомогти усвідомити різноманіття культур.

1. Вправа «Відгадай колір за жестом». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: розвиток невербальної експресії.

Обладнання: невеликі квадратики кольорового паперу.

Процедура проведення: учасник, який бажає розпочати гру, виходить за двері, а група в цей час вибирає якийсь колір з-поміж розкладених на столі квадратів. Учасник, що повернувся, має відгадати, який колір обрала група. Для цього він може звернутися до кожного з учасників і ця людина повинна показати обраний колір рухом. При цьому не можна використовувати рухи, що мають безпосередній значеннєвий зв'язок із кольором, чи зображувати предмети, що мають певне забарвлення (наприклад, маючи на увазі блакитний колір, показувати на небо чи імітувати переливання води). Той, хто відгадує може звертатися до різних учасників доти, доки не сформулює свою гіпотезу

2. Вправа «Карта нетерпимості». Тривалість: 20 хвилин.

Цілі: показати, наскільки широко поширена інтолерантність у світі і як вона небезпечна; стимулювати у старшокласників зацікавленість у пошуках шляхів виходу із глобальних конфліктів.

Обладнання: карта світу і прапорці.

Процедура проведення: ведучий і учасники називають «гарячі точки» планети (наприклад, Ічкерія, Югославія, Афганістан, Іран, Ізраїль) і позначають їх на карті прапорцями.

Питання для обговорення:

1) Як ви вважаєте, чи можна виправдати конфлікти, що призводять до людських жертв?

2) Як ви вважаєте, які основні причини конфліктів?

3) Які ви могли б запропонувати способи, що допомагають уникнути та не допустити виникнення загрози війни?

3. Вправа «Групова картинка». Тривалість: 15 хвилин.

Цілі: усвідомлення стереотипів поведінки різних груп; активізація, підвищення настрою в учасників групи.

Процедура проведення: група ділиться на підгрупи з трьох-чотирьох осіб. Кожна підгрупа обирає якусь національність, народ, етнічну групу і придумує, як її зобразити так, щоб інші учасники могли відгадати. Можна використовувати міміку, жести, вигуки, але не можна використовувати слова. Дається кілька хвилин на підготовку завдання, потім підгрупи представляють свою пантоміму всій групі. Група вгадує, який народ зображує дана підгрупа.

4. Вправа «Павутина забобонів». Тривалість: 25 хвилин.

Цілі: показати, як почувається людина, яка є об'єктом стереотипів і забобонів; дати старшокласникам можливість навчитися підтримувати людину, що почувається приниженою.

Обладнання: клубок ниток чи моток мотузки.

Процедура проведення: ведучий розповідає про негативну роль забобонів у взаєминах між людьми. Обплутана павутиною забобонів, людина почувається безправною, беззахисною, скривдженою, позбавленою права голосу. Щодо деяких національностей, етнічних меншостей є безліч анекдотів, заснованих на негативних стереотипах і ярликах.

Ведучий просить учасників згадати і назвати який-небудь народ, що традиційно є об'єктом глузувань і анекдотів. Ведучий пропонує комусь з учасників зіграти роль обраного народу. Цей учасник сідає в центр кола на стілець, а інші починають розповідати про названу національність анекдоти, засновані на негативних стереотипах і забобонах чи висловлювати існуючі негативні уявлення. Після кожного негативного висловлення ведучий обмотує учасника, що представляє «народ», мотузкою, ніби обплутуючи «павутиною забобонів», доти, доки той не зможе поворухнутися. Ведучий запитує

«народ» про те, що він зараз відчуває. «Народ» розповідає про свій стан і свої почуття. Потім ведучий ставить учасникам запитання: «Які у вас виникли почуття? Ви б хотіли опинитися в ролі такого «народу»?» У членів, групи виникає бажання розплутати «народ». Для цього ведучий пропонує всім пригадати щось гарне про цей «народ». Учасники по черзі висловлюються, а ведучий у цей час поступово розплутує «павутину». Вправа закінчується, коли «народ» цілком звільнений від «павутини забобонів».

5. Гра «Карамбія». Тривалість: 35 хвилин.

Цілі: надати підліткам можливість зрозуміти і відчувати причини і наслідки міжкультурного нерозуміння; допомогти усвідомити, що успішне спілкування з представниками іншої культури неможливе без знання її норм і правил.

Процедура проведення: З-поміж учасників оберіть двох-трьох членів групи, що у цій грі виконуватимуть роль «посланців». Не загострюючи на цьому уваги, ведучий має так підібрати посланців, щоб вони різнилися між собою за зовнішніми ознаками: наприклад, хлопчиків і дівчаток: «Посланці» виходять до іншої кімнати. Там вони одержують інструкцію і на її основі готують запитання для групи (час на підготовку — 10 хвилин). Кожен «посланець» готує свій перелік запитань самостійно. Поки посланці виконують завдання, дайте всій групі наступну інструкцію: «Ми — карамбійці, представники країни Карамбія, що має багате Історичне минуле, величезну територію і невичерпні природні ресурси. До нас їдуть посланці з іншої країни, щоб дізнатися про нас і нашу культуру. Ми повинні дотримуватися трьох правил, що діють у нашій країні:

- 1) Ми можемо говорити тільки з людиною тієї самої статі, що й самі (це стосується та посланців).
- 2) У нашому словнику всього два слова — «так» і «ні».
- 3) Наша відповідь на запитання залежить від того, усміхається той, хто нас запитує, чи ні. Якщо людина усміхається, ми відповідаємо «так», якщо не усміхається, відповідаємо «ні».

Почніть гру, коли «посланці» готові. Запрошуйте їх по одному так, щоб інші посланці не знали, які запитання ставлять його колеги.

Після опитування кожен із посланців представляє свій звіт про культуру Карамбії і її жителів.

Питання для обговорення й аналіз: після того як експерти завершать свої звіти, запропонуйте групі дискусію, обравши деякі з наступних запитань (можна записати їх на дошці):

- 1) Як карамбійці прийняли посланців: чи були вони доброзичливі, дружелюбні, орієнтовані на взаємодію?

2) Чи помітили посланці які-не-будь особливості поведінки і спілкування в карамбійців?

3) Які почуття виникли у посланців під час контакту з карамбійцями?

4) Чи були у вашому житті ситуації, у яких ви теж відчували подібні почуття?

Попросіть бажаючих розповісти про це.

5) Що можуть карамбійці сказати про поведінку посланців?

6) Як ви поясните випадки непорозуміння?

7) Що корисного дала вам ця гра?

Після обговорення запитань «карамбійці» можуть розповісти посланцям про правила поведінки і спілкування їхньої культури.

Під час обговорення відзначте наступні ключові моменти:

1) Представники різних культур часто пояснюють ту саму поведінку по-різному.

2) Людина використовує для оцінювання іншої культури цінності, очікування і способи поведінки, вироблені у власній культурі, і діє відповідно до них.

3) Людина, потрапляючи в іншу культуру, часто не має ніякої інформації про неї, проте бачить її особливості в негативному світлі.

4) Занурення в Іншу культуру часто викликає в людини страх і невпевненість.

5) Нерозуміння причин поведінки представників іншої культури породжує протидію, дратівливість, агресивність.

6) Люди часто думають, що їхня мова найкраща, а її носії — найрозумніші.

7) Однією з найкращих стратегій для розуміння іншої культури є встановлення близької дружби з людиною цієї культури, яка може стати провідником і захисником.

6. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

1) Які стереотипи, з вашої точки зору, впливають на поведінку людини?

2) Які почуття, на вашу думку, можуть виникати в людей, що зазнають нетерпимого ставлення з боку оточуючих?

Заняття 8

Тема. Толерантність до інших: різні світи (частина 2)

Мета: показати масштаби і небезпеку виявів нетерпимості між народами і культурами; дати можливість усвідомити причини і наслідки нерозуміння, що виникає в результаті взаємодії людини з представниками інших культур; розвинути соціальну уяву і соціальну перцепцію, сформувати навички й настанови, необхідні для успішної взаємодії з представниками іншої культури, людьми, що сповідують інші погляди, допомогти усвідомити різноманіття культур.

1. Гра «Невідомі світи». Тривалість: 1,5 години.

Обладнання: папір для письма і папір для креслення, олівці, фломастери, маркери, ватман, кольоровий папір, клей, пластилін, скотч, ножиці.

Процедура проведення: перед початком гри всі учасники діляться на 2 команди. Це можна зробити за допомогою жеребкування. Можливий також наступний спосіб. Ведучий пропонує вийти на середину двом «добровольцям». Кожен з них має запросити до себе в команду людину, що вирізняється серед інших за якоюсь ознакою (наприклад, за кольором волосся, статтю, нелюбов'ю до вітчизняної естради тощо). Потім обраний член групи в такий само спосіб запрошує в команду наступну людину тощо. Вибір учасників здійснюється представниками обох команд по черзі. Коли команди остаточно сформовані, можна починати гру.

Гра складається з трьох етапів.

Етап 1. «Створення світів».

Тривалість: 30 хвилин.

Учасникам оголошується, що кожна з підгруп — це невідома інопланетна цивілізація, що повинна бути створена зусиллями всіх членів команди. Групи одержують від ведучого все необхідне для роботи: «план» створення цивілізацій і канцелярське приладдя (ватман, маркери, кольорові олівці тощо). В обговоренні ключових характеристик «цивілізації» повинні брати участь усі члени команди. Групи сідають у віддалених місцях або розходяться по різних кімнатах. Після закінчення заздалегідь обговореного часу робота зі створення «світів» повинна бути закінчена.

Етап 2. «Зустріч».

Тривалість: 40 хвилин.

Команди збираються в одній кімнаті. Ведучий гри виголошує промову, описуючи ситуацію зустрічі між представниками цивілізацій і необхідність ближчого знайомства між ними. Далі відбувається почергова презентація «світів». Презентації краще проводити за певним планом. Спочатку «господарі» повідомляють назву свого світу, учать гостей прийнятого в їхній цивілізації вітання, показують портрет мешканця і розповідають про нього, знайомлять гостей зі своїм законодавством. Наприкінці гостей пригощають стравами інопланетної кухні, навчають «національного» танцю.

Питання для обговорення:

- 1) На вашу думку, чим схожі та чим відрізняються мешканці обох світів?
- 2) Проаналізуйте норми і правила, якими керуються представники різних цивілізацій.

Етап 3. «Прийняття загальних законів».

Тривалість: 45 хвилин.

На цьому етапі команди мають домовитися між собою про правила взаємодії на невідомій планеті й розподіл наявних ресурсів корисних копалин одержавши необхідні інструкції, команди віддаляються на якийсь час для обговорення законів, що, з їхнього погляду, необхідно прийняти (кожна команда формулює не більше чотирьох законів). Далі обидві команди сідають за «стіл переговорів». Перед ними лежить ватман, на якому записуватимуться прийняті закони. Закони висувуються командами по черзі. Кожен із запропонованих законів спочатку обговорюється (якщо необхідно, у нього вносяться виправлення), потім ставиться на загальне голосування (наприклад, піднятий угору палець — «за», опущений униз — «проти»). Наприкінці гри всі учасники ставлять під «законодавством» свої підписи, після цей ватман прикріплюється на стіну.

Питання для обговорення:

1) Як ви гадаєте, які з прийнятих «законів» викликали найбільше розбіжностей і з чим це зв'язано?

2) На вашу думку, що могло б зробити процес переговорів успішнішим?

2. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

1) На вашу думку, що допомагало і що заважало командам знаходити компроміси й укладати угоди під час гри?

2) З вашої точки зору, які кроки потрібно починати і яких правил дотримуватися, щоб стосунки між людьми мали толерантний характер?

Заняття 9

Тема. Толерантність до інших: учимося співчуття

Мета: розвиток у підлітків здатності до розуміння, співпереживання та співчуття.

1. Вправа «Будь уважним». Тривалість: 7 хвилин.

Мета: розвиток спостережливості.

Процедура проведення: учасники сидять у колі. Ведучий пропонує їм уважно подивитися один на одного і запам'ятати, хто у що одягнений. Потім члени групи сідають спинами одне до одного. Ведучий запитує учасників: «Катрусю, пригадай, як одягнений Олег?», «Сашко, якого кольору штани у Сергія?», «Ірино, хто сьогодні прийшов у білій футболці і чорних джинсах?» тощо.

2. Вправа «Іван-покиван». Тривалість: 10 хвилин.

Мета: розвиток довіри і підтримки всередині групи.

Процедура проведення: учасники стають у коло якомога щільніше одне до одного. Один із них виходить у центр кола. Він намагається максимально розслабитися, а інші гравці, витягнувши руки перед собою, погойдують учасника, що знаходиться в центрі, з боку вбік, підтримуючи його і не даючи впасти. У центрі кола можуть побувати всі

бажаючі. Ведучий запитує всіх, хто побував у центрі кола: «Хто справді зумів розслабитися, довіритися людям у колі?» Членам групи треба оцінити ступінь своєї довіри за 5-бальною шкалою, піднявши руку з відповідною кількістю пальців. Учасників з «низьким» ступенем довіри до групи можна запитати, чому вони не зуміли розслабитися, що їм заважало тощо

3. Вправа «Зрозумій мене». Тривалість: 25 хвилиин.

Мета: зрозуміти думки і почуття співрозмовника, його думку.

Процедура проведення: Учасники сидять у колі. Ведучий пропонує кожному по черзі коротко розповісти про ситуацію, коли з ним учинили несправедливо (інтолерантно). Сусід, що сидить ліворуч, має переказати цю історію якомога точніше, а також спробувати зрозуміти і передати почуття оповідача. Автор історії оцінює, зокрема, точність переказу. Вправу можна проводити по колу.

4. Вправа «Очі в очі». Тривалість: 10 хвилин.

Мета: концентрація на думках і почуттях іншої людини.

Процедура проведення: учасники діляться на пари. Упродовж 3 хвилин партнери мовчки дивляться один одному в очі, намагаючись зрозуміти думки і почуття, ніби спілкуючись очима. Потім учасники діляться своїми відчуттями з групою.

Питання для обговорення:

- 1) Чи вдалося комусь зрозуміти одне одного без слів?
- 2) Які почуття відчувають люди під час тривалого контакту очима?
- 3) Чи виникає відчуття розуміння, довіри, духовної близькості?

Домашнє завдання. Учасникам зачитується Загальна декларація прав людини. До наступного заняття їм необхідно ретельно ознайомитися з її змістом.

5. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

- 1) Як на вашу думку, чи важко поставити себе на місце іншої людини і зрозуміти її переживання?
- 2) Як ви вважаєте, які групи людей особливо мають потребу у співчутті, підтримці й розумінні?

Заняття 10

Тема. Міжетнічна толерантність.

1. Вправа «Від стереотипів до упереджень».

Мета: допомогти учням зрозуміти природу та джерела стереотипів, навчитися розрізняти етнічні стереотипи та упередження. Виконання вправи та її подальше обговорення допоможе зрозуміти чому стереотипи є першою сходинкою до упереджень.

Грунтовна робота з матеріалами сприятиме усвідомленню хибності більшості етнічних стереотипів та їх шкоду для розвитку взаємин.

Тривалість: 30 хвилин.

Процедура проведення: Ведучий розповідає учасникам, що часто люди схильні приписувати тій чи іншій нації певні риси. Далі пропонує індивідуально заповнити таблицю з переліком тверджень, що стосуються різних національностей чи етнічних груп. Пояснює, що до кожного з положень, наприклад, “Прагнуть влади”, можна зробити лише одну відмітку навпроти представників тієї етнічної групи, якій цю рису приписують найчастіше.

Таблиця “Так вважає більшість”.

	Німці	Американці	Латино американці	Євреї	Українці	Цигани	темношкірі
Прагнуть влади							
Життєрадісні							
Завжди потайні							
Пунктуальні							
Гарні робітники							
Привітні							
Гарно танцюють							
Збагачуються обманом							
Розумні й практичні							
Посміхаються							
Гарно співають							
Люблять поїсти							
Гарні спортсмени							
Допомагають у біді							
Нероби й ледарі							
Нетерпимі до ін.							
Ненадійні							

Ведучий об'єднує учасників у групи і просить порівняти їхні відповіді. Запитує чи є такі групи, де в більшості відповіді співпали? Чим це можна пояснити? Нагадує, що стереотипи бувають позитивними, негативними та нейтральними. Далі ведучий пропонує у групах визначити які з стереотипних уявлень про інші нації у вправі є позитивними, негативними чи нейтральними. Далі всі разом заповнюють велику таблицю виконану на фліп – чарті, проставляючи відповіді, які кожна група обрала за більшістю співпадінь. Позитивні стереотипи можна позначати червоним, а негативні – чорним маркером. Далі слід порахувати кількість стереотипних уявлень щодо кожної з груп та запитати чим можна пояснити кількісні відмінності? /так, найбільше стереотипних уявлень, як правило, існує щодо американців, українців, найменше – щодо темношкірих, латиноамериканців; запитати учасників, як багато латиноамериканців, циган, німців чи американців вони зустрічали?

Обговорення в групі:

1) Під впливом яких факторів сформулювалися ці стереотипи? Що є джерелами цих стереотипов? Обговорити існуючі джерела стереотипів.

2) До чого можуть привести такі стереотипи?

3) Поясніть різницю між передсудами та упередженнями.

4) Що станеться, якщо передсуди будуть сприйматися, як істина?

2. Вправа “Запроси друзів на вечірку”. Тривалість: 30 хвилин.

Мета: вправа має на меті на прикладі дилемної ситуації сприяти дискусії з приводу етнічних стереотипів та їх ролі у нашій поведінці.

Процедура проведення: Ведучий пропонує учасникам ситуацію: «Ви влаштовуєте вечірку з приводу Дня народження. У вас невелика квартира і ви можете запросити не більше двох друзів, т. я. окрім них будуть присутні ваші родичі – брати та сестри. Ви можете вибрати цих двох гостей з нижче перерахованих:

1. Ваш однокласник/ця, єврей/єврейка за національністю;
2. Ваш сусід/сусідка, за національністю татарин/татарка;
3. Хлопець/дівчина з яким ви відвідуєте спортивну секцію, за національністю українець/українка;
4. Ваш знайомий/знайома із США , з ким ви подружилися під час літнього відпочинку, що навчається в Україні за програмою обміну.

Завдання: вибрати лише двох і занести вибори у таблицю

	1 учасник	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1		✓	✓	✓										
2	✓													
3														
4		✓	✓	✓										

Після цього, слід проаналізувати разом з учасниками таблицю: попросити учасників пояснити власні вибори, з'ясувати, що стало основним фактором, що вплинув на вибір, попросити спрогнозувати яким міг бути вибір у інших респондентних групах – національних, вікових, іншого історичного періоду, т.п. Обговорити пропоновану ситуацію під кутом етнічних стереотипів.

3. Вправа “Обери друга”. Тривалість: 25 хвилин.

Мета: створити ситуацію сприятливу для ідентифікації особистісних рис людини, які є ціннісно значущими в дружбі.

Процедура проведення: Проведіть коротку бесіду з учасниками про різновиди суспільних та особистих відносин: приятелювання, товариськість, дружбу. Запитайте яка між ними різниця? Які з них є найбільш значущими для людей і чому? Запропонуйте учасникам вправу, під час виконання якої у них “з’явиться” новий друг. Попросіть їх бути максимально щирими у своїх думках та висловлюваннях. Повідомте інструкцію. “У вас зараз “з’явиться” новий друг. Ви зможете вибрати його самі. Будь ласка, дайте йому ім'я, складіть коротеньку історію про ваше знайомство та, виходячи з зазначених характеристик, поясніть, що саме вас зробило справжніми друзями. Будьте готові розповісти присутнім цю історію, як справжню”.

Встановіть час для виконання вправи та запропонуйте усім ознайомитися з картками, що розвішені по стінах кімнати і містять характеристики їх нових уявних друзів, яких вони можуть вибрати. Дайте 5 хвилин на опрацювання завдання. Попросіть, за бажанням, розказати свої історії. Старайтесь не задавати додаткових питань та не коментуйте. Запитайте учасників чи легко їм було скласти історії? Що їм у цьому допомагало?

Повідомте, що вправа не закінчена та дайте нову інструкцію: “Зараз ви отримаєте уточнення, щодо вашої дружби. Отримавши нову картку подумайте які корективи вносить ця інформація у ваші відносини. Будьте готові розказати про це групі”.

Роздайте учасникам картки та встановіть час. Попросіть за бажанням розпочати розповіді. Запитайте учасників чи легко їм було прийняти рішення та визначити власне ставлення у новій ситуації? Якщо це викликало певні труднощі то чому?

Характеристики друзів.

Комунікабельність, весела вдача, любов до природи та квітів	Якості гарного оповідача, знання безлічі цікавих історій, колекціонування старовинних булавок.
Увага до власного здоров'я, заняття атлетикою, уміння гарно танцювати сучасні танці.	Любов до футболу та командних видів спорту, не пропускає трансляції жодної цікавої гри та знається на майстерності гравців.
Любов до дітей, уміння знаходити з ними спільну мову, смак у виборі одягу.	Серйозність у баченні власного майбутнього, уміння будувати власне життя відповідно до поставленої мети.
Вміння бути кумедним, коли це доречно, “спасати” нудну компанію від нудьги.	Врівноваженість та вміння стримувати себе під час бурхливих дискусій, здатність завжди дати гарну пораду будь кому, хто її потребує.
Найкраща колекція кактусів у області зібрана впродовж років, мрія – підводне плавання в теплих морях.	Любить експериментувати на кухні, таких солодких салатів та печива ніде більше не скуштуєш.
Любов до котів. Багато читає фантастики зарубіжних авторів.	Знавець хитрощів багатьох комп'ютерних ігор, вміє гарно робити фотографії.
Романтичність, вміння писати вірші та непогано малювати гравюри олівцем.	Доброзичливість, готовність допомогти у навчанні, мрії про майбутню професію дизайнера.
Любить смачно поїсти, бо й готує гарно. Вдома має розмовляючого папу, канарейку та совеня.	Завжди допоможе порадою, вміє знайти добре слово. Знається на комп'ютері
Любить подорожувати в різні країни, нехай навіть лише в уяві.	Гарно грає на гітарі, має власні пісні, досконало знає англійську мову.

Доповнення до карток.

Дівчина – інвалід, що має проблеми з руховими функціями ніг.	Хлопець, чиї батьки зловживають алкоголем і часто не бувають вдома.
Хлопчик – син арабських іммігрантів	Хлопець молодший від вас на 4 роки.
Хлопчик, найнижчий за зростом у класі.	Чоловік-інвалід 30 років, що пересувається на інвалідному візку.
Дівчинка з надмірною вагою тіла.	Рудоволоса та червонощока дівчинка низького зросту.
Дівчинка – чорношкіра.	Глибоковірний хлопчик-католик
Хлопець з багатодітної сім'ї з низькими статками.	Дівчинка –циганка, чиї батьки нещодавно поселилися у вашій місцевості.
Дівчинка – мусульманка із кримсько-татарської родини	Хлопець з родини віруючих єговістів
Хлопець з якого всі насміхаються, бо він – “як дівчинка”	Ваш тато
Дівчинка сирота, що виховується далекими родичами.	Сусід – пенсіонер

4. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

- 1) Що таке міжетнічні стереотипи та міжетнічна толерантність?
- 2) Що, на Вашу думку, визначає толерантне ставлення між людьми різних національностей? Що сприяє та що заважає толерантним відносинам?

Заняття 11

Тема. Визначення меж толерантності

Мета: допомогти зрозуміти і відчувати межі толерантної поведінки; знайти критерії, що визначають допустимість толерантної поведінки в тому чи іншому випадку; розвивати здатність до критичного аналізу, самостійність мислення; розвивати соціальне сприйняття.

1. Вправа «Друкарська машинка». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: розвиток навичок міжособистісної взаємодії.

Процедура проведення: Учасники стоять у колі. Ведучий пропонує відтворити уривок з добре відомої пісні чи вірша. Кожен по черзі вимовляє по одній букві слова. Наприкінці слова — усі встають, на розділовий знак — тупотять ногою, наприкінці рядка — плескають у долоні. Хто помиляється — вибуває з гри.

2. Вправа «Устигни вставити слово». Тривалість: 20 хвилин.

Учасники гри кидають один одному м'яч. Той, хто кидає, називає якийсь іменник, а той, кому адресований м'яч, має швидко назвати дієслово, що підходить за змістом. Хто говорить нісенітницю — вибуває з гри. Той, хто правильно підібрав дієслово, називає свій Іменник і кидає м'яч іншому учаснику тощо. Гра ведеться у швидкому темпі.

3. Вправа Обговорення Декларації прав людини.

Тривалість: 20 хвилин.

Мета: ознайомлення підлітків із Загальною декларацією прав людини; обговорення питань щодо порушення прав людини і людської гідності; усвідомлення особистої відповідальності кожної людини за дотримання прав усього людства; розуміння того факту, що порушення прав людини є однією з форм нетерпимості.

Процедура проведення: ведучий ініціює обговорення Загальної декларації прав людини на основі запитань:

- 1) Які права людини найчастіше порушуються?
- 2) Які інтолерантні дії найчастіше ведуть до порушення прав людини?
- 3) Які наслідки порушення прав людини ви можете назвати?
- 4) Які права людини порушуються у випадку етнічних конфліктів?
- 5) Які дії, на вашу думку, повинні починатися у випадку порушення прав людини?

6) Чи може конкретна людина вплинути на дотримання прав людини? Якими способами?

4. Вправа «Кодекс толерантності». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: створення «Кодексу толерантності».

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам групи на основі Загальної декларації прав людини створити «Кодекс толерантності». Кожен учасник відзначає в Декларації 10 статей, що, на його думку, найважливіші для «Кодексу толерантності». Потім ведучий називає номери статей. Загальним голосуванням вибирають 10 статей. Номери статей, що набрали найбільшу кількість голосів, записуються на дошці, ведучий зачитує їх зміст.

5. Вправа «Суд присяжних». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: прийняття рішень на основі «Кодексу толерантності».

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам групи уявити, що вони - громадяни країни, у якій усі судові рішення по цивільних і кримінальних справах приймаються на основі «Кодексу толерантності». 3- поміж учасників обирається суддя, прокурор, адвокат і присяжні засідателі (3-5 осіб). Адвокат є захисником підсудного, прокурор — звинувачувачем, присяжні засідателі після обговорення між собою виносять своє рішення, а суддя зачитує вирок. У суді розглядається кілька справ (додаток 10.2). Ведучий використовує на свій розсуд будь-які ситуації із запропонованого переліку. Для слухання кожної справи може висуватися новий склад суду. Щодо кожної справи суд має прийняти спеціальне рішення. Після завершення вправи учасники групи обговорюють важливість дотримання законів толерантності та критерії допустимості чи неприпустимості толерантної поведінки в різних життєвих ситуаціях.

6. Рефлексія заняття. Тривалість: 15 хвилин.

- 1) Як ви вважаєте, чи може інтолерантна поведінка бути виправданою?
- 2) Якщо так, то в яких випадках?
- 3) У яких сферах життя проблема толерантності - інтолерантності стоїть найгостріше?

Заняття 12

Тема. Підсумкове заняття.

Мета: обговорення результатів тренінгу; одержання зворотного зв'язку від групи; підбиття підсумків, прощання з учасниками тренінгу.

1. Вправа «Згадати все». Тривалість: 15 хвилин.

Мета: повторення й узагальнення пройденого.

Процедура проведення: учасники кидають один одному м'яча, називаючи якості й особливості поведінки, властиві, на їхній погляд, толерантній людині. Треба намагатися не повторювати вже названі характеристики. У грі повинні взяти участь усі члени групи.

2. Вправа «Коло «зворотного зв'язку». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: одержання зворотного зв'язку від групи, обмін почуттями і враженнями.

Процедура проведення: ведучий пропонує учасникам по колу висловити свої думки з наступних тем:

- 1) Що найбільше запам'яталося, сподобалося в тренінгу?
- 2) Яка тема була особливо актуальною, цікавою?
- 3) Чи потрібні, на ваш погляд, подібні тренінги для підлітків?
- 4) Які питання щодо обговорення теми «Толерантність» було б цікаво обговорити в подібному циклі занять?
- 5) Як ви збираєтеся використовувати те, чого навчилися у групі?

3. Вправа «Поема про толерантність». Тривалість: 25 хвилин.

Мета: узагальнення отриманого досвіду, зворотний зв'язок про тренінг.

Процедура проведення. Перший варіант. Усі учасники одержують по аркушу і фломастеру. Кожен учасник пише на своєму аркуші короткий рядок, яким починатиметься поема (наприклад: «толерантність - це повага і впевненість у тому, що тебе розуміють», «це можливість знайти друзів», «таким коли-небудь стане нам світ», «толерантність — це не просто!» тощо). Ведучий збирає в учасників їхні аркуші та зачитує їх один за одним як поему.

Другий варіант. Кожен учасник пише свій рядок, потім передає аркуш сусідові ліворуч і той дописує свій рядок, що продовжує поему тощо. Після того, як кожний напише по одному рядку на аркуші, закінчена поема повертається ведучому. Поему можна розмножити й роздати всім учасникам тренінгу.

Динаміка зміни уявлень про вплив на життя населення

України приїзду людей з інших етнічних груп до та після формування роботи

Індекс	Експериментальна група				Контрольна група			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1	0	0	1	3,7	0	0	0	0
2	1	3,7	2	7,41	2	7,41	1	3,7
3	1	3,7	6	22,22	2	7,41	3	11,11
4	2	7,41	4	14,81	3	11,11	4	14,82
5	3	11,11	5	18,53	4	14,81	3	11,11
6	6	22,22	3	11,11	5	18,52	6	22,23
7	5	18,53	3	11,11	5	18,52	5	18,52
8	4	14,81	2	7,41	4	14,81	3	11,11
9	3	11,11	1	3,7	2	7,41	1	3,7
10	2	7,41	0	0	0	0	1	3,7
t-крит.	t = -2,318 при $p \leq 0,05$				t=-0,198 при $p \geq 0,05$			

Таблиця Д. 2.

Зміни уявлень старшокласників експериментальної та контрольної груп щодо того, якою мірою слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни

Відповідь	Експериментальна група				Контрольна група			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до нашої країни	8	29,64	8	29,63	7	25,93	6	22,22
Слід дозволяти деяким таким людям	9	33,33	10	37,04	11	40,73	10	37,04
Слід дозволяти лише небагатьом таким людям	5	18,52	6	22,22	7	25,93	7	25,93
Не дозволяти нікому	1	3,7	0	0	0	0	1	3,7
Мені байдуже	4	14,81	3	11,11	2	7,41	3	11,11
t-крит.	t = 0,991 при $p \geq 0,05$				t = 0,209 при $p \geq 0,05$			

Таблиця Д. 3.

Зміни уявлень старшокласників експериментальної та контрольної груп щодо того, якою мірою слід дозволяти переїжджати до нашої країни людям іншої раси чи національності, ніж більшість населення країни

Відповідь	Експериментальна група				Контрольна група			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до нашої країни	5	18,52	8	29,63	6	22,22	5	18,52
Слід дозволяти деяким таким людям	9	33,33	12	44,44	9	33,33	9	33,33
Слід дозволяти лише небагатьом таким людям	6	22,22	5	18,52	6	22,22	7	25,93
Не дозволяти нікому	1	3,71	0	0	1	3,71	1	3,7
Мені байдуже	6	22,22	2	7,41	5	18,52	5	18,52
t-крит	t = 2,613 при $p \leq 0,05$				t = 0,443 при $p \geq 0,05$			

Таблица Д. 4.

Динаміка змін рівнів соціальних відносин з етнічними групами слов'янського походження у старшокласників

до та після експерименту

Етнічна група	Досліджувані			На основі шлюбу		Як близького товариша	Як сусіда	Як співробітника	Як громадянина моєї країни	Як візитера	Вигнав геть з країни	t-крит.
Українці	Експериментальна група	до експерименту	N	18	2	1	1	1	2	2	1	-0,991
				66,67	7,41	3,7	3,7	7,41	7,41	3,7		
		після експерименту	N	17	3	3	2	2	0	0		
	Контрольна група	до експерименту	%	62,96	11,11	11,11	7,41	7,41	7,41	0	0	
				17	2	2	2	2	1	2	1	
		після експерименту	N	16	3	2	1	2	2	1		
Представники діаспори	Експериментальна група	до експерименту	%	59,23	11,12	7,41	3,71	7,41	7,41	3,71	-0,737	
				11	6	2	1	3	3	1	1	

Поляки	Експериментальна група	експерименту	%	22,22	22,22	18,52	11,11	11,11	11,11	11,11	3,71	0,647
		експерименту	N	5	5	4	3	4	5	1		
			%	18,52	18,52	14,81	11,11	14,81	18,52	3,71		
			до експерименту	N	4	5	3	2	4	8	1	
	експерименту	%	14,81	18,52	11,11	7,41	14,81	29,64	3,7			
		експерименту	N	5	6	3	3	3	7	0		
			%	18,52	22,22	11,11	11,11	11,11	25,93	0		
	Контрольна група	до експерименту	N	6	4	3	4	5	3	2		
		експерименту	%	22,23	14,81	11,11	14,81	18,52	11,11	7,41		
			N	5	5	4	2	4	6	1		
Словаки	Експериментальна група	експерименту	%	18,52	18,52	14,81	7,41	14,81	22,23	3,7	0,183	
		експерименту	N	2	3	4	4	3	9	2		
			%	7,41	11,11	14,81	14,81	11,11	33,34	7,41		
			експерименту	N	1	3	5	6	1	10		1
	експерименту	%		3,7	11,11	18,52	22,23	3,7	37,04	3,7		
	Контрольна група	до експерименту	N	3	4	3	5	3	8	1		
		експерименту	%	11,11	14,81	11,11	18,52	11,11	29,63	3,71		
			N	2	3	4	4	4	9	1		
	експерименту	%	7,41	11,11	14,81	14,81	14,81	33,34	3,71			

Таблиця Д. 5

**Динаміка змін рівнів близькості соціальних відносин з етнічними групами-колишніми членами СРСР у старшокласників
до та після експерименту**

№ з/п	Етнічна група	Досліджувані			На основі шлюбу	Як близького товариша	Як сусіда	Як співробітника	Як громадянина моєї країни	Як візитера	Вигнав геть з країни	t-крит.
1	Азербайджанці	Експериментальна група	до експерименту	N	3	3	2	3	5	8	3	-0,704
				%	11,11	11,11	7,41	11,11	18,52	29,63	11,11	
			після експерименту	N	2	3	3	4	4	10	1	
				%	7,41	11,11	11,11	14,81	14,81	37,04	3,71	
		Контрольна група	до експерименту	N	3	2	2	4	5	9	2	-0,655
				%	11,11	7,41	7,41	14,81	18,52	33,33	7,41	
			після експерименту	N	4	3	1	4	6	8	1	
				%	14,81	11,11	3,71	14,81	22,22	29,63	3,71	
2	Грузини	Експериментальна група	до експерименту	N	3	3	4	4	5	7	1	-2,318*
				%	11,11	11,11	14,81	14,81	18,52	25,93	3,71	
			після експерименту	N	3	6	5	6	3	4	0	
				%	11,11	22,22	18,52	22,22	11,12	14,81	0	

		Контрольна група	до експерименту	N	2	4	4	5	3	8	1	-0,72
				%	7,41	14,81	14,81	18,52	11,11	29,63	3,71	
			після експерименту	N	3	4	5	5	2	6	2	
				%	11,11	14,81	18,52	18,52	7,41	22,22	7,41	
3	Євреї	Експериментальна група	до експерименту	N	3	2	3	3	5	6	5	-2,492*
				%	11,11	7,41	11,11	11,11	18,52	22,22	18,52	
			після експерименту	N	4	4	5	5	3	5	1	
				%	14,81	14,81	18,52	18,52	11,11	18,52	3,71	
		Контрольна група	до експерименту	N	4	3	2	4	5	6	3	-0,411
				%	14,81	11,11	7,41	14,81	18,52	22,23	11,11	
			після експерименту	N	2	4	3	3	4	7	4	
				%	7,41	14,81	11,11	11,11	14,81	25,94	14,81	
4	Кримські татари	Експериментальна група	до експерименту	N	1	2	3	2	10	5	4	-2,168*
				%	3,7	7,41	11,11	7,41	37,04	18,52	14,81	
			після експерименту	N	5	5	4	5	6	2	0	
				%	18,52	18,52	14,81	18,52	22,22	7,41	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	2	4	3	8	6	2	0,532
				%	7,41	7,41	14,81	11,11	29,63	22,22	7,41	
			після експерименту	N	2	3	3	4	9	3	3	
				%	7,41	11,11	11,11	14,81	33,34	11,11	11,11	
5	Молдавани	Експериментальна група	до експерименту	N	1	2	3	2	5	9	5	-1,082
				%	3,7	7,41	11,11	7,41	18,52	33,33	18,52	
			після експерименту	N	2	3	4	6	4	7	1	

				%	7,41	11,11	14,81	22,22	14,81	25,93	3,71	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	3	3	4	4	8	3	-0,505
				%	7,41	11,11	11,11	14,81	14,81	29,64	11,11	
			після експерименту	N	1	4	2	3	6	7	4	
				%	3,71	14,81	7,41	11,11	22,22	25,93	14,81	
6	Німці	Експериментальна група	до експерименту	N	2	4	2	6	3	10	0	-1,602
				%	7,41	14,81	7,41	22,22	11,11	37,04	0	
			після експерименту	N	3	3	4	5	5	7	0	
				%	11,11	11,11	14,81	18,52	18,52	25,93	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	3	3	4	6	2	9	0	-0,649
				%	11,11	11,11	14,81	22,22	7,41	33,34	0	
			після експерименту	N	1	4	3	7	4	8	0	
				%	3,7	14,81	11,11	25,93	14,81	29,64	0	
7	Румуни	Експериментальна група	до експерименту	N	2	2	4	5	4	8	2	0,999
				%	7,41	7,41	14,81	18,52	14,81	29,63	7,41	
			після експерименту	N	3	3	3	6	3	9	0	
				%	11,11	11,11	11,11	22,22	11,11	33,34	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	3	4	4	2	6	7	1	0,338
				%	11,11	14,81	14,81	7,41	22,22	25,93	3,71	
			після експерименту	N	1	1	3	6	6	8	2	
				%	3,7	3,71	11,11	22,22	22,22	29,63	7,41	

8	Угорці	Експериментальна група	до експерименту	N	2	2	3	4	7	8	1	-1,385
				%	7,41	7,41	11,11	14,81	25,93	29,63	3,7	
				N	3	2	4	2	7	9	0	
			після експерименту	%	11,11	7,41	14,81	7,41	25,93	33,33	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	4	5	3	5	8	0	0,473
				%	7,41	14,81	18,52	11,11	18,52	29,63	0	
			після експерименту	N	3	3	5	4	5	7	0	
				%	11,11	11,11	18,52	14,81	18,52	25,93	0	
9	Цигани	Експериментальна група	до експерименту	N	1	2	2	1	4	8	9	-2,155*
				%	3,71	7,41	7,41	3,7	14,81	29,63	33,33	
			після експерименту	N	2	3	1	5	6	6	4	
				%	7,41	11,11	3,71	18,52	22,22	22,22	14,81	
		Контрольна група	до експерименту	N	0	1	3	4	6	6	7	-0,205
				%	0	3,7	11,11	14,81	22,22	22,22	25,93	
			після експерименту	N	1	2	1	1	4	8	10	
				%	3,7	7,41	3,7	3,7	14,81	29,63	37,04	
10	Чехи	Експериментальна група	до експерименту	N	2	3	4	3	5	10	0	-2,431*
				%	7,41	11,11	14,81	11,11	18,52	37,04	0	
			після експерименту	N	4	4	4	7	3	5	0	
				%	14,81	14,81	14,81	25,93	11,12	18,52	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	4	3	4	5	9	0	0,486
				%	7,41	14,81	11,11	14,81	18,52	33,33	0	

			після експерименту	N	1	3	4	5	6	8	0	
				%	3,71	11,11	14,81	18,52	22,22	29,63	0	
11	Чеченці	Експериментальна група	до експерименту	N	1	2	1	3	3	10	7	-2,557*
				%	3,7	7,41	3,7	11,11	11,11	37,04	25,93	
			після експерименту	N	2	3	3	4	5	8	2	
				%	7,41	11,11	11,11	14,81	18,52	29,63	7,41	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	1	1	3	4	10	6	0,183
				%	7,41	3,71	3,7	11,11	14,81	37,04	22,22	
			після експерименту	N	2	1	2	3	3	11	5	
				%	7,41	3,7	7,41	11,11	11,11	40,74	18,52	

*– рівень значущості $p \leq 0,05$

Таблиця Д. 6.

**Динаміка змін рівнів близькості соціальних відносин з етнічними групами, які відрізняються кольором шкіри у старшокласників
до та після експерименту**

№ з/п	Етнічна група	Досліджувані			На основі шлюбу	Як близького товариша	Як сусіда	Як співробітника	Як громадянина своєї країни	Як візитера	Вигнав геть з країни	t-крит.
1	Араби	Експериментальна група	до експерименту	N	1	2	1	3	3	10	7	-2,431*
				%	3,7	7,41	3,7	11,11	11,11	37,04	25,93	
			після експерименту	N	1	4	4	6	3	8	1	
				%	3,71	14,81	14,81	22,22	11,11	29,63	3,71	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	2	2	3	1	11	6	0,431
				%	7,41	7,41	7,41	11,11	3,7	40,74	22,22	
			після експерименту	N	0	3	2	2	3	9	8	
				%	0	11,11	7,41	7,41	11,11	33,33	29,63	
2	Афганці	Експериментальна група	до експерименту	N	1	2	1	2	4	9	8	-1,073
				%	3,71	7,41	3,7	7,41	14,81	33,33	29,63	
			після експерименту	N	0	3	3	5	3	10	3	
				%	0	11,11	11,11	18,52	11,11	37,04	11,11	

		Контрольна група	до експерименту	N	0	3	1	4	2	11	6	-0,348
				%	0	11,11	3,71	14,81	7,41	40,74	22,22	
			після експерименту	N	0	3	2	3	4	8	7	
				%	0	11,11	7,41	11,11	14,81	29,63	25,93	
3	Китайці	Експериментальна група	до експерименту	N	1	3	2	2	4	10	5	-2,857*
				%	3,7	11,11	7,41	7,41	14,81	37,04	18,52	
			після експерименту	N	3	6	3	6	3	6	0	
				%	11,11	22,22	11,11	22,23	11,11	22,22	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	3	3	4	3	8	4	0,866
				%	7,41	11,11	11,11	14,81	11,11	29,64	14,81	
			після експерименту	N	1	2	4	3	5	9	3	
				%	3,71	7,41	14,81	11,11	18,52	33,33	11,11	
4	Негри	Експериментальна група	до експерименту	N	1	3	2	3	4	9	5	0,537
				%	3,71	11,11	7,41	11,11	14,81	33,33	18,52	
			після експерименту	N	2	3	3	3	6	8	2	
				%	7,41	11,11	11,11	11,11	22,22	29,63	7,41	
		Контрольна група	до експерименту	N	2	4	3	3	4	7	4	0,633
				%	7,41	14,81	11,11	11,11	14,81	25,94	14,81	
			після експерименту	N	1	2	3	2	5	10	4	
				%	3,7	7,41	11,11	7,41	18,52	37,04	14,81	
5	Турки	Експериментальна група	до експерименту	N	2	2	2	3	4	10	4	-2,431*
				%	7,41	7,41	7,41	11,11	14,81	37,04	14,81	

			після експерименту	N	5	3	2	7	3	7	0	
				%	18,51	11,11	7,41	25,93	11,11	25,93	0	
		Контрольна група	до експерименту	N	1	2	3	7	3	9	2	
				%	3,7	7,41	11,11	25,93	11,11	33,33	7,41	
			після експерименту	N	3	3	2	3	2	11	3	
				%	11,11	11,11	7,41	11,11	7,41	40,74	11,11	

*– рівень значущості $p \leq 0,05$